

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ТАВРІЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Журнал заснований у 1918 році

**ВЧЕНІ ЗАПИСКИ
ТАВРІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Серія: Історичні науки

Том 35 (74) № 2 2024

Видавничий дім
«Гельветика»
2024

Головний редактор:

Попов Вячеслав Жанович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри соціології Київського національного університету імені Вадима Гетьмана

Члени редакційної колегії:

Біла Світлана Ярославівна – кандидатка історичних наук, доцентка кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін історичного факультету Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка;

Городня Наталія Данилівна – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Гриценко Галина Зеновійвна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка;

Каганов Юрій Олегович – доктор історичних наук, доцент, проректор з науково-педагогічної роботи Запорізького національного університету;

Каспрук Ігор Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин, суспільних комунікацій та регіональних студій, проректор з міжнародних зв'язків та проєктної діяльності Львівського університету бізнесу та права;

Кінашук Олексій Дмитрович – аспірант кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Запорізького національного університету, член Запорізького наукового товариства імені Я.П. Новицького, член Українського товариства з дослідження вісімнадцятого століття;

Козій Олександр Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка;

Космина Віталій Григорович – доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри державно-правових і гуманітарних наук Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Мальчин Юрій Макарович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Петренко Ірина Миколаївна – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки та суспільних наук Вищого навчального закладу Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»;

Русначенко Анатолій Миколайович – доктор історичних наук, професор, доцент кафедри державно-правових і гуманітарних наук Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Чеканов Всеволод Юрійович (відповідальний секретар) – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри державно-правових і гуманітарних наук Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Чирко Богдан Володимирович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри державно-правових і гуманітарних наук Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Blagovest Njagulov – доцент, заступник директора Інституту історії Болгарської академії наук;

Irena Wodzianowska – доктор історичних наук, доцент кафедри історії та історіографії Східної Європи Інституту історії Люблінського католицького університету Івана Павла II.

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

**Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського
(протокол № 1 від 30.08.2024 року)**

Науковий журнал «Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки» зареєстрований Міністерством юстиції України (свідоцтво про державну реєстрацію друкованого ЗМІ серія КВ № 15712-4183Р від 28.09.2009 року)

Журнал включений до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») з історичних наук (спеціальність 032. Історія та археологія) відповідно до Наказу МОН України від 17.03.2020 № 409 (додаток 1)

Журнал включений до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

Сторінка журналу: www.hist.vernadskyjournals.in.ua

ISSN 2663-5984 (print)
ISSN 2663-5992 (online)

© Таврійський національний університет ім. В.І. Вернадського, 2024

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Біліченко Л.С. ДІЯЛЬНІСТЬ МИКОЛАЇВСЬКОЇ ТЮРЕМНОЇ ІНСПЕКЦІЇ (1879–1918 РР.).....	1
Васільєва О.С. РЕЛІГІЙНА ПОЛІТИКА ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ ВІКТОРА ЮЩЕНКА (2005–2010 РР.)	7
Галицька-Дідух Т.В. ВОЄННІ ЗЛОЧИНИ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ В БУЧІ І БОРОДЯНЦІ 2022 Р.: ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА	13
Долина Д.Є. РУШІЙНІ СИЛИ РЕВОЛЮЦІЇ ГІДНОСТІ 2013–2014 РОКІВ В УКРАЇНІ.....	22
Дояр Л.В. І.Ю. РСРН В ДРУКОВАНИХ ВИДАННЯХ УКРАЇНИ 1930–1970-Х РР.: НА ВІДЗНАЧЕННЯ 180-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ХУДОЖНИКА.....	27
Житков О.А. ГАЗЕТИ ТА ІНТЕРНЕТ-РЕСУРСИ ПРО ОБОРОННІ БОЇ 6 ТА 12 РАДЯНСЬКИХ АРМІЙ ПІВДЕННОГО ФРОНТУ ВЛІТКУ 1941 РОКУ В ЦЕНТРАЛЬНОУКРАЇНСЬКОМУ РЕГІОНІ	34
Кушнір Я.В. ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ КОРОЛІВСЬКОЇ РУМУНІЇ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД 1918–1940 РР.: ПРОТИРІЧЧЯ МІЖ ІНСТИТУТАМИ ВЛАДИ	39
Лаврут О.О. ВИКЛАДАННЯ МУЗИКИ В УРСР: ШКІЛЬНІ ПРАКТИКИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1940-Х – 1980-Х РОКІВ	46
Литвиновська Ю.А., Оліцький В.О. ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ РЕЛІГІЙНИХ ДІЯЧІВ У ТОПОНІМІЧНОМУ ПРОСТОРИ ПІВНІЧНО-СХІДНОЇ УКРАЇНИ.....	51
Мателешко Ю.П. РОЛЬ USAID У СТАНОВЛЕННІ ДЕМОКРАТІЇ ТА ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ (1992–2024).....	58
Папенко Є.М., Стрильчик О.В. ІДЕЯ СОБОРНОСТІ ТА ДЕРЖАВНОСТІ В ІДЕОЛОГІЇ УКРАЇНСЬКИХ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ.....	65
Священко З.В. АМАТОРСЬКІ ФОТОГРАФІЧНІ ЛИСТІВКИ ЯК ЕЛЕМЕНТ КУЛЬТУРИ ПОВСЯКДЕННОСТІ НА ТЕРЕНАХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ ХХ СТ.	73
Сорокотяг В.І. ПОЛІТИЧНА ІДЕНТИЧНІСТЬ МУНІЦИПАЛЬНОЇ ВЛАДИ ЯК ВАЖЛИВА ОЗНАКА УРБАНІЗАЦІЇ РАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ (1919–1928 РР.).....	80
Суходолова А.Є. УКРАЇНСЬКІ МАЙСТРИ В РЕМІСНИЧИХ ДЕФТЕРАХ ДОБИ СУЛТАНА СУЛЕЙМАНА І ПИШНОГО (1520–1566)	88

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Бурачок Л.В., Лизень Є.В.

ФОРМУВАННЯ ПАРТІЙНО-ПОЛІТИЧНОЇ СТРУКТУРИ
ТА ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК ФРН В 1949–1963 РР. 95

Зацепіло В.Є.

ПОЗИЦІЯ АДМІНІСТРАЦІЇ В. ВІЛЬСОНА ЩОДО ІНТЕРВЕНЦІЇ
ДЕРЖАВ АНТАНТИ В РОСІЮ (БЕРЕЗЕНЬ – КВІТЕНЬ 1918 РР.) 105

Лобачова Т.О.

ЧУМА СВЯТОГО КАРЛА У ВЕНЕЦІЇ 1575–1577 РР.:
СТРУКТУРИ, ПРАКТИКИ, РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ 115

ЕТНОЛОГІЯ

Костюк Л.В., Григорук Н.А.

ЗЕЛЕНІ СВЯТА: НАРОДНІ ВІРУВАННЯ ТА ТРАДИЦІЇ ЛЕМКІВЩИНИ 120

Костючок П.Л.

ВІД СВЯТА ГУЦУЛЬЩИНИ ДО СОЮЗУ ГІРСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ:
ОКРЕМІ ЕЛЕМЕНТИ КОНСТРУЮВАННЯ ПОЛЬСЬКОЇ ЕТНОПОЛІТИКИ
В КАРПАТСЬКОМУ РЕГІОНІ У 1930-Х РР. 125

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

Котельницький Н.А.

ПРАЦІ О.Ф. ЛІНДФОРСА ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ЗЕМСЬКОГО ЛІБЕРАЛЬНОГО
РУХУ НА ПІВНОЧІ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (70 РР. ХІХ СТ.) 131

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ІСТОРІЇ

Пальчевський Р.С., Філіпович М.Б.

ІСТОРИЧНА СПАДЩИНА ЯК СКЛАДОВА ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ
ПАМ'ЯТІ (НА ПРИКЛАДІ ЛИТВИ ТА УКРАЇНИ) 138

Бондар Ю.О.

ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ РСР У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД
(1946–1965 РР.): РЕПРЕЗЕНТАТИВНІСТЬ ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ 144

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ 149

CONTENTS

HISTORY OF UKRAINE

Bilichenko L.S.

ACTIVITIES OF THE MYKOLAIV PRISON INSPECTION (1879–1917)..... 1

Vasylieva O.S.

RELIGIOUS POLICY OF THE PRESIDENT OF UKRAINE
OF THE VICTOR YUSCHENKO (2005–2010) 7

Halytska-Didukh T.V.

WAR CRIMES OF THE RUSSIAN FEDERATION IN BUCHA AND BORODYANKA IN 2022:
A HISTORICAL RETROSPECTIVE..... 13

Dolyna D.Ye.

DRIVING FORCES OF THE REVOLUTION OF DIGNITY 2013–2014 YEARS
IN UKRAIN..... 22

Doiar L.V.

I.YU. REPIN IN PRINTED PUBLICATIONS OF UKRAINE 1930–1970s:
TO CELEBRATE THE 180TH ANNIVERSARY OF THE ARTIST'S BIRTHDAY 27

Zhitkov A.A.

NEWSPAPERS AND ONLINE RESOURCES ABOUT THE DEFENSIVE BATTLES
ON THE 6TH AND 12TH SOVIET ARMIES OF THE SOUTHERN FRONT
IN THE SUMMER OF 1941 IN THE CENTRAL UKRAINIAN REGION 35

Kushnir Ya.V.

FORMATION OF THE SYSTEM OF STATE AUTHORITIES
OF ROYAL ROMANIA IN THE INTERWAR PERIOD 1918–1940:
CONTRADICTION BETWEEN GOVERNMENT INSTITUTIONS..... 39

Lavrut O.O.

TEACHING MUSIC IN THE USSR: SCHOOL PRACTICES
IN THE SECOND HALF OF THE 1940S–1980S..... 46

Lytvynovska Yu.A., Olitskyi V.O.

COMMEMORATION OF RELIGIOUS FIGURES IN THE TOPONYMIC AREA
OF NORTHEASTERN UKRAINE 51

Mateleshko Yu.P.

USAID'S ROLE IN THE DEVELOPMENT OF DEMOCRACY
AND CIVIL SOCIETY IN UKRAINE (1992–2024) 58

Papenko Ye.M., Strylchyk O.V.

THE IDEA OF THE CONGREGATION AND THE STATE
IN THE IDEOLOGY OF THE UKRAINIAN SICH RIFLEMEN 65

Sviashchenko Z.V.

AMATEUR PHOTOGRAPHIC POSTCARDS AS AN ELEMENT
OF EVERYDAY CULTURE ON THE RIGHT BANK UKRAINE
IN THE FIRST QUARTER OF XX CENTURY 73

Sorokotyag V.I.

POLITICAL IDENTITY OF THE MUNICIPAL AUTHORITY AS AN IMPORTANT SIGN
OF URBANIZATION IN THE SOVIET PERIOD (1919–1928) 80

Sukhodolova A.Ye.

UKRAINIAN MASTERS IN ARTISAN *DEFTERS* DURING THE AGE
OF SULEIMAN THE MAGNIFICENT (1520–1566)..... 88

WORLD HISTORY

Burachok L.V., Lyzen Ye.V.

FORMATION OF THE PARTY-POLITICAL STRUCTURE
AND POLITICAL DEVELOPMENT OF GERMANY IN 1949–1963..... 95

Zatsepilo V.Ye.

THE POSITION OF W. WILSON ADMINISTRATION TOWARDS THE INTERVENTION
OF THE ENTENTE POWERS IN RUSSIA (MARCH – APRIL 1918)..... 105

Lobachova T.O.

THE PLAGUE OF ST. CHARLES IN VENICE IN 1575–1577:
STRUCTURES, PRACTICES, REPRESENTATIONS 115

ETHNOLOGY

Kostyuk L.V., Hryhoruk N.A.

GREEN HOLIDAYS: FOLK BELIEFS AND TRADITIONS OF THE LEMKO REGION..... 120

Kostyuchok P.L.

FROM THE SAINT OF HUTSULSKYNA TO THE UNION OF MOUNTAIN LANDS:
SEPARATE ELEMENTS OF THE CONSTRUCTION OF POLISH ETHNOPOLITICS
IN THE CARPATHIAN REGION IN THE 1930s 125

HISTORIOGRAPHY, SOURCE STUDIES AND SPECIAL HISTORICAL DISCIPLINES

Kotelnytskyi N.A.

THE WORKS OF O.F. LINDFORS AS A SOURCE FROM THE HISTORY
OF THE LAND LIBERAL MOVEMENT IN THE NORTH OF THE LEFT BANK UKRAINE
(70S OF THE 19TH CENTURY)..... 131

CURRENT ISSUES OF HISTORY

Palchevskyi R.S., Filipovych M.B.

HISTORICAL HERITAGE AS A COMPONENT OF THE FORMATION
OF NATIONAL MEMORY (THE CASE OF LITHUANIA AND UKRAINE)..... 138

Bondar Yu. O.

HISTORIOGRAPHY OF THE INDUSTRY OF THE UKRAINIAN SSR
IN THE POSTWAR PERIOD (1946–1965): REPRESENTATIVENESS OF DATABASE..... 144

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS..... 149

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94 «1879/1918»

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/2.1>**Біліченко Л.С.**

Чорноморський національний університет імені Петра Могили

ДІЯЛЬНІСТЬ МИКОЛАЇВСЬКОЇ ТЮРЕМНОЇ ІНСПЕКЦІЇ (1879–1918 РР.)

У статті зроблено спробу дослідити діяльність Миколаївської тюремної інспекції протягом 1879–1918 рр. Встановлено, що з другої половини XIX ст. на порядок денний було поставлено питання про реформування тюремної системи. Після оприлюднення указу від 17 квітня 1863 р. «Про скасування тілесних покарань» та внаслідок польського заколоту почався пошук найбільш дієвих заходів щодо виходу із сформованого положення. У 80-х рр. XIX ст. в результаті тюремного перетворення з'явилася реформована пенітенціарна система з новою структурою виправних установ, централізованим тюремним управлінням, у тому числі і зі створенням нової посади тюремного інспектора. З'ясовано, що Миколаївський тюремний інспектор розпочав діяльність у 1879 р. зі створенням 27 лютого 1879 р. Головного тюремного управління у складі Міністерства внутрішніх справ. У 1890 р. почали створюватись губернські тюремні інспекції, які стали органами тюремного управління на місцях. 13 грудня 1895 р. система місць ув'язнення була передана в Міністерство юстиції. Досліджено коло обов'язків інспекторів, показано, що він був широким – здійснювання контролю і нагляду за діяльністю місцевих виправних закладів, клопотання перед Головним тюремним управлінням про задоволення потреб місцевих тюрем, складання звітів в Головне тюремне управління, контролювання фінансово-господарської діяльності тюремних керівників тощо. Зроблено висновок, що заснування Тюремної інспекції у Миколаєві на початку XX ст. у зв'язку з реформуванням усієї тюремної системи мало спричинити кардинальні зміни у тюремній справі, однак у цей період тривала Перша світова війна, яка забиравала величезні матеріальні та фінансові ресурси, і, загалом, проблеми у тюремній сфері не були до кінця вирішені. Очевидно, цього не могло статися за браком часу: дуже скоро відбулися дві революції, що спричинили Громадянську війну, що і призвело до ліквідації тюремної інспекції на місцях у травні 1918 р.

Ключові слова: Миколаївська тюремна інспекція, тюремний інспектор, Головне тюремне управління, Миколаївська каторжна тюрма, виправні арештантські відділення, в'язні.

Постановка проблеми. Середина XIX ст. стає рубіжом у подоланні вакууму у розумінні ролі імперської пенітенціарної політики, у відповідності з якою модернізація тюремної системи стала першочерговим завданням. Актуальність проведення тюремних реформ полягала в тому, що в'язниця служила головним чином для розміщення осіб, які перебували під слідством та судом. Крім того, з виданням Уложення кримінальних та виправних покарань 1845 р. монарх зберіг тілесні покарання, але скасував лише батіг і рвання ніздів, але батогами били і тавра ставили.

Однак, з другої половини XIX ст. на порядок денний було поставлено питання про реформу-

вання тюремної системи. Після оприлюднення указу від 17 квітня 1863 р. «Про скасування тілесних покарань» та внаслідок польського заколоту почався пошук найбільш дієвих заходів щодо виходу із сформованого положення. У 80-х рр. XIX ст. в результаті тюремного перетворення з'явилася реформована пенітенціарна система з новою структурою виправних установ, централізованим тюремним управлінням, у тому числі і зі створенням нової посади тюремного інспектора.

Миколаївський тюремний інспектор розпочав діяльність у 1879 році зі створенням 27 лютого 1879 р. Головного тюремного управління у складі Міністерства внутрішніх справ. У 1890 р. почали

створюватись губернські тюремні інспекції, які стали органами тюремного управління на місцях. 13 грудня 1895 р. система місць ув'язнення була передана в Міністерство юстиції.

Миколаївська тюремна інспекція здійснювала контроль і нагляд за діяльністю місцевих виправних закладів, клопотала перед Головним тюремним управлінням про задоволення потреб місцевих тюрем, представляла звіти в Головне тюремне управління, контролювала фінансово-господарську діяльність тюремних керівників.

Аналіз досліджень. На сьогоднішній момент у вітчизняній історичній науці немає узагальнюючих робіт з даної тематики у консolidованому вигляді, із широкою ретроспективною огляду інформації, в яких розкривається діяльність Миколаївської тюремної інспекції протягом 1979-1918 рр. Серед дослідників, у яких прямо чи опосередковано торкається зазначене питання можна виділити праці Л. Левченко [12] та Л. Біліченко [2;3].

Мега статті – дослідити на основі архівних джерел діяльність Миколаївської тюремної інспекції протягом 1979–1918 рр.

Виклад основного матеріалу. Ще указом від 20 лютого 1871 р. Департамент поліції, повідомляв губернським начальствам про видання Головним штабом етапної карти європейської частини Російської імперії та просив про всі неточності які будуть віднайдені при створенні зазначеної карти, а рівно і про всі зміни в етапних пунктах, повідомляти Головному інспектору по пересилки арештантів. Однак, 20 вересня 1879 р. губернатору від Головного тюремного управління надійшло сповіщення про те, що «багато етапних пунктів знаходяться зовсім не в тих селищах де мають бути і які значаться на карті. Але про це не повідомляється губернськими властями Головному штабу по пересилки арештантів. Через що просимо Вас дати розпорядження Тюремній інспекції щодо ретельної перевірки етапних пунктів, які знаходяться у підвідомчій Вам губернії» [4, арк. 1].

Займалася Миколаївська тюремна інспекція і справами колишніх в'язнів та засланих вже після відбуття терміну їх покарання. Так, у 1883 р. Тюремна інспекція листувалася з Миколаївським військовим губернатором, міщанською управою та міською поліцією про дозвіл колишньому висланцю І. В. Басову на повернення і проживання з родиною у м. Миколаїв [5, арк. 1–10].

Про всі надзвичайні випадки, окружний суд, виправні арештантські установи та каторжна тюрма повідомляли також Миколаївську тюремну

інспекцію. Так, у 1903 Тюремна інспекція отримала телеграму про утечу із Миколаївської каторжної тюрми в'язня М. Сердюка та лист-повідомлення про приведення в дію вироку Єлизаветградським окружним судом у справі А. Олейничука.

Рис. 1. Фотокартка зі справи підсудного А. Олейничука

Джерело: Державний архів Миколаївської області. Ф. 251. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1

17 січня 1909 р. Миколаївська міська поліція повідомляла Миколаївську тюремну інспекцію, що: «Міська поліція повідомляє про те, що закінчивший термін покарання в Миколаївському виправному арештантському відділенні, арештант Чайка Клим Васильович був звільнений з під варти та відправився у місце вибраного їм проживання» [6, арк. 1].

Усі тюремні установи м. Миколаєва щорічно звітували перед Тюремною інспекцією про кошти отримані з різних установ за виконані роботи, на які відправлялися арештанти. Так, на початку 1909 р. начальник Миколаївської каторжної тюрми звітував перед тюремною інспекцією. У рапорті зазначалося наступне: «Доношу Вашій Високоповажності, що за замовлення у минулому 1908 р. мною були отримані гроші з різних осіб та закладів, а саме: з Миколаївської школи працьовитості – 15 руб. 58 коп., з Миколаївської портової контори – 372 руб., за прибирання землі з Либіна – 37 руб., з Миколаївського виправного арештантського відділення за роботу 100 замків для наручників – 34 руб., з Миколаївської школи союзу руського народу за зроблені парти – 90 руб.» [9, арк. 5].

Також тюремна інспекція взяла на себе заботу ознайомити арештантів Миколаївської каторжної тюрми з розщипкою канатів та навчання їх такелажним роботам. Так, Миколаїв-

ська портова контора 7 листопада 1909 р. у листі до Миколавського тюремного інспектора відзначила, що: «Портова контора прохає Вашу Високоповажність повідомити їй, у які дні та години повинен прибути у каторжну тюрму робітник порту для ознайомлення арештантів з розщипкою канатів...» [9, арк. 3].

Брали участь арешанти виправних закладів міста і у роботах по очищенню вулиць і площ. Так, Миколаївська міська управа 9 грудня 1909 р. відправила Миколаївському тюремному інспектору листа, у якому зокрема йшлося: «Внаслідок листа від 23 жовтня 1909 р. за № 7452, супроводжуючи при цьому перелік міських вулиць та площ, які потребують очистки з вказаними кількостями квадратного утримання, Маю честь просити Вас Милостивий Государ, сповістити на яких умовах могло б узяти на себе місцеве виправне арештантське відділення утримання постійної чистоти міських вулиць та площ, та окремо вивозу навозу з конюшен...» [11, арк. 2].

Здійснювала контроль Тюремна інспекція і за порядком витратів на кредит на спорудження нових та ремонт існуючих будівель миколаївських виправних закладів. Так, 10 січня 1909 р. згідно розпорядженню Головного тюремного управління було переведено на рахунок Миколаївського градоначальства із тюремного капіталу 30 000 руб. на витрати по спорудженню нових і на ремонт існуючих будівель Миколаївської міської тюрми [10, арк. 2].

У листі Миколаївського тюремного інспектора до начальників місць ув'язнення від 5 лютого 1909 р. йшлося про наступне: «На ремонт місць ув'язнення Миколаївського градоначальства Головним тюремним управлінням зазвичай відпускаються досить обмежені кошти, на що мною

і вказувалося начальникам листами від 13 листопада 1908 р. за № 6500, при чому у поточному році на перші чотири місяці – по касовому розкладу на цей предмет не асигновано нічого, між тим у поточному 1908 р., та як і в 1907 р. кошторисних відпусток за № 8 ст. 2 було недостатньо, про що і було доведено до відома Головне тюремне управління, котрими і досі не відпущені кредити для задоволення осіб та установ занесених по цьому параграфу кошторису в кредиторський список.

Враховуючи вищенаписане та аби уникнути у поточному році утворення перевитрат по цьому кредиту, пропоную Вашій Високоповажності, прийняти усі міри до скорочення цих витрат, одразу перейматися складанням попереднього кошторису по майбутньому у поточному році ремонту...» [10, арк. 11].

Контролювала тюремна інспекція і витрати на ремонт озброєння для тюремних наглядачів по Миколаївському градоначальству (Відомість стосовно ремонту озброєнь за 1911 р. Див. на Таб. 1 – прим. автора).

Піклувалася тюремна інспекція і про забезпечення каторжників та висланців продуктами харчування. Вела інспекція й харчові табелі на основі звітів Миколаївської каторжної тюрми (Відомість за 1913 р. стосовно довідниковим цінам на різні харчові предмети які були придбані для Миколаївської каторжної тюрми Див. у Таб. 2 – прим. автора).

Діяла Миколаївська тюремна інспекція і у роки Першої світової війни. Тюремним інспектором згідно «Адрес-календарю Миколаївського градоначальства» значився Веселоський Павло Андрійович. Помічником при ньому був Лестовчий Володимир Олександрович, секретарем – Грущинський Григорій Осипович, а діловодом – Шаман-

Таблиця 1

ВІДОМІСТЬ щодо кількості та вартості озброєнь для тюремних наглядачів по Миколаївському градоначальству Херсонської губернії на 1911 р.				
Найменування	У наявності	Непридатне до використання	Підлягає ремонту	Вартість ремонту озброєння (руб.)
Шашки	5	-	5	5
Револьвери	23	-	-	-
Гвинтівки	8	-	-	-
Портупеї	5	5	-	-
Кобури	20	7	-	-
Поясні ремені	20	4	-	-
Пагронні сумки	-	-	-	-
Наплічні ремені	-	-	-	-

Джерело: Державний архів Миколаївської області. Оп. 2. Спр. 33. Арк. 10

ський Константин Васильович. Будівля Миколаївської тюремної інспекції розташовувалася по вул. Херсонській 30/3 [1, с. 113].

Одним із напрямків діяльності інспекції було і клопотання перед Миколаївським градоначальником і про засланців каторжників щодо звільнення їх від кайданів через примірну поведінку, а також клопотання перед начальниками виправних установ про виплату коштів зароблених ув'язненими. Так, у листі до начальника виправного арештантського відділення від 21 лютого 1916 р. йдеться про виплату арештанту Галеневу за його працю 1 руб. та 13 коп. [7, арк. 10].

Збирала Тюремна інспекція і відомості стосовно службовців Миколаївської каторжної тюрми. Так, згідно їх записці до Начальника Миколаївського виправного арештантського відділення, за 1916 р. був оштрафований у червні місяці на 10 руб. наглядач Бублій, а у грудні 1916 р. наглядач Крот на 3 руб. [8, арк. 9].

Функціонувала Миколаївська тюремна інспекція і в роки революційних подій. Так, влітку 1917 р. спілка службовців тюремного відомства листувалася з Миколаївською Радою робітничих та воєнних депутатів, різними організаціями та начальником Головного управління місцями ув'язнень про порядок обслідування каторжної тюрми, надання квартир наглядачам, розслідування діяльності і

особистості начальника Миколаївської тюрми Бослак-Бослокова і т.п. Так, у листі від 5 липня 1917 р. Президіум союзу тюремного відомства просив Раду опікунного товариства не відмовити сповістити, чи не признано за можливе, надати декілька вакансій у школі ремісників для дітей членів Союзу.

8 липня 1917 р. Тюремна інспекція прохала Президіум Союзу поранених та хворих воїнів не відмовити у сповіщенні та копії переписки стосовно питання про зайняття посади наглядача обсерваційно-розподільчого пункту Всеросійського союзу міст, начальником Миколаївської каторжної тюрми Бослак-Бослаковим, а рівно і не відмовити у повідомлення з якого терміну і за яких обставин він зайняв цю посаду [8, арк. 2]. Також, згідно клопотанню працівників тюремної інспекції, у подальшому, 12 вересня 1917 р. начальник Миколаївської каторжної тюрми Бослак-Бослаков, через невиконання своїх службових обов'язків був звільнених і з зазначеної посади [8, арк. 17].

13 липня 1917 р. представники Тюремної інспекції у складі Звержховської, Красних, Матаревича та Рубеля, згідно постанові Загальних зборів членів союзу працівників тюремного відомства зробили огляд Миколаївської каторжної тюрми. Ними було встановлено число вільних квартир

Таблиця 2

ВІДОМІСТЬ по довідниковим цінам на різні продукти та харчові предмети, які були придбані за 1913 р. Миколаївською каторжною тюрмою		
Назва предметів	Ціни	
	Руб.	Коп.
Свіжа яловичина	7	20
Яловиче сало	8	
Бичачі голови	4	
Свинне сало	10	
Капуста свіжа за пуд	1	5
Капуста квашена за пуд	1	20
Картопля за пуд		45
Сіль		50
Вермішель	3	
Фасоль	1	80
Баклажани за одне відро	1	50
Буряки за пуд		50
Пшоно за пуд	1	60
Крупа гречана, пуд	1	80
Рис, за фунт		8
Пшенична мука, 2 сорта, за пуд	1	60
Хліб ржаний, за пуд	1	

Джерело: Державний архів Миколаївської області. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 4

наглядачів та перевірено число постів та несення караульної служби 14 наглядачами. Результати обстеження були викладені у актах, які склала комісія і надала у президіум союзу [8, арк. 3].

20 липня 1917 р. Миколаївський відділ Всеросійського союзу міст, реквізуючи адміністративні корпуси каторжної тюрми для влаштування лікарні, запропонував проживавшим в цих корпусах сімейним налядачам залишити квартири. Однак, на той час оренда квартири та оплата за комунальні послуги була досить високою і 36 руб. зарплатні наглядачам було замалою сумою для зняття квартири. Тюремна інспекція порушило через це клопотання перед Головним управлінням місцями ув'язнення щодо залишення наглядачам їх квартир, а також на придбання предметів опалення та освітлення, згідно фінансової відомості [8, арк. 5]. Однак, все таки розпрядження Миколаївського відділу Всеросійського союзу міст не було скасовано і протягом 7 днів наглядачі разом із сім'ями повинні були залишити квартири. Загалом на той період на території каторжної тюрми проживало близько 50 родин помічників та нагля-

дачів, 26 і з яких були призвані на військову службу [8, арк. 10].

Загалом, тюремні інспекції на місцях були скасовані у травні 1918 р. ... [12, с. 44–58].

Висновки. Таким чином, основні напрямки діяльності Миколаївської тюремної інспекції протягом 1879-1918 рр. стали контроль за діяльністю тюремних установ м. Миколаєва (у тому числі і Миколаївської каторжної тюрми, отримання звітів з тюремних установ, контроль за працею арештантів як у тюремних закладах так і у самому м. Миколаєві, здійснення контролю за порядком витратів на кредит на спорудження нових та ремонт існуючих будівель миколаївських виправних закладів, піклування про забезпечення каторжників та висланців продуктами харчування, ведення харчових табелів на основі звітів Миколаївської каторжної тюрми, клопотання перед Миколаївським градоначальником про каторжників щодо звільнення їх від кайданів через примірну поведінку та клопотання перед начальниками виправних установ про виплату коштів зароблених ув'язненими.

Список літератури:

1. Адрес-календарь Николаевского градоначальства на 1915 год / Канцелярия Николаевского градоначальства. Николаев : Электрич. типолитография бр. Л. и И. Белолипских. 1914. 355 с.
2. Біліченко Л. Історія Миколаївської каторжної тюрми (1907–1920 рр.). *Старожитності Лукомор'я*. 2021. № 3. С. 50–59.
3. Біліченко Л. Миколаївська каторжна тюрма у спогадах колишнього політв'язня Шейніса. *Proceedings of the 14th International Scientific and Practical Conference «Science and Practice: Implementation to Modern Society»*. 2023. С. 330-331.
4. Державний архів Миколаївської області. Ф – 251. Оп. 1. Спр. 1.
5. Державний архів Миколаївської області. Ф – 251. Оп. 1. Спр. 2.
6. Державний архів Миколаївської області. Ф – 251. Оп. 1. Спр. 8.
7. Державний архів Миколаївської області. Ф – 251. Оп. 1. Спр. 14.
8. Державний архів Миколаївської області. Ф – 251. Оп. 1. Спр. 15.
9. Державний архів Миколаївської області. Ф – 251. Оп. 2. Спр. 16.
10. Державний архів Миколаївської області. Ф – 251. Оп. 1. Спр. 18.
11. Державний архів Миколаївської області. Ф – 251. Оп. 1. Спр. 26.
12. Левченко Л. Миколаївський піклувальний про тюрми комітет як орган управління тюремним господарством опіки над в'язнями. *Вісник Пенітенціарної асоціації України*. 2019. № 3. С. 44–58.

Bilichenko L.S. ACTIVITIES OF THE MYKOLAIV PRISON INSPECTION (1879–1917)

The article attempts to investigate the activities of the Mykolaiv Prison Inspectorate during 1879–1918. It was established that from the second half of the 19th century, the issue of reforming the prison system was put on the agenda. After the publication of the decree of April 17, 1863 «On the abolition of corporal punishment» and as a result of the Polish rebellion, the search for the most effective measures to get out of the current situation began. In the 80s of the XIX century, as a result of the prison transformation, a reformed penitentiary system appeared with a new structure of correctional institutions, centralized prison management, including the creation of a new position of prison inspector. It has been found that the Mykolaiv prison inspector began his activities in 1879 with the creation of the Main Prison Department as part of the Ministry of Internal Affairs on February 27, 1879. In 1890, provincial prison inspectorates began to be created, which became local prison management bodies. On December 13, 1895, the prison system was transferred to the Ministry of Justice. The range of duties of inspectors was studied, it was shown that it was wide – carrying out control and supervision of the activities of local correctional institutions, petitioning the Main Prison Administration to

meet the needs of local prisons, drawing up reports to the Main Prison Administration, monitoring the financial and economic activities of prison managers, etc. It was concluded that the establishment of the Prison Inspectorate in Mykolaiv at the beginning of the 20th century. in connection with the reformation of the entire prison system, it should have caused radical changes in the prison business, but during this period the First World War continued, which took away huge material and financial resources, and, in general, the problems in the prison sphere were not completely solved. Obviously, this could not happen due to lack of time: two revolutions took place very soon, which caused the Civil War; which led to the liquidation of the prison inspection in the field in May 1918.

Key words: *Mykolaiv prison inspection, prison inspector, Main prison administration, Mykolaiv penal prison, correctional remand units, prisoners.*

Васільєва О.С.

Відокремлений структурний підрозділ «Стрийський фаховий коледж Львівського національного університету природокористування»

РЕЛІГІЙНА ПОЛІТИКА ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ ВІКТОРА ЮЩЕНКА (2005–2010 РР.)

Проаналізовано вектор державно-релігійної політики третього Президента України – Віктора Ющенка. Зауважено, що засади державно-церковної політики є важливим напрямком діяльності політичних інститутів, зокрема Президента України. рамках своїх конституційних повноважень Президент України володіє вагомим інструментами впливу на церковно-релігійне життя в Україні. Перші президенти незалежної України Леонід Кравчук, Леонід Кучма та Віктор Ющенко зокрема ставали першочерговим завданням ідею об'єднання Православних церков України, створення Єдиної Помісної Православної Церкви. Стверджено, що В. Ющенко продовжуючи вектори релігійної політики своїх попередників здійснив ряд практичних кроків для побудови церковно-державних відносин на партнерських засадах. Також зауважено, що хоча й політик головну роль відводив проблемі українського православ'я, толерував підтримку усіх конфесій та релігій.

Констатовано, що у президентській стратегії розбудови Помісної Церкви важливу роль відіграло налагодження діалогу між Православними Церквами України, зокрема УПЦ КП та УПЦ МП. На Міжнародній арені Віктор Ющенко головно шукав підтримки у Вселенського Патріарха Варфоломія, на якого покладав значні надії у налагодженні міжконфесійного діалогу всередині Православної Церкви в Україні. Водночас не відкидаючи спроб налагодити діалог із Російською Православною Церквою. Наголошено, що одним із найважливіших подій у релігійній політиці Віктора Ющенка з символічної точки зору та практичної значимості було відзначення 1020-річчя хрещення Київської Русі.

Зроблено висновки, що Політика глави держави спрямована на незалежний статус українського православ'я реалізовувалась через налагодження переговорного процесу між різними гілками православ'я. Однак суттєвими промахами у втіленні ідеї єднання Церков була надмірна самоідентифікація особи Президента з цим процесом, відкрита підтримка УПЦ КП. Водночас слід відзначити, що завдяки діяльності В. Ющенка суттєво утвердилась ідея єдності українського православ'я, відбулось зближення із Константинопольським престолом, закладено основу для подальшого отримання Томосу.

Ключові слова: державно-церковні відносини, релігійна політика, Віктор Ющенко, православ'я, Єдина Помісна Церква, Автокефальна Православна Церква.

Постановка проблеми Модель державно-церковних відносини із здобуттям незалежності України трансформувалась від радянського зразка із виключним державним контролем до багатовекторного зразка, який здебільшого функціонує в країнах-республіках колишнього СРСР. Ключовою особливістю такої моделі є її залежність від політичної ситуації в країні, позиції керівництва держави, владних структур (Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, центральних та виконавчих органів влади). Головну роль у формуванні та подальшому втіленні державної політики у релігійній сфері відіграє інститут Президента України. Трансформаційні процеси в Україні, які відбуваються на фоні війни в Україні, відтак зміни в релігійному ланд-

шафті актуалізують проблематику вивчення системи державно-конфесійних відносин крізь призму діяльності конкретних президентів України. Варто відзначити, що важливу роль у цій сфері відігравав процес відновлення автокефальної Церкви в Україні, отримання Томосу, тому слід розглядати цю проблему комплексно.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Засади державно-церковної політики в Україні у 1990 – початку 2000-х років були головно у фокусі досліджень вітчизняних науковців. Серед низки робіт можна виділити авторства С. Здіорука [9; 10], О. Сагана [18; 19], В. Бокоч [2; 3]. Комплексному вивченню проблемі Українське Православ'я, зокрема творенню Єдиної Помісної Церкви, політичним впливам, геополітич-

ним викликам присвячені роботи Л. Филипович [23; 24], А. Колодного [15], А. Кобетьяка [13; 14], В. Слюсара [12] та інших. В українській історіографії є певні напрацювання, які стосуються досліджуваної тематики, пропонується стаття має на меті суттєвим доповненням у цьому напрямку.

Постановка завдання. Дослідження політики президента Віктора Ющенка у сфері державно-церковних відносин.

Виклад основного матеріалу. Задекларована відокремленість церкви та держави на практиці залежить від поточного політичного курсу держави. Президент України володіє вагомими важелями впливу на державно-церковні відносини. Як слушно зауважували дослідники Вадим Слюсар та Андрій Кобетьяк всі президенти України «проводили оригінальну політику щодо православних церков» [12, с. 44]. Віктор Ющенко, як і попередні президенти – Леонід Кравчук та Леонід Кучма, відкрито заявляли про свою конфесійну приналежність. Підтримуючи УПЦ КП, Ющенко брав участь в богослужіннях, а головним вектором своєї релігійної політики обрав підтримку цієї конфесії, та формування єдиної Помісної Церкви [13, с. 337; 12, с. 47]. Водночас Віктор Ющенко як глава держави толерував розбудову партнерських відносин між державою та церквою, з повагою ставився до очільників інших конфесій та релігій [2, с. 14].

Проблематика державно-церковних відносин порушувалась ще у передвиборній програмі В. Ющенка, зокрема політик наголошував, що варто «сприяти єдності народу України, орієнтації суспільства і держави на загальнолюдські цінності, який житиме по Божому і людському закону» [18, с. 206].

Практичний вимір цієї політики знайшов своє продовження у спробах налагодити діалог між православними церквами в Україні, адже утворення Помісної Церкви було важливим не лише як політичний крок у майбутній президентській компанії, а головню допомогло б консолідувати український соціум, суттєво підвищило б міжнародний статус України [12, с. 47].

14 червня 2005 року Президент Ющенко провів зустріч із керівниками конфесій, які входять до Всеукраїнської ради Церков і релігійних організацій. На нараді було окреслено комплекс питань у сфері державно-конфесійних відносин, які потребують особливої уваги з боку держави. Глава держави висловлював сподівання, що започаткований міжконфесійний діалог буде результативним. Головною проблемою в релігійному житті українського суспільства, на думку Пре-

зидента, є «розкол Православної Церкви в Україні». Тому пріоритетом у своїй діяльності називав допомогу у інтенсифікації контактів із Помісними Православними Церквами, Константинопольським Патріархом, Московським Патріархом [17].

Варто зауважити, що цій зустрічі із главами Церков передував офіційний візит української делегації із Віктором Ющенком із Вселенським Патріархом 24 березня 2005 р. Очільник українського представництва архієпископ Скопелський Всеволод (Майданський) вручив послання Патріарху із проханням отримання незалежності від Москви. У посланні зауважено, що «Московський Патріархат – має ту канонічну територію, яка існувала в неї до 1686 року. Підпорядкування Київської Митрополії Московській Церкві було здійснено Патріархом Діонісієм без згоди та затвердження Святим і Священним Синодом Великої Церкви Христової» [22]. В. Ющенко під час прийому делегації Священного Синоду Константинопольського Патріархату заявив про важливість дотримання державним керівництвом принципу не втручання у церковні справи. Натомість УПЦ МП обурило зустріч та заяви, які висловила українська сторона. Протоієрей Микола Балашов – представник Московського патріархату з цього приводу наголошував, що єдиною канонічним представником Православної Церкви є Митрополитом Київський – Владика Володимир (Сабодан) та Церква МП. Глава Російської Православної Церкви Патріарх Алексій II також висловив свою позицію, засудивши звернення до Константинопольського патріарха, яке на його думку лише «може внести новий розкол у церковне життя в Україні» та вкотре наголосив на важливості УПЦ КП, адже вона «має право об'єднати навколо себе всі гілки українського православ'я» [7].

Наступний 2006 р. у релігійно-політичній сфері ознаменувався дискусіями щодо можливості утворення єдиної Православної Церкви в Україні. Пропозиції з цього приводу до Верховної Ради України вносив Президент України, відбувалось обговорення цієї проблеми на засіданні Священного синоду Української Православної Церкви [25, с. 19]. На цьому найвищому колегіальному дорадчому органі православних церков головував Митрополит Володимир, були присутні «митрополит Одеський та Ізмаїльський Агафангел, митрополит Чернівецький і Буковинський Онуфрій, митрополит Сімферопольський і Кримський Лазар та керуючий справами УПЦ архієпископ Переяслав-Хмельницький Митрофан». Синод прийняв рішення про відновлення діалогу з Укра-

їнською автокефальною Православною Церквою, зокрема змінено склад комісії, яка відповідає за порозуміння, видано доручення про поновлення її роботи [6].

У кінці 2006 р. президент Ющенко знову звернувся до ієрархів Православної Церкви, а на початку 2007 р. президент звернувся до УПЦ із пропозицією створити комісію, яка б мала виробити механізм об'єднання юрисдикцій УПЦ і УПЦ КП у єдину структуру. У 2009 р. Синод УПЦ відновив процес переговорів, але уже без втручання президента [12, с. 47].

23 лютого 2007 р. Глава УПЦ МП Митрополит Володимир (Сабодан) здійснив офіційний візит до Секретаріату Президента України з нагоди дня народження глави держави. Вітаючи Віктора Ющенка відзначив його заслуги перед Україною та українською церквою, вручив «орден Української православної церкви “Преподобних Антонія і Феодосія Києво-Печерських” I ступеня». За кілька днів після цих важливих символічних жестів відбулась Хресна хода приурочена до свята Торжества православ'я, де керівник справами Української православної церкви Московського патріархії – архієпископ Митрофон провів чин Торжества православ'я та виголосив анафему «всім ворогам Православної церкви, у тому числі й розкольникам з “Київського патріархату”, уніатам і політикам, які борються з церквою і бажають відірвати її від Московського патріархату» Журналістка та релігійний публіцист Клара Гудзик наголошувала на двозначності ситуації, яка склалась, адже анафема охоплювала широке коло осіб, у тому числі й Президента України, який докладав чимало зусиль до об'єднання Церкви та водночас демонструє публічне прихильне ставлення до глави держави [8].

Наступні важливі кроки В. Ющенка були здійснені на міжнародній арені щодо відстоювання питання автокефальної української православної Церкви. У 2008 р. Президент України зустрівся із Патріархом Російської Православної Церкви Алексієм II. Ключовим питанням цієї зустрічі можливість єднання та діалогу між державою та ПЦУ МП. У медіа Президент України після зустрічі наголошував її важливості, та те що сторони досягнули певного порозуміння. Натомість інша сторона зустрічі – патріарх Алексій зазначав, що він приїхав до України аби захистити вірних православної церкви [25, с. 22]. Тобто, насправді спроба налагодження діалогу не була вдалою [13, с. 338].

Зустріч із Вселенським Патріархом Варфоломієм у Стамбулі у 2008 р. також була багато-

обіцяючою, адже знову головним питанням було налагодження контактів, зокрема можливість організації «Ради помісних Церков для обговорення українського питання». Однак такі кроки викликали супротив у частини українського політикуму, відтак Варфоломій зважаючи на відсутність політичної єдності не ухвалив ніякого важливого рішення [13, с. 338–339].

Протягом липня-серпня 2008 р. відбулось урочисте відзначення 1020-річчя хрещення Київської Русі на офіційному рівні відбулась низка заходів, молебнів у Києві та храмах України [21]. Підготовка до цієї події відбувалась ретельно та на усіх державних рівнях. Першочергово планувалось, що у заходах візьмуть участь представники всіх Православних Церков. Також утворено Організаційний комітет з підготовки та відзначення в Україні 1020-річчя хрещення Київської Русі, до складу якого увійшли делегати трьох православних конфесій та УГКЦ. Головою Організаційного комітету спершу обрали Главу Секретаріату Президента України – Віктора Балогу, згодом керівником призначено президента України у 1991–1994 р. Леоніда Кравчука [21].

Команда В. Ющенка наголошувала, що відзначення цієї річчя «розглядалось керівництвом держави, як акт спрямований на консолідацію українського суспільства.. Тому не випадково, що до складу оргкомітету з підготовки заходу включались представники найкрупніших православних, греко-католицьких церков» [26, с. 137]. Водночас з політичної точки зору, як зауважував релігієзнавець Андрій Юраш святкування хрещення Київської Русі мало стати не лише символічним актом, а й посприяти утворенню автокефальної Православної Церкви, а й допомогти в утворенні «автономної чи напівавтономної єдиної універсальної української церковної юрисдикції, яка мала б визнаний і досить високий канонічний статус». Спершу В. Ющенко звертався із такою пропозицією до глави РПЦ, однак отримав відмову. Натомість Президент запросив до Києва Вселенського Патріарха Варфоломія аби той очолив урочистості та покладаючи уже на його особу велику надію в питання церковного об'єднання та створення Єдиної Помісної Церкви [11, с. 17].

Урочистості заходи з нагоди хрещення Київської Русі відбулись 25–27 липня 2008 р. у Києві. за участі Архієпископа Константинополя Варфоломія, Глав і представники Помісних Православних Церков. Через погрози з боку РПЦ, високопосадовців Російської Федерації про можливий зрив заходів у разі участі ієрархів УПЦ КП, нагнітання

цього питання у ЗМІ Київський Патріархат прийняв рішення не брати участі в офіційних заходах. Натомість напередодні офіційних заходів аби засвідчити свою прихильність Президент України В. Ющенко нагородив патріарха Київського та всієї Руси-України Філарета «за вагомий особистий внесок у розвиток духовності в Україні, багаторічну плідну церковну діяльність та з нагоди 1020-літтяхрещення Руси-України орденом Ярослава Мудрого I ступеня» [20; 4, с. 125–127].

У рамках свого візиту Патріарх Варфоломій погодив із Президентом так звану «дорожню карту» для надання автокефалії, тобто певна процедурна частина, у якій розглядалось, що кожен владики Автокефальної Церкви, УПЦ КП має підготувати петицію до «Константинопольського патріарха з приводу його підтримки і бажання утворення єдиної української помісної церкви». Тобто в окреслений період, як відзначив релігієзнавець Андрій Кобетяк, можливим було лише «відновлення Київської митрополії Константинопольського патріархату, зі ставропігіями, які існували станом на 1686 р.» [13, с. 339].

Очевидно, що стратегія РПЦ, як важливого елементу державної політики Росії була спрямована на розпалювання ворожнечі всередині Православної Церкви України, утримання керівних позицій в геополітичній релігійній сфері про що свідчать як і цілеспрямовані заяви-звернення патріарха Алексія II до предстоятелів Православних Церков із відкритими закликами саботувати урочистості заходи з нагоди 1020-ліття хрещення Київської Русі, ескалація напруження у змі серед різних гілок Православ'я в Україні [4, с. 125–129]. Відтак перемовини між главою РПЦ та Вселенським Патріархом опісля офіційних заходів з нагоди Хрещення України у 2008 р. із домовленостями про відновлення «євхаристичного спілкування між вселенськими церквами» та поновлення діалогу з нагоди участі Православному Соборі, нейтралітеті в українському питанні були радше декларативними кроками з боку РПЦ [13, с. 340].

Після смерті Московського патріарха Алексія II і напередодні виборів нового патріарха «предстоятель УПЦ МП заявив, що бажає з'явитися перед Богом 121-м митрополитом Київським, а

не 16-м патріархом Московським, а тому відмовляється від участі у виборах патріарха». Під час Помісного собору РПЦ, делегати ухвалили Статут РПЦ, в якому статус УПЦ був визначений як «як самокерованої Церкви з правами широкої автономії». Напередодні першого архіпастирського візиту нового глави РПЦ патріарха Кіріла члени Синоду поклали надії, що візит «сприятиме зміцненню церковної єдності та подоланню церковних розколів в Україні» [5, с. 145–146]. Однак обрання Кіріла суттєво активізувало впровадження політики російської ідеології «русского мира» та згодом інтервенції в Україну [1, с. 236].

З 27 липня по 5 серпня 2009 р. предстоятеля РПЦ патріарх Кіріл перебував в Україні з офіційним візитом. Під час свого перебування в Україні, яке окреслювалось церковним керівництвом в Москві як прочанство, яке зміцнило «транснаціональний характер Російської Православної Церкви» неодноразово у своїх виступах підкреслював право Московського Патріархату на поширення влади в Україні, по-суті активно просував ідею «русского мира» Патріарх Кирило відповідаючи на питання Віктора Ющенка щодо автокефалії публічно оголосив, що така Церква уже існує адже «Помісна Церква на Україні є, це Українська Православна Церква (Московського Патріархату)» [28; 16].

Висновки. Головним напрямком релігійної політики Віктори Ющенка було об'єднання вірних Православної Церкви України у рамках Єдиної Помісної Церкви в Україні та подолання розколу Православних церков в Україні. Політика глави держави спрямована на незалежний статус українського православ'я реалізовувалась через налагодження переговорного процесу між різними гілками православ'я. Однак суттєвими промахами у втіленні ідеї єднання Церков була надмірна самоідентифікація особи Президента з цим процесом, відкрита підтримка УПЦ КП. Водночас слід відзначити, що не зважаючи на певні прорахунки у церковно-державних та міжконфесійних взаєминах завдяки діяльності В. Ющенка суттєво утвердилась ідея єдності українського православ'я, відбулось зближення із Константинопольським престолом, закладено основу для подальшого отримання Томосу.

Список літератури:

1. Артимишин, П. Роль Російської Православної Церкви у розгортанні сучасної російсько-української війни. *З історії західноукраїнських земель*. Львів. 2013–2015. Вип. 16. С. 236-252.
2. Бокоч В. Інститут президента України у формуванні та реалізації державної релігійної політики. *Гілея. Політичні науки*. 2019 а. Випуск 151. С. 12-17.
3. Бокоч В. (2019 б). Політичні чинники незалежності Православної Церкви України. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічних студії*. 2019 б. Вип. 22. С. 130-136.
4. Бутинський В. Переддень 1020-ліття Хрещення Русі-України у проблемному дискурсі легітимаціїєдиної помісної Української Православної Церкви. *Релігія та соціум*, 2012. № 1(7). С. 124-130.
5. Гергелюк М. Канонічні та еклезіологічні засади автокефального устрою Церков у структурі Вселенського Православ'я: історичний контекст. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Чернівці, 2014. 199 с.
6. Гудзик, К. Відреагували...Які теми обговорювались і не обговорювалися на засіданні Синоду УПЦ МП. *День*. 2006, 15 лютого. № 23. URL: <https://day.kyiv.ua/article/cuspilstvo/vidreahuvaly> [дата звернення 18.06.2024]
7. Гудзик К. Церковна єдність: напередодні? *День*. 2005, 30 березня (№ 55). URL: <https://day.kyiv.ua/article/podrobytsi/tserkovna-yednist-naperedodni> [дата звернення 18.06.2024]
8. Гудзик, К. Хто править в УПЦ. *День*. 2007, 1 березня (№ 37). URL: <https://day.kyiv.ua/article/cuspilstvo/khto-pravut-v-upcs> [дата звернення 18.06.2024]
9. Здіорук С. Суспільно-релігійні відносини: виклики України XXI століття : монографія. Київ: Знання України, 2005. 552 с.
10. Здіорук С., Токман В. Державно-церковні та суспільно-релігійні відносини в умовах війни Росії проти України: аналітична доповідь. Київ, 2023: НІСД <https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2023.07> [дата звернення 18.06.2024]
11. Інтерв'ю з релігієзнавцем Андрієм Юрашем від 23 липня 2008 р. *1020 років хрещення Київської Русі: навчально-методичний посібник / Упор. А. Смирнов. Острог : Національний університет «Острозька академія», 2008. С. 17-21.*
12. Кобетяк А., Слюсар, В. (2022). Політичний вплив інституту президенства на формування єдиної української православної церкви. *Наукові праці Міжрегіональної академії управління персоналом. Політичні науки та публічне управління*. 2022. Випуск3 (63). С. 43-49.
13. Кобетяк, А. Релігійна політика України на шляху формування Помісної православної церкви: монографія. Житомир: ТОВ «Видавничий дім “Бук-Друк”», 2022. 484 с.
14. Кобетяк, А. Європейський контекст впливу політики на релігійні процеси розділення православ'я в Україні. *Науковий журнал «Політикус»*. 2003. Випуск 5, 41-48.
15. Колодний, А. Концепція державно-церковних відносин в контексті суспільного життя. Державно-церковні відносини в Україні у контексті сучасного європейського досвіду : збірник наукових матеріалів. Київ : VIP, 2004. С. 19–23;
16. Матвієнко К. Візит Патріарха Кирила як символ належності України до «руського мира». *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2009/07/31/4121159/> [дата звернення 18.06.2024].
17. Решетніков Ю. Державно-конфесійні відносини: пріоритети визначено. *RISU. Релігійно інформаційна служба України*. URL: https://risu.ua/derzhavno-konfesiyni-vidnosini-prioriteti-viznacheno_n7290 [дата звернення 18.06.2024].
18. Саган, О. Вселенське православ'я: суть, історія, сучасний стан. Київ: Світ знання, 2004. 912 с.
19. Саган, О. Держава і церкви в Україні після Майдану: питання відносин. *Україна –2014: Суспільно-політичний конфлікт і Церква*. Київ : Центр О. Разумкова, 2014. С. 68–73.
20. Святкування 1020-ліття Хрещення Русі (28.07.2008). *RISU*. URL: https://risu.ua/svyatkuvannya-1020-littya-hreshchennya-rusi_n35511 [дата звернення 19.06.2024].
21. Указ Президента України «Про відзначення в Україні 1020-річчя хрещення Київської Русі» № 256/2008 від 05.06.2008. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/256/2008#Text> [дата звернення 19.06.2024].
22. Українська Помісна Православна Церква. Томос. Час. URL: <https://chas.cv.ua/autor/48210-ukrayinska-romisna-pravoslavna-tserkva-tomos.html> [дата звернення 19.06.2024].
23. Филипович, Л. (2008). Християнські церкви України та стратегії їх відносин з суспільством. *Релігія та соціум*. 2008. № 1. С. 65–70.
24. Филипович, Л. (2016). *Культура релігійного життя*. Київ : Інтерсервіс, УАР, 2016. 584 с.
25. Чміль, О. Формування медіа-дискурсу про Українську Православну Церкву Московського Патріархату в 2005-2013 рр. (за матеріалами часописів «День» та «Дзеркало Тижня». Магістерська робота. Гуманітарний факультет Кафедра новітньої історії України. Львів, 2019. 75 с.

26. Ющенко П. Відзначення пам'ятних дат і історичних свят в незалежній Україні, як засіб переосмислення історії Києворуської державності. *Вісник аграрної історії*. 2018. Вип. 23–24. С. 136-142.

27. Колодний А. Міжцерковні протистояння в Православ'ї України: стан та шляхи вирішення. *Історія релігій в Україні* : науковий щорічник. 2012. Книга II. С. 297–307.

28. The New York Times про візит Кирила до України. BBC Ukrainian. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/pressreview/story/2009/08/090807_kyrylo_new_york_times_im [дата звернення 18.06.2024]

Vasylieva O.S. RELIGIOUS POLICY OF THE PRESIDENT OF UKRAINE OF THE VICTOR YUSCHENKO (2005–2010)

The vector of the state-religious policy of the third President of Ukraine Viktor Yushchenko is analyzed. It was noted that the principles of state and church policy are an important direction of activity of political institutions, in particular the President of Ukraine. Within the framework of his constitutional powers, the President of Ukraine has powerful tools of influence on church and religious life in Ukraine. The first presidents of independent Ukraine, Leonid Kravchuk, Leonid Kuchma, and Viktor Yushchenko, in particular, made the idea of uniting the Orthodox churches of Ukraine, the creation of the Unified Local Orthodox Church. It is asserted that V. Yushchenko, continuing the vectors of the religious policy of his predecessors, took a number of practical steps to build church-state relations on a partnership basis. It was also noted that although the politician gave the main role to the problem of Ukrainian Orthodoxy, President tolerated the support of all denominations and religions.

It was established that in the presidential strategy for the development of the Local Church, the establishment of a dialogue between the Orthodox Churches of Ukraine, in particular the UOC KP and the UOC MP, played an important role. In the international arena, Viktor Yushchenko mainly sought support from the Ecumenical Patriarch Bartholomew, on whom he placed great hopes in establishing an inter-confessional dialogue within the Orthodox Church in Ukraine. At the same time, not rejecting attempts to establish a dialogue with the Russian Orthodox Church. It was emphasized that one of the most important events in Viktor Yushchenko's religious policy from a symbolic point of view and practical significance was the celebration of the 1020th anniversary of the baptism of Kyivan Rus.

It was concluded that the policy of the head of state aimed at the independent status of Ukrainian Orthodoxy was implemented through the establishment of a negotiation process between different branches of Orthodoxy. However, the excessive self-identification of the President with this process and the open support of the UOC-KP were significant mistakes in the embodied ideas of the unity of the Churches. At the same time, it should be noted that thanks to the activities of V. Yushchenko, the idea of the unity of Ukrainian Orthodoxy was significantly established, a rapprochement with the Constantinople throne took place, and the foundation was laid for the further obtaining of the Tomos.

Key words: *state-church relations, religious policy, Viktor Yushchenko, Orthodoxy, United Local Church, Autocephalous Orthodox Church.*

Галицька-Дідух Т.В.

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефана

ВОЄННІ ЗЛОЧИНИ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ В БУЧІ І БОРОДЯНЦІ 2022 Р.: ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА

У статті надано історичний екскурс у питання воєнних злочинів російської федерації в Бучі і Бородянці 2022 року. Було описано основні події днів окупації цих українських міст, визначено головних винуватців злочинів, як з військових російської федерації, так і зі складу політичних очільників та пропагандистів. Також згадано наслідки, головним з яких є звинувачення військового та політичного керівництва російської федерації у реалізації політики геноциду проти народу України.

Основний акцент статті зроблено на пропозиції механізмів, що допоможуть притягнути злочинців до відповідальності, а це, своєю чергою, дасть можливість запобігти здійсненню подібних воєнних злочинів у майбутньому.

В ході дослідження вперше висвітлено і проаналізовано діяльність Міжнародного кримінального суду щодо воєнних злочинів і злочинів проти людства, які сталися в Україні в контексті масових вбивств у Бучі і Бородянці, здійснених збройними силами російської федерації у період з початку березня і до початку квітня 2022 року.

Відображено контекст та умови, в яких відбувались воєнні злочини, і конкретно розписано види скоєних злочинів та проведено їх класифікацію.

Показано роль висвітлення воєнних злочинів у Бучі і Бородянці для російсько-української війни та визначено основні позиції ключових сторін щодо цих подій (України, російської федерації, Сполучених Штатів Америки, Організації Об'єднаних Націй, Європейського Союзу, Китаю, Північноатлантичного альянсу).

У статті розглянуто матеріали з місць скоєння воєнних злочинів проти мирного населення, такі як: супутникові знімки Бучі під час окупації її військами російської федерації, фото та відео з Бучі й Бородянки, інтерв'ю з місцевими жителями, записи з камер спостереження та свідчення очевидців, розслідування засобів масової інформації. Все це дозволяє спростувати основні тези російської пропаганди про «інсценування» та «провокації» української влади в Бучі і Бородянці.

Вивчені факти доводять маніпулятивну основу заяв представників російської федерації та правдивість тверджень про звірства збройних сил російської федерації в Бучі і Бородянці, що виражені у вигляді масової різанини мирних мешканців, численних згвалтувань, мародерства та знищення житлових будинків.

Ключові слова: злочин, геноцид, мирні мешканці, масове вбивство, суд, пропаганда, військові формування, окупація, російсько-українська війна.

Постановка проблеми. Вже з самого початку російсько-української війни українці потерпали від численних злочинів російської федерації. Одним із найбільш кричущих випадків стало викрадення і вбивство депутата Горлівської міської ради Володимира Рибачка, що було здійснене 17 квітня 2014 року громадянами рф Ігорем Безлером та Ігорем Стрелковим [1]. Однак тоді кремлівська пропаганда переконувала світову громадськість, що війна на сході України є «громадянською» [2], використовуючи при цьому гібридні методи впливу. Після повномасштабного вторгнення рф на територію України у лютому 2022 року у повному масштабі вияви-

лася агресивна природа путінського режиму, що має активну підтримку більшості населення цієї країни [3].

Численні злочини регулярних військових формувань рф спричинили вихід війни зовсім на новий рівень та сприяли процесу осмислення елітами і населенням країн-союзників України дій путінського режиму щодо українців як актив геноциду, що потребують розслідування та притягнення винних до відповідальності. Особливо знаковими стали масові вбивства мирних мешканців Бучі і Бородянки під час їх окупації збройними силами російської федерації у період з початку березня і до початку квітня 2022 року.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання воєнних злочинів російської федерації в Бучі і Бородянці 2022 року було предметом розгляду українських та іноземних дослідників. Із вітчизняних вчених це питання розглядали Г. Щигельська, Н. Перець, І. Коваль, І. Ревак та В. Ліжниченко.

У спільному дослідженні Г. Щигельської та Н. Перця розглянуто питання воєнних злочинів росії проти цивільного населення у Київській області. Висновком дослідження є визначення російських воєнних злочинів у Київській області настільки шокуючими, що державами ЄС буде використано принцип універсальної юрисдикції [4].

Стаття І. Коваль та І. Ревак містить дослідження класифікації воєнних злочинів та особливостей їх розслідування в Україні й згадки про звірства російських окупантів у Бучі Київської області, які фіксували українські силові структури та органи влади після звільнення містечка на початку квітня 2022 року [5].

В. Ліжниченко у своїй роботі, присвяченій темі ознак міжнародних злочинів у подіях воєнного періоду в Україні, зазначає, що увагу світової спільноти привернули факти знаходження масових поховань на територіях, звільнених від окупації, зокрема у таких містах, як Буча, Ірпінь, Ізюм та інші [6].

Із закордонних дослідників питання воєнних злочинів російської федерації в Бучі і Бородянці можна пригадати С. Gall та D. L. R. Tchobo.

Темою дослідження С. Gall стала діяльність солдатів 64-ї окремої мотострілецької бригади росії в Бучі. Результатами проведеного дослідження став докладний графік скоєння злочинів членами цього військового формування під час окупації міста [7].

У науковій праці американського доктора юридичних наук D. L. R. Tchobo розглянуто питання визнання злочинів військ рф у Бучі як актів геноциду, воєнних злочинів та злочинів проти людяності. В ході роботи він дійшов висновку, що масове вбивство в Бучі не є актом геноциду у його класичному вигляді, але може вважатися воєнним злочином та злочином проти людяності [8].

Проаналізувавши матеріали, які на сьогодні є у відкритому доступі (щоденні синтетичні огляди Інституту вивчення війни, щомісячники «Воєнно-історичного опису російсько-української війни», спогади з віртуального музею російської агресії, журналістські розслідування ін. [9; 10]), можна дійти висновку, що тема воєнних злочинів російської федерації в Бучі і Бородянці є доволі акту-

альною, оскільки викликає інтерес у вітчизняних та іноземних дослідників. Однак у розглянутих дослідженнях не згадано низку важливих питань, а саме: основні події днів окупації та їх історичний контекст, головні винуватці злочинів із політичного керівництва та пропагандистів, діяльність Міжнародного кримінального суду щодо воєнних злочинів і злочинів проти людства, які сталися в Україні в контексті масових вбивств у Бучі і Бородянці, та матеріали з місць скоєння воєнних злочинів проти мирного населення.

Постановка завдання. Хоч порушену проблему і досліджували доволі широко, але все ж існує потреба продовження її огляду через здійснення військами рф уже нових воєнних злочинів, що вимагає розуміння основних аспектів попередніх, таких як у Бучі та Бородянці у 2022 році.

Все це зумовило обрати **метою статті** дослідження аспектів та наслідків воєнних злочинів російської федерації в Бучі і Бородянці у 2022 році.

Так, задля досягнення обраної мети статті виконано низку завдань:

- проведено історичний екскурс у питання воєнних злочинів російської федерації в Бучі і Бородянці 2022 року: основні події днів окупації, винуватці злочинів, наслідки;

- надано власні пропозиції механізмів, що допоможуть притягнути злочинців до відповідальності;

- висвітлено і проаналізовано діяльність Міжнародного кримінального суду щодо воєнних злочинів і злочинів проти людства, скоєних у Бучі і Бородянці;

- показано роль висвітлення воєнних злочинів у Бучі і Бородянці для російсько-української війни;

- розглянуто матеріали з місць скоєння воєнних злочинів проти мирного населення.

Виклад основного матеріалу. Окупація Бучі почалась 25 лютого 2022 року з проникнення туди диверсійно-розвідувальної групи рф, яку зразу ж було знищено [11]. Колона підрозділів ОМОНу та СОБРу з Кемеровської області відокремилася від сил вторгнення та наступала на Київ без підтримки. Під час проходження через Бучу колона потрапила в засідку біля мосту через річку Ірпінь і була повністю знищена. З 80 солдатів колони вижили лише троє [12].

Вже 27 лютого 2022 року відбулись обстріли міста артилерією, що спричинило серйозні пошкодження інфраструктури міста й відключення води, припинення постачання газу та електроенергії в будинки жителів Бучі [13]. Складною була ситуація із забезпеченням продуктами та ліками.

Першим загиблим мирним жителем Бучі, від прицільного вогню військ рф, став автомобіліст, що проїхав біля пам'ятника воїну-інтернаціоналісту, його пасажиром було поранено [14]. Українські війська зруйнували міст, що з'єднує Бучу та Ірпінь, для блокування сухопутних сил рф у Бучі. Згідно з інформацією О. Арестовича та А. Геращенко, жителі міста активно брали участь у боях проти загарбників та атакували техніку російських окупантів [15]. О. Данілов, секретар РНБО України, попереджав мешканців Бучі про майбутню провокацію росіян із псевдоевакуацією, щоб зайти в Київ, прикрившись автобусами з мирними жителями [16]. 28 лютого відбулось знищення колони російських військ, результати чого показав міський голова Бучі на знятому ним відео.

На початку березня 2022 року інтенсивність боїв зменшилась і українська влада змогла відправляти мешканцям Бучі гуманітарну допомогу [17]. В місті далі відбувались вуличні бої з кадіровцями. 4 березня війська рф увійшли в Бучу з боку Ворзеля, але місто захопити повністю не змогли [18]. З 6 березня окупаційні сили послали артилерійські обстріли міста і вбили багато мирних мешканців, а інших загнали у підвали, заблокувавши для них отримання гуманітарної допомоги. Місцеве населення почало повідомляти про акти розстрілів [19]. Рф значно наростила свої військові сили в районі Бучі.

Пізніше, 8 березня, російські окупанти на обмежений час дозволили мирним жителям вийти на вулицю, щоб забрати тіла загиблих та приготувати їжу. У місті не було електрики, оскільки російські війська утримували всі електричні підстанції [20]. 9 березня 2022 року українські війська провели масштабну евакуацію у всій Київській області, в тому числі в Бучі. У Київській області було евакуйовано до 20 тисяч мирних мешканців.

Найжахливіший етап окупації Бучі розпочався 12 березня 2022 року, коли Бучанська міськрада оголосила про повний контроль міста російськими військами. Командування російських військ заборонило мешканцям міста залишати свої будинки, почались масові вбивства цивільних [21]. В Бучі дитячий табір «Променистий» став катівнею, де людей катували в підвалі та розстрілювали, і на перехресті вулиці Вокзальної, де також масово стратили українців [22]. 13 березня жителі Бучі поховали 67 людей у братській могилі біля церкви (рис. 1).

Причиною загибелі цих людей стала російська артилерія, а деякі тіла не вдалося ідентифікувати [24]. Були помічені факти мародерства, здій-

Рис. 1. Ексгумація тіл з братської могили біля церкви у Бучі

Джерело: [23]

снені підрозділами збройних сил рф. 15 березня російські війська зайняли мерію та захопили працівників, уже наступного дня їх звільнили [25]. 31 березня Інститут вивчення війни повідомив, що Буча була повністю відвойована у російських військ [26].

Наслідком окупації Бучі стали воєнні злочини та злочини проти людяності, вчинені військами рф. Основними видами злочинів були такі: масові вбивства; поранення; катування; мародерство; зґвалтування; пошкодження або знищення об'єктів цивільної інфраструктури; викрадення і примусова депортація людей в тому числі дітей; відмова чи позбавлення доступу до медичної допомоги ін.

Після деокупації Бучі були виявлені докази воєнних злочинів військ рф (табл. 1).

Згідно з даними українського уряду, в Бучі загинуло 458 мирних мешканців [30], Управління Верховного комісара ООН з прав людини заявило про 178 загиблих.

У Бородянці загинуло 162 особи, а 28 – зникли безвісти. Найбільше серед загиблих молоді, а основні причини загибелі – постріл у голову, як і в Бучі [31]. Картина воєнних злочинів майже не відрізняється від дій в Бучі: катування та вбивства цивільних, зґвалтування, руйнування житла, пограбування жителів і їхніх будинків. У Київській області відкрили близько 1300 кримінальних проваджень, які стосуються воєнних злочинів рф.

Виконавцями злочинів у Бородянці було визнано військовослужбовців 234-го десантно-штурмового полку та їхніх командирів генерала Олександра Чайка й Володимира Кравченка [32; 33]. Також Бородянку окупувала 36-та окрема мотострілецька бригада (Борзя),

Докази воєнних злочинів військ РФ у Бучі

Назва злочину	Доказ
Поранення, катування або вбивство цивільної особи	З братської могили, розташованої поблизу церкви Андрія Первозванного, було ексгумовано 116 тіл. Всього, за повідомленням працівника місцевої ритуальної служби Сергія Матюка, за період окупації волонтери поховали близько 200 людей, тіла яких знайшли на вулицях. Більшість загиблих становили чоловіки. Майже всі мали кульові поранення, при цьому близько 50 тіл мали зв'язані руки та сліди тортур. За словами Євгена Спіріна, 85% загиблих у Бучі зі слідами катувань. Під час проведення слідчих дій в Бородянці, яку звільнили від російських окупантів, правоохоронці виявили 9 поховань. Пілот цивільної авіації, мешканець Бучі Антон Кирик свідчив: «Мене вивели, поставили на коліна перед стіною. Все це супроводжувалося биттям, штирканням дулом в тіло, биттям прикладами, по ребрах, багато».
Сексуальне насильство	19 лютого 2023 року Генеральний прокурор Андрій Костін у Мюнхені провів зустріч з депутаткою парламенту Великої Британії Алісією Кернс. Мова йшла і про сексуальне насильство на територіях, які були тимчасово окупованими рашистами, в тому числі міста Буча, Ірпінь, Бородянка. Постраждали жінки, чоловіки, діти, літні люди віком від 4 до 85 років. Уповноважена Верховної ради з прав людини Людмила Денісова повідомила, що під час окупації в підвалі одного з будинків в Бучі російські окупанти систематично гвалтували близько 25 дівчат і жінок у віці від 14 до 24 років. Дев'ять з них завагітніли.
Незаконне утримання цивільної особи	Свідки повідомляли про незаконне утримання місцевих мешканців у підвалах і погребках в м. Буча. Спроби вийти з укриття в пошуках провізії часто завершувалися розстрілами. Відбувалися незаконні арешти чоловіків призовного віку.
Викрадення і примусова депортація людей в тому числі дітей	8 квітня 2022 р. уповноважена Верховної Ради України з прав людини Людмила Денісова повідомила, що російські військові викрали понад 120 тис. українських дітей. Мешканець Бучі Євген Міщенко свідчив про примусове вивезення місцевих до Білорусі.
Недотримання правил поводження з військовополоненими	Двоє українських військових із слідами катувань виявлено в Бучі.
Мародерство	42-річний Валерій Юрченко свідчив, що російські військовослужбовці вилучали мобільні телефони та комп'ютери. 66-річний Володимир Шепітько повідомив про те, що після того, як росіяни пішли, виявив будинок розграбованим, заваленим сміттям і пивними пляшками.
Використання військової техніки в житлових кварталах	Безладна стрілянина росіян із будь-якого приводу становила додаткову загрозу для цивільних. Так, 5.03.2022 на вулиці Яблунська росіяни застрелили Володимира Рубайла, який тікав від них із 9-річною дівчинкою.
Насилля щодо медичного персоналу	Антон Довгопол – головний лікар Ірпінської центральної міської лікарні, який під час окупації перебував у Бучі, згодом свідчив про те, що росіяни забороняли евакуювати лікарняний персонал.
Відмова чи позбавлення доступу до медичної допомоги	У результаті експертиз було доведено, що шестеро жертв – пацієнтів з будинку для літніх людей, померло від голоду, холоду та відсутності ліків і лікарів, серед іншого.
Пошкодження або знищення об'єктів цивільної інфраструктури. Руйнування населених пунктів, яке не має воєнної необхідності	За офіційними даними у Бучі було пошкоджено або зруйновано 1735 об'єктів житлового фонду, з яких 236 багатоквартирних будинків (1 будинок зруйновано повністю та 235 пошкоджено) та 1499 індивідуальних садибних будинків (136 повністю зруйновані та 1363 частково). Бородянка, яка не мала жодних військових об'єктів, перетворилася на суцільні руїни: з 29 багатоповерхівок 8 знищені повністю, ще 21 мали значні пошкодження. За даними прокуратури Київської області та генпрокурора України Ірини Венедіктової, в Бородянці, крім авіабомб ФАБ-250, застосовували реактивні системи залпового вогню «Смерч» та «Ураган».
Руйнування пам'яток культури, творів мистецтва, релігійних об'єктів, навчальних закладів	Російські військові використовували школу №3 та житловий комплекс за нею у Бучі для мінометних позицій. Свідки повідомляли, що росіяни свою броньовану техніку ставили в житлових районах, руйнуючи паркани, сади і т.п.
Умисне завдання удару по персоналу, транспорту, обладнанню, пов'язаному з наданням гуманітарної допомоги	3 березня група рятувальників ДСНС почала розбирати завали, але була обстріляна. Наступного дня ситуація повторилася.

Джерело: зроблено на основі [22; 27; 28; 29]

а Бучу – 64-та окрема мотострілецька бригада (Хабаровський край), яку підозрюють у скоєнні масових вбивств в Андріївці Бучанського району. За словами військових, командири наказували їм вбивати мирних жителів, солдати бригади займались мародерством [34].

Збройні сили України у квітні 2022 р. практично повністю знищили особовий склад 64-ї окремої мотострілецької бригади та завдали значних втрат карателям із 36-ї мотострілецької бригади.

Перш за все відповідальність за воєнні злочини в Бучі і Бородянці лежить на в.путіні як на верховному головнокомандувачі збройних сил російської федерації, а також на членах ради федерації рф, оскільки вони дали дозвіл путіну на введення російських військ на територію України.

18 квітня 2022 року путін присвоїв 64-ій окремій мотострілецькій бригаді почесне звання «гвардійської», що можна назвати нагородою за воєнні злочини в Бучі. Також деякі кремлівські пропагандисти лякали країни Європи повторенням вже там воєнних злочинів, подібних до тих, що сталися у Бучі [35].

Наслідки воєнних злочинів російської федерації в Бучі і Бородянці 2022 року були такі:

- посилення санкцій проти рф;
- зміна громадської думки: опитування показали, що українці не готові торгувати безпекою України й відмовлятися від вступу до НАТО;
- надання Україні великої кількості озброєння країнами-членами НАТО;
- відмова від підписання «Стамбульської угоди»;
- єднання українців навколо ідеї боротьби проти окупації територій України військами рф;
- зміна експертної думки політиків ЄС та США.

Одним із головних доказів воєнних злочинів рф у Бучі і Бородянці стали супутникові знімки з тілами у Бучі до деокупації [36] (рис. 2).

Після оприлюднених фото з міста міноборони росії заявило, що Україна влаштувала провокацію, а тіла на вулицях з'явилися лише після деокупації [38].

Позиції щодо різанини в Бучі і Бородянці України, російської федерації, Сполучених Штатів Америки, Організації Об'єднаних Націй, Європейського Союзу, Китаю, Об'єднаного Королівства, Північноатлантичного альянсу наведені у таблиці 2.

Вже 14 квітня 2022 року прокурор Міжнародного кримінального суду Карім Хан відвідав Бучу та

Рис. 2. Супутникові знімки Бучі 5 квітня 2022 року

Джерело: [37]

Бородянку. Після побаченого на Київщині він заявив, що Україна є місцем злочину. Карім Хан повторив, що його група має достатні підстави вважати, що в Україні було справді скоєно воєнні злочини.

Також він спростував заяви представників рф, що свідчення злочинів у Бучі та Бородянці – це нібито «імітація» [39]. Як відомо, воєнні злочини не мають терміну давності й відповідальні за них мають постати перед судом.

Багато хто з світових політиків відвідали Бучу, Бородянку та Ірпінь. Зокрема, Міхал Мартін, Педро Санчес, Марк Рютте, Метте Фредеріксен та ін.

14 липня 2022 року в Гаазі відбулася Міжнародна конференція щодо притягнення рф до відповідальності за злочини, скоєні на території України.

Конференція була першою масштабною подією, де обговорювали подальшу спільну роботу України та партнерів щодо пошуку нових механізмів засудження воєнних злочинів. Пріоритетними були визначені напрями збору доказів та координації роботи.

17 березня 2023 року видали ордери на арешт президента росії володимира путіна та російської дитячої омбудсменки марії львової-белової [40].

А вже 23 березня 2023 року у будівлі Міжнародного кримінального суду підписали угоду про відкриття польового Офісу прокурора МКС в Україні.

Крім того, у липні у Гаазі розпочав роботу Міжнародний центр з розслідування вторгнення росії в Україну [41].

34 правозахисних організацій України започаткували Коаліцію документування воєнних злочинів: «Розірвати коло безкарності за воєнні злочини росії»; коаліція правозахисних організацій «Україна. 5 ранку», Truth Hounds, Центр прав людини ZMINA, «Антикорупційний штаб», «Свідок» [42].

Рекомендовано задіяти такі механізми, що допоможуть притягнути злочинців до відповідальності:

Позиції ключових сторін війни щодо воєнних злочинів військ РФ у Бучі і Бородянці

№	Назва країни або організації	Позиція
1	Україна	Президент України Володимир Зеленський, виступаючи перед Радою Безпеки ООН 5 квітня 2022 року, заявив: «Масові вбивства в Бучі – лише один із багатьох прикладів дій окупантів на нашій землі протягом 41 дня. Є ще багато інших місць, про які світу доведеться дізнатися: Маріуполь, Харків, Чернігів, Охтирка, Бородянка та десятки інших українських громад, кожна з яких – як Буча» (https://www.president.gov.ua/news/vistup-prezidenta-ukrayini-na-zasidanni-radi-bezpeki-oon-74121)
2	РФ	Міністр закордонних справ Сергій Лавров розкритикував звинувачення й назвав різанину фейковою атакою, пресекретар президента Росії Дмитро Песков заявив, що відео різанини в Бучі були постановкою, яку поширює «київський режим». Слідчий комітет Росії відкрив розслідування поширення «дезінформації» щодо масового вбивства в Бучі (https://www.understandingwar.org/sites/default/files/Ukraine%20Invasion%20Update%202022.pdf)
3	США	Ентоні Блінкен пообіцяв, що США приєднаються до своїх союзників у документуванні звірств, щоб притягнути винних до відповідальності (https://ti-ukraine.org/news/reaktsiya-svitu-na-zvirstva-rosiyan-u-buchi/).
4	ООН	Генеральний секретар Антоніу Гутерріш заявив, що він глибоко шокований зображеннями мирних жителів, убитих у Бучі. Важливо, щоб незалежне розслідування призвело до ефективної відповідальності (https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3447726-gensek-oon-sokovanij-vbivstvami-u-buci-j-vistupae-za-pokaranna-vinuvatciv.html).
5	ЄС	Президент Ради ЄС Шарль Мішель заявив, що він шокований світлинами звірств російської армії в Києві, і пообіцяв, що ЄС допоможе Україні та правозахисним групам зібрати докази для використання в міжнародних судах (https://www.radiosvoboda.org/a/news-eu-rosia-zvirstva-bucha/31783590.html).
6	Китай	Постійний представник Китайської Народної Республіки при ООН Чжан Цзюнь на засіданні Ради Безпеки ООН назвав звіти та зображення загинувших мирних жителів у Бучі тривожними (https://aucc.org.ua/najshvidshe-pripinennja-vognju-v-ukraini-ie-silnim-bazhannjam-kitaju-postijnij-predstavnik-kr/).
7	НАТО	Генеральний секретар Єнс Столтенберг сказав, що це жахливо і абсолютно неприйнятно, коли цивільні особи стають цілями та їх вбивають (https://suspilne.media/224798-gensek-nato-stoltenberg-prokomentuvav-tragediu-v-buchi/).

Джерело: власна розробка автора

- ратифікація Римського статуту;
- поглиблення співпраці Генеральної прокуратури України і Міжнародного кримінального суду;
- залучення незалежних вітчизняних та іноземних експертів;
- внесення змін до законів, створення окремих інституційних спроможностей для подальшого ефективного здійснення розслідування воєнних злочинів, зокрема, створення судових органів, окремих палат тощо зі спеціалізованою юрисдикцією щодо воєнних злочинів);
- проведення попередніх судових процесів в українських судах із судом присяжних ін.

Висновки. У дослідженні було проведено історичний екскурс у питання воєнних злочинів російської федерації в Бучі і Бородянці 2022 року, що допоміг виявити винних, основні докази злочинів та їх наслідки для російсько-української війни. Доведено, що під час окупації Бучі і Бородянки рівень цинізму і жорстокості військовослужбовців РФ продемонстрував не тільки відсутність мораль-

них стандартів, але й засвідчив тоталітарну суть путінського режиму, оскільки російська армія є його органічною складовою.

Толерування вбивств, катувань, звалтувань, мародерства та ін. воєнних злочинів з боку вищого військово-політичного керівництва свідчить про злочинну суть правлячого в Росії політичного режиму. Вбивства цивільного населення спрямовані на ліквідацію української ідентичності. Українські органи влади, а також громадські організації разом із міжнародними структурами продовжують роботу з документування і фіксації воєнних злочинів, вчинених збройними силами РФ у містах Буча та Бородянка. Питання засудження як керівництва РФ, так і російських військових, є одним з найважливіших завдань України разом з її міжнародними партнерами.

Запропоновані механізми, що допоможуть притягнути злочинців до відповідальності, а це, своєю чергою, дасть можливість запобігти здійсненню подібних воєнних злочинів у майбутньому.

Перспектива подальших досліджень лежить у напрямку огляду злочинів військ РФ у інших містах та селищах Київської області у перші тижні повномасштабного вторгнення. Дослідження злочинів військ РФ дозволить створити точну базу даних із повним переліком воєнних злочинців, що, своєю чергою, дасть можливість притягнути винних до відповідальності за допомогою механізмів Міжнародного кримінального суду.

Список літератури:

1. Рибак Володимир Іванович. *Книга Пам'яті полеглих за Україну*. URL: <https://memorybook.org.ua/20/rybakvol.htm> (дата звернення: 18.03.2024).
2. Протистояння на Сході України – не громадянська війна. *Camera di Commercio Italiana Per l'Ucraina*. URL: <https://www.ccipu.org/ua/news/protistoyannya-na-shodi-ukraini-ne-gromadyansyka-viyna> (дата звернення: 18.03.2024).
3. Кондраченко О., Литовченко В. Рівень суспільної підтримки путінського режиму на тлі війни Російської Федерації проти України. 2023. *Acta de Historia & Politica : Saeculum XXI*. 2023. № 6. С. 26–39. URL: <https://dspace.chmnu.edu.ua/jspui/handle/123456789/1166> (дата звернення: 18.03.2024).
4. Щигельська Г., Перець Н. Воєнні злочини Росії проти цивільного населення у Київській області. *Воєнні конфлікти та техногенні катастрофи: історичні та психологічні наслідки*: збірник тез II Міжнародної наукової конференції (м. Тернопіль, 21–22 квітня 2022 р.). Тернопіль, 2022. С. 67–69. URL: https://elartu.tntu.edu.ua/bitstream/lib/37887/2/MCTD_2022_Shchylhelska_H-Russian_war_crimes_against_67-69.pdf (дата звернення: 18.03.2024).
5. Коваль І. І., Ревак І. О. Класифікація воєнних злочинів та особливості їх розслідування в Україні. *Конституційні права і свободи людини та громадянина в умовах війни та післявоєнний період*: матеріали наукового семінару (м. Львів, 23 черв. 2022 р.). Львів: ЛьвДУВС, 2023. С. 94–97. URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/5858/1/23_06_2023.pdf#page=94 (дата звернення: 18.03.2024).
6. Ліжниченко В. О., Шульженко А. В. Ознаки міжнародних злочинів в подіях воєнного періоду в Україні. *Матеріали Всеукраїнської наукової конференції студентів і аспірантів, присвяченої Міжнародному дню студента* (м. Суми, 14–18 лист. 2022 р.). Суми, 2022. С. 391. URL: https://agro.snau.edu.ua/wp-content/uploads/2023/01/%D1%82%D0%B5%D0%B7%D0%B8_%D0%9B%D0%98%D0%A1%D0%A2%D0%9E%D0%9F%D0%90%D0%94_2022_compressed.pdf#page=391 (дата звернення: 18.03.2024).
7. Gall C. 'Such bad guys will come': How one Russian brigade terrorized Bucha. *The New York Times*. 2022. May 22. URL: <https://www.nytimes.com/2022/05/22/world/europe/ukraine-bucha-war-crimes-russia.html> (дата звернення: 18.03.2024).
8. Tchobo D. L. R. Potential international crimes in Ukraine: should atrocities in Bucha be classified as genocide, war crimes, or crimes against humanity? *Law & Safety*. 2022. No. 2 (85). P. 13–20. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2022.2.01> (дата звернення: 18.03.2024).
9. Рік війни за свободу: Воєнно-історичний нарис російсько-української війни (24.02.2022–24.02.2023) у чотирьох книгах. Книга I / Апарат Головнокомандувача Збройних Сил України, Генеральний штаб Збройних Сил України та Центр досліджень воєнної історії Збройних Сил України. Київ: Видавництво Ліра-К, 2023. 270 с.; Воєнно-історичний опис російсько-української війни: в 21 вип. / Міністерство оборони України, Апарат Головнокомандувача Збройних Сил України, Генеральний штаб Збройних Сил України та Центр досліджень воєнної історії Збройних Сил України. Київ: [б. в.], 2022. Вип. 2: Квітень 2022 року. 148 с.; Віртуальний музей російської агресії <https://rusaggression.gov.ua/ua/home.html>. (дата звернення: 23.04.2024); Платформа пам'яті «Меморіал». <https://www.victims.memorial> (дата звернення: 23.04.2024).
10. Подібна Є. Міста живих, міста мертвих. Історії з війни у Бучі та Ірпені. К., 2023. 224 с.
11. Робейко О. У Бучі та Гостомелі точаться бої. *УНІАН*. URL: <https://www.unian.ua/war/u-buchi-ta-gostomeli-tochatsya-boji-novini-vtorgnennya-rosiji-v-ukrajinu-11718343.html> (дата звернення: 18.03.2024).
12. Mcmillan T. Know no mercy: The Russian cops who tried to storm Kyiv by themselves. *The Debrief*. URL: <https://thedebrief.org/know-no-mercy-the-russian-cops-who-tried-to-storm-kyiv-by-themselves/> (дата звернення: 18.03.2024).
13. Немає води та зв'язку: жителі Бучі розповіли про ситуацію у місті після обстрілів. *TCH.ua*. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/nemaye-vodi-ta-zv-yazku-zhiteli-buchi-rozpovili-pro-situaciyu-u-misti-pislya-obstriliv-1992310.html> (дата звернення: 18.03.2024).
14. Лисичкіна Л. Буча є Буча. Як російські окупанти вступили в бій з пам'ятником афганцям. *Великий Київ*. URL: <https://bigkyiv.com.ua/bucha-ye-bucha-yak-rosijski-okupanty-vstupyly-v-bij-z-pamyatnykom-afganczyam/> (дата звернення: 18.03.2024).
15. Мешканці Бучі спалили коктейлями Молотова два російських БМД – Арестович. *NV NEW VOICE УКРАЇНА*. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/rosiyski-viyskovi-namagalisya-prorvatisya-v-irpin-ataku-vidbito-50220529.html> (дата звернення: 18.03.2024).

16. Влада не проводить евакуацію з Бучі. «Не сідайте в автобуси» – секретар РНБО. *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-danilov-bucha-evakuatsiya/31726576.html> (дата звернення: 18.03.2024).
17. Орлова В. Київ відправив гуманітарну допомогу в місто Буча на підступах столиці. *УНІАН*. URL: <https://www.unian.ua/war/kijiv-vidpraviv-gumanitarnu-dopomogu-v-misto-bucha-na-pidstupah-stolici-novini-vtorgnennya-rosiji-v-ukrajinu-11725531.html> (дата звернення: 18.03.2024).
18. Чому Буча й Ірпінь стали «Донецьким аеропортом» біля Києва. *BBC News Україна*. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-60747432> (дата звернення: 18.03.2024).
19. Балачук І. Ворог нещадно обстрілює Бучу, убиває навіть дітей, місто в облозі – міська рада. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/03/6/7328710/> (дата звернення: 18.03.2024).
20. Васьків О. Буча знову була під масованим артобстрілом. *24 Канал*. URL: https://24tv.ua/bucha-znovu-bula-pid-masovanim-artobstrilom_n1895902 (дата звернення: 18.03.2024).
21. Калатур А. Налякані і деморалізовані: депутатка з Бучі розповіла про моральний стан загарбників міста. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/03/12/7330600/> (дата звернення: 18.03.2024).
22. Подібна Є. Міста живих, міста мертвих. Історії з війни у Бучі та Ірпені. К., 2023. С.27.
23. Ексгумація тіл із братської могили біля церкви Святого Апостола Андрія Первозваного (Буча) 8 квітня 2022 року., 2022. *Wikimedia Commons*. URL: [https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/9/94/Bucha_after_Russian_occupation_\(07\).jpg](https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/9/94/Bucha_after_Russian_occupation_(07).jpg) (дата звернення: 27.03.2024).
24. Peter L. Mass graves in Ukraine: Battered cities are digging makeshift burial sites. *BBC*. URL: <https://www.bbc.com/news/world-europe-60729206> (дата звернення: 18.03.2024).
25. Occupiers release volunteers previously captured in Bucha – city council. *Interfax-Ukraine*. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/814280.html> (дата звернення: 18.03.2024).
26. Clark M., Barros G., Hird K. Russian offensive campaign assessment, April 1. *Institute for the Study of War*. URL: <https://www.understandingwar.org/backgrounder/russian-offensive-campaign-assessment-april-1> (дата звернення: 18.03.2024).
27. Антон Довгопол: мене хотіли зробити мером окупованої Бучі, тому, довелося перевезти лікарню. *Ірпінський Вісник*. URL: <https://visnyk-irpin.com.ua/anton-dovgopol-mene-hotily-zrobyty-merom-okupovanoj-buchi-tomu-dovelosya-perevezty-likarnyu/> (дата звернення: 11.06.2024).
28. Gazeta.ua. Місяць терору в Бучі – репортаж The New York Times. URL: <https://gazeta.ua/articles/world-life/misyac-teroru-v-buchi-reportazh-the-new-york-times/1082049> (дата звернення: 11.06.2024).
29. Радіо Свобода. У Бородянці під завалами можуть перебувати близько 100 людей – ДСНС. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-dsns-borodyanka/31736320.html> (дата звернення: 11.06.2024).
30. Andreikovets K. At least 458 Ukrainians died in the Bucha community as a result of the actions of the Russians. *Бабель*. URL: <https://babel.ua/en/news/82626-at-least-458-ukrainians-died-in-the-bucha-community-as-a-result-of-the-actions-of-the-russians> (дата звернення: 18.03.2024).
31. Тимошук Я. Людина в чорному мішку. Як ексгумують загиблих у Бородянці. *Texty.org.ua*. URL: <https://texty.org.ua/articles/106607/lyudyna-v-chornomu-mishku-yak-ekshumuyut-zahyblyh-u-borodyanci/> (дата звернення: 18.03.2024).
32. Бідун В. «Елітні» псковські десантники стають військовими одразу після школи. *Slidstvo.info*. URL: <https://www.slidstvo.info/warnews/elitni-pskovski-desantnyky-stayut-vijskovymu-odrazu-pislya-shkoly/> (дата звернення: 18.03.2024).
33. Бородянку бомбили за наказом російських генералів Чайка та Кравченка. *espresso.tv*. URL: <https://espresso.tv/viyna-z-rosiyeyu-borodyanku-bombili-za-nakazom-rosiyskikh-generaliv-chayka-ta-kravchenka-sbugolosila-im-pidozri> (дата звернення: 18.03.2024).
34. Собенко Н. Кремль міг погодити знищення 64-ї бригади – ISW. *Суспільне | Новини*. URL: <https://susplne.media/270302-kreml-mig-pogoditi-znisenna-64-i-brigadi-sob-prihovati-ii-zlocini-na-kiivsini-isw/> (дата звернення: 18.03.2024).
35. Яковенко С. Російські пропагандисти погрожують новими вбивствами мирних українців: «Буча заливає кров'ю екран. Бойтесь нас. Мы вам еще больше покажем». *Цензор.нет*. URL: https://sensor.net/ua/video_news/3368026/rosiyiski_propagandysty_pogrojuyut_novomu_vbyvstvamy_myrnyh_ukrayintsiv_bucha_zalyvaet_krovyu_kran_boyites (дата звернення: 18.03.2024).
36. Browne M., Botti D., Willis H. Satellite images show bodies lay in Bucha for weeks, despite Russian claims. *The New York Times*. 2022. April 4. URL: <https://www.nytimes.com/2022/04/04/world/europe/bucha-ukraine-bodies.html?auth=linked-google1tap&smid=fb-nytimes&smtype=cug> (дата звернення: 18.03.2024).
37. Оприлюднили супутникові знімки з тілами у Бучі до деокупації – Мілітарний, 2022. *Google*. URL: https://www.google.com/url?sa=i&url=https://mil.in.ua/uk/news/oprylyudneno-suputnykovi-znimky-z-tilamy-u-buchi-do-deokupatsiyi/&psig=AOvVaw1ZkOFwc_VF5yk-pXHgINk2&ust=1711615079698000&source=images&cd=vfe&opi=89978449&ved=0CBIQJRxqFwoTCKjfn5mFIUDFQA AAAAdAAAAABAE (дата звернення: 27.03.2024).

38. Institute for the Study of War, Russia Team with the Critical Threats Project, AEI April 8 <https://www.understandingwar.org/sites/default/files/Ukraine%20Invasion%20Update%202022.pdf> (дата звернення: 23.04.2024)

39. Бережний С. Буча, Бородянка, Ізюм – це відлуння Нюрнберга, яке всі мають почути: прокурор МКС. *LIGA*. URL: <https://news.liga.net/ua/politics/news/bucha-borodyanka-izyum-eto-eho-nyurnberga-kotoroe-vse-doljny-uslyshat-prokuror-mus> (дата звернення: 18.03.2024).

40. Situation in Ukraine: ICC judges issue arrest warrants against Vladimir Vladimirovich Putin and Maria Alekseyevna Lvova-Belova. *International Criminal Court*. URL: <https://www.icc-cpi.int/news/situation-ukraine-icc-judges-issue-arrest-warrants-against-vladimir-vladimirovich-putin-and> (дата звернення: 11.06.2024).

41. Out now: the Eurojust Annual Report 2023!. *Eurojust*. URL: <https://x.com/Eurojust> (дата доступу: 11.06.2024).

42. В Україні запрацювала коаліція з документування воєнних злочинів “Україна. П’ята ранку / Ukraine 5 AM Coalition” – Українська Гельсінська спілка з прав людини. *Українська Гельсінська спілка з прав людини*. URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/v-ukraini-zapratsiuvala-koalitsiia-z-dokumentuvannia-voiennykh-zlochyniv-ukraina-p-iata-ranku-ukraine-5-am-coalition/> (дата звернення: 11.06.2024).

Halytska-Didukh T.V. WAR CRIMES OF THE RUSSIAN FEDERATION IN BUCHA AND BORODYANKA IN 2022: A HISTORICAL RETROSPECTIVE

The article provides a historical excursion into the issue of war crimes committed by the Russian Federation in Bucha and Borodyanka in 2022. The main events of the days of the occupation of these Ukrainian cities were described, the main perpetrators of the crimes were identified, both from the military of the Russian Federation and from the composition of political leaders and propagandists. The consequences are also mentioned, the main one of which, without a doubt, is the accusation of the military and political leadership of the Russian Federation in the implementation of the policy of genocide against the people of Ukraine.

The main emphasis of the article is on proposing mechanisms that will help bring criminals to justice, and this, in turn, will make it possible to prevent similar war crimes from being committed in the future.

In the course of the study, for the first time, the activities of the International Criminal Court regarding war crimes and crimes against humanity that occurred in Ukraine in the context of mass murders in Bucha and Borodyanka, which were carried out by the Armed Forces of the Russian Federation between the beginning of March and the beginning of April 2022, were highlighted and analyzed.

The context and conditions in which war crimes took place are reflected, and the types of crimes committed are specifically described and their classification is carried out.

The role of coverage of war crimes in Bucha and Borodyanka for the Russian-Ukrainian war is shown and the main positions of the key parties regarding these events are defined (Ukraine, the Russian Federation, the United States of America, the United Nations, the European Union, China, the United Kingdom, the North Atlantic alliance).

The article examines materials from the places where war crimes against the civilian population were committed, such as: satellite images of Bucha during its occupation by the troops of the Russian Federation, photos and videos from Bucha and Borodyanka, interviews with local residents, recordings from surveillance cameras and eyewitness accounts, media investigation. All this makes it possible to refute the main theses of Russian propaganda about the “staging” and “provocation” of the Ukrainian authorities in Bucha and Borodyanka.

The studied facts prove the manipulative basis of the statements of the representatives of the Russian Federation and the veracity of the statements about the atrocities of the Armed Forces of the Russian Federation in Bucha and Borodyanka, expressed in the form of a mass massacre of civilians, numerous rapes, looting and destruction of residential buildings.

Key words: *crime, genocide, civilians, mass murder, court, propaganda, military formations, occupation, Russian-Ukrainian war.*

Доліна Д.Є.

Національна академія керівних кадрів культури та мистецтв

РУШІЙНІ СИЛИ РЕВОЛЮЦІЇ ГІДНОСТІ 2013–2014 РОКІВ В УКРАЇНІ

Метою статті є визначення характеру рушійних сил Революції Гідності 2013–2014 років в Україні та узагальнення їх ролі в протестних акціях в ході революції, наслідки якої даватимуться взнаки ще не одне десятиліття – як у геополітичному вимірі, так і у внутрішніх соціально-політичних відносинах.

*Аналіз останніх досліджень і публікацій, присвячених проблемі рушійних сил в Революції Гідності, зокрема Р. Балабан, І. Бекешкіної, М. Винницького, О. Гараня, Т. Денисюк, Г. Жекало, О. Кавиліна, О. Кривітченко, В. Крисаченко, О. Покальчука, С. Шабко та ін. свідчить про потребу подальшого поглибленого вивчення проблеми, а саме ролі рушійних сил в революційних перетвореннях. До вибору теми статті нас спонукала також необхідність осмислення й збереження в колективній пам'яті подій, під час яких сотні людей заплатили життям за свій вибір та активну громадянську позицію. **Методологія дослідження** базується на застосуванні загальнонаукових та спеціальних методів пізнання, зокрема термінологічного, системного підходу, аналізу, синтезу, логічного методу, методу візуалізації результатів дослідження. **Наукова новизна** роботи полягає у визначенні рушійних сил Революції Гідності та узагальненні поглядів науковців щодо їх ролі в революційних процесах та значенні для наслідків революції. **Висновки.** Для сучасного українського суспільства критично важливо розуміти суть Революції Гідності та її рушійні сили, серед яких були середній підприємницький клас, студентська молодь та представники всіх соціальних верств, що висловили невдоволення існуючим режимом та відмовою влади від євроінтеграційного курсу України. Особливо високою була активність молодіжних рухів і організацій, які підтримували євроінтеграційні прагнення України, відзначилися в пропаганді європейських та демократичних цінностей у суспільстві. Молодь стала основним елементом протесту проти згорання євроінтеграції, відстояла перспективи входження України до євроатлантичного простору. Аналіз ролі рушійних сил дозволяє спростувати міфи про Революцію Гідності як щось, що було привнесене і спровоковане Заходом, а також розвіяти стереотипи про революційні зміни як державний переворот.*

***Ключові слова:** Революція Гідності, Євромайдан, характер революції, протестне протистояння, рушійні сили революції, студентська молодь.*

Постановка проблеми. Вибір теми полягає у необхідності визначення та осмислення характеру рушійних сил Революції Гідності 2013–2014 років в Україні, що й через десятиліття, яке відділяє нас від її подій, не мають на сьогодні однозначного тлумачення та оцінок. Революція Гідності сприймається як масштабне, але ще не повністю досліджене явище. Значимість і масштаб події, зумовлюють необхідність її всебічного осмислення й дослідження та збереження в історичній пам'яті, що й спонукало нас до вибору теми дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До висвітлення Революції Гідності, характеристики різних сторін цієї масштабної події зверталося чимало науковців-дослідників, публіцистів, безпосередніх учасників подій тощо з різними, часом контрверсійними оцінками. Соціальна і політична структура протестувальників на основі соціологічних досліджень надає І. Бекешкіна [2].

Серед науковців слід назвати праці Олексія Гараня, який характеризує події революції як мирний протест, який переріс у повстання. При цьому Майдан не став соціальною революцією, бо не привів до кардинальних змін у соціальному фундаменті [Цит. за: 9, с. 19]. М. Винницький, відзначає важливу роль українського середнього підприємницького класу [3, с. 58]. Що спонукало представників підприємницького класу до революційних дій пояснює соціальний психолог О. Покальчук [13]. Про важливість для Революції Гідності студентського руху опору проти існуючого режиму стверджує Г. Жекало [6]. О. Кавилін підкреслював, що рушійною силою майдану стала освічена молодь, студенти, які вбачали перспективи розвитку України після інтеграції до ЄС [8, с. 104]. С. Шабко вважає, що політична активність молоді проявила себе через інтернет [Цит. за: 7, с. 363]. О. Кривітченко стверджує, що «після 30-го листопада

можна говорити про зміну акцентів у риторичі протестувальників, коли основна вимога щодо підписання асоціації з ЄС змінюється на вимогу відставки уряду та через зміну форм протестів від ненасильницьких на насильницькі» [10, с. 70]. Т. Денисюк визначає найбільш мобільним підрозділом Євромайдану «Автомайдан» [5]. На противагу «Майдану» влада сформувала з маргінальної молоді організовані групи, які отримали назву «Антимайдан». Їх провокаційну діяльність висвітлюють у своїх дослідженнях В. Крисаченко [11] та Р. Балабан [1, с. 129].

Постановка завдання. Мета статті – визначити характер рушійних сил Революції Гідності 2013–2014 років в Україні та узагальнити їх роль в протестних акціях в ході революції.

Виклад основного матеріалу. Революція Гідності, яку також називають «Євромайдан» та «Майдан», була наймасштабнішою подією в новітній історії України щодо обстоювання українськими громадянами своїх прав людини та громадянина. Майдан, що вибухнув як масовий мирний протест, завершився кровопролиттям і загибеллю більше ніж сотні беззбройних протестантів. І це була кривава прелюдія до війни, яку одразу після Майдану розпочала Російська федерація проти України, рішуче незгодної з наступом «руського міра».

Рушійною силою протесту були громадяни з різних соціальних прошарків та географічних регіонів. Згідно з соціологічними опитуваннями, проведеними Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва в грудні 2013 року (коли Майдан ще не був структурованим і професіоналізованим), протестувальники склалися з мешканців Києва і приїжджих у співвідношенні 50:50. Абсолютна більшість приїжджих учасників (92%) заявили, що приїхали самостійно, і лише 6% приїхали завдяки організації громадськими рухами або організаціями, та 2% – за сприяння політичних партій. Більшість учасників Майдану (92%) не належала до жодних партій чи громадських організацій. Членами партій були 4%, 3,5% належали до громадських організацій, і 1% – до громадських рухів. Середній вік учасника Майдану становив 36 років (38% – від 15 до 29 років, 49% – від 30 до 54 років, 13% – 55 років і старше). За рівнем освіти на Майдані переважали люди з вищою освітою (64%), з середньою та середньою спеціальною освітою – 22%, з незакінченою вищою – 13%, і менше 1% мали неповну середню освіту. За професійною зайнятістю серед учасників найбільшу групу становили спеціалісти з вищою освітою

(40%), студенти (12%), підприємці (9%), пенсіонери (9%), керівники (8%) та робітники (7%) [2].

Така соціальна і політична структура протестувальників свідчить про те, що на Майдані домінувало покоління людей між 30 і 40 роками життя. Це покоління ще пам'ятає агонію радянської імперії, горбачовську перебудову, пізнало західний світ і його можливості для себе і своїх дітей. На його основі формувався український середній клас. М. Винницький, відзначаючи важливу роль цього українського підприємницького класу, писав: «Підприємливі фірми, що діяли в основному у сфері послуг і становили понад 60 відсотків внутрішнього валового продукту породили новий соціально-економічний «клас» професіоналів, зосереджених у великих містах і зайнятих у сфері освіти, інформаційних технологій, розваг, консалтингу тощо. Саме цей «буржуазно-креативний клас» виступив проти неофеодальних структур і практик режиму Януковича. Представники цього класу організували Автомайдан і фінансували добровольчий рух, коли територіальна цілісність країни опинилася під загрозою [3, с. 58–59]. Соціальний психолог О. Покальчук пояснює, що спонукало представників підприємницького класу до революційних дій. Він зазначає, що «науковці почали відстежувати, що революції відбуваються не тоді, коли люди живуть дуже погано, а коли їхні умови життя покращуються. Це не бунт голодних (бо зубожілий народ не здатний на зміни), а бунт тих, хто вже скуштував кращого життя і тепер прагне ще. От тоді й відбуваються революції й перевороти» [13].

Друге місце серед протестувальників (38 відсотків) становила молодь. Зростання напруги в суспільстві у 2013 році призвело до активізації молодіжних рухів і організацій, включаючи націоналістичні. Обставини, в яких вони опинилися, створили основу для їх подальшого посилення і певною мірою радикалізації. Це є ключовим аспектом у характеристиці молодіжних та студентських рухів України під час Революції Гідності. Їхня політична активність проявлялася переважно через протестні дії, а не через конструктивні підходи.

У 2013–2014 рр. активізувалися молодіжні рухи за євроінтеграцію. Молодіжні рухи та організації, які підтримували євроінтеграційні прагнення України, активно діяли в інформаційному просторі. Їхнім головним завданням було поширення європейських та демократичних цінностей у суспільстві. За підтримки ряду політичних сил організувалися конференції, форуми та зібрання, на яких обговорювалися перспективи інтеграції

до євроатлантичного простору. З 21 листопада 2013 року молодь стала ключовим елементом протесту проти припинення євроінтеграції.

Це ровесники української незалежності, а входження їх в доросле життя співпало з періодом формування авторитарного режиму Януковича, скочування країни в економічну прірву і до фатального узалежнення від Росії. Для них Європа означала демократію, суспільну справедливість і громадянські свободи.

В авангарді Революції Гідності були футбольні фанати (ультрас), що стали одними з найбільш організованих молодіжних груп, які виявили приголомшливу солідарність та національну гордість. Найрадикальнішими були фани київського «Динамо», дніпровського «Дніпра», львівських «Карпат», донецького «Шахтаря», луганської «Зорі» та харківського «Металіста». Під час протестів вони популяризували гасло «Від Луганська до Карпат фанат фанату друг і брат!».

Іншою, найбільш активною групою стала студентська молодь, яка виступила як організований рух та як члени окремих організацій. Студенти виявили себе як основна рушійна сила та енергія Революції Гідності, однією з важливих цілей якої була інтеграція України в Європу.

Г. Жекало зазначає, що Революція Гідності розпочалася саме зі студентського руху опору проти існуючого режиму як протест, спровокований відступом політичного керівництва країни від законодавчо закріпленого курсу на європейську інтеграцію та подальшою протидією цьому курсу [6, с. 12].

З листопада 2013 р. студентський рух набув нових масштабів і став організованішим. Створення Студентської координаційної ради Майдану (СКР) як основного органу, що регулював діяльність студентських організацій на Майдані та виконував роль центру захисту прав студентів, що свідчило про високу організованість студентства. Згодом, у міру розвитку революційних подій, рада виконувала функцію мобілізації студентської молоді для захисту Майдану.

О. Кавилін підкреслював, що рушійною силою майдану стала освічена молодь, студенти, які вбачали перспективи розвитку України після інтеграції до ЄС [8, с. 104]. Незважаючи на різноманітність політичних та світоглядних переконань молоді, під час Революції Гідності вони змогли координувати свої дії, працювати разом і діяти як організована система.

Під час Євромайдану чітко простежуються наміри молодого покоління активніше долучатися до політичних процесів. Одним із мотива-

ційних чинників, якими керувалися молоді люди, виходячи на Майдан, було бажання обстояти своє право жити в демократичній європейській державі.

Чимало з них співпрацювали з політичними партіями або були частинами їхніх структур, що робило їх важливим кадровим ресурсом. Інші організації, такі як Національний альянс, Демократичний альянс, Українська студентська спілка та ряд інших студентських груп, також активно розгорнули власну діяльність. В порівнянні з 2004 роком, всеукраїнський молодіжний рух став більш організованим, створивши власні механізми координації, зокрема через соціальні мережі. Шкабко С. вважає... Відповідно політична активність молоді проявила себе через інтернет [Цит. за: 7, с. 363]. Онлайн-об'єднання стали основою для нового типу політичної участі громадян в Україні. Молодь поступово згуртовується навколо великих добровільних груп, метою яких є захист та підтримка Майдану. Серед таких організацій слід відзначити «Самооборону Майдану» та «Євромайдан SOS». Радикальніші молодіжні групи приєднувалися до націоналістичних організацій, таких як УНА-УНСО, «Білий молот», «Правий Сектор». Саме члени цих груп, переважно віком 18-35 років, стали першими добровольцями у російсько-українській війні. Це свідчить про готовність молодіжних рухів та молоді загалом реагувати на складні соціальні виклики та шукати ефективні рішення для їх подолання.

На Майдані склалося протестне, суто українське ноу-хау – Автомайдан. Він виник стихійно у першу добу після розгону силовиками «студентського Майдану» в ніч на 30 листопада [12, с. 13]. Цей організаційний підрозділ Майдану займався пікетуванням маєтків можновладців, блокуванням окремих об'єктів, а також захистом активістів і об'єктів від нападів «тітушок». До Автомайдану приєдналися численні автомобілісти, велосипедисти та люди без власних транспортних засобів, яких брали на борт власники автомобілів. Т. Денисюк описує Автомайдан як мобільний підрозділ Євромайдану, акції якого об'єднали сотні автомобілів з усієї України [5]. Наймасштабнішими були автопробіги до замських маєтків представників влади (Межигір'я, Конча-Заспа, Пуща-Водиця) та пікетування ДАІ. Варто зазначити, що активісти Автомайдану стали жертвами жорстокого переслідування з боку «тітушок» і силовиків, що включало знищення автомобілів і викрадення людей.

На противагу «Майдану» влада організувала групи з маргінальної молоді, метою яких було запобігти масовим протестам і провокаціям.

Ці групи, які діяли за винагороду, провокували внутрішню дестабілізацію і стали інструментом корумпованих сил для задоволення їхніх інтересів. Це створювало загрозу соціальної конфронтації в Україні та розділення суспільства на «своїх» і «чужих». Уже 4 грудня Партія регіонів організувала мітинг під назвою «Антимайдан», на який було привезено близько 15 тисяч осіб, що викликало штучне протистояння між протестувальниками і їхніми опонентами, які отримали назву «тітушки». Термін «тітушки» з'явився ще під час акції «Вставай, Україно!» у Києві, коли до протистояння між мітингувальниками і представниками правоохоронних органів були залучені найняті кримінальні елементи і спортсмени з закритих спортивних клубів. Назва походить від прізвища одного з лідерів таких найманців – Вадима Тітушка з Білої Церкви, який 18 травня 2013 року напав на двох журналістів. Р. Балабан визначає цей термін як «людей, які за гроші беруть участь у політичних акціях, не маючи жодної власної позиції» [1, с. 129]. На відміну від молодіжних рухів демократичного, проєвропейського чи націоналістичного характеру, проросійські та антимайданівські рухи були залежні від конкретних осіб і не мали власних цілей.

Характерною рисою революції була взаємозалежність між спробами влади припинити протести та зростанням опору з боку населення. Чим жорсткішою була реакція влади на протестувальників, тим більш чисельним і організованим ставало протистояння. Тобто влада сама підштовхувала людей до активізації спротиву, до активізації політичного життя, до боротьби за українську державність.

Підтримку Майдану надали протестні виступи по всій Україні. Виступи, що переломили ситуацію на користь протестувальників, відбулися у всіх областях, крім Донецької та АР Крим, 22–27 січня проходили мітинги на підтримку «Революції Гідності», були захоплені десять облдержадміні-

страцій: Київську, Житомирську, Хмельницьку, Рівненську, Тернопільську, Чернівецьку, Івано-Франківську, Львівську, Закарпатську, Волинську. Основними закликами на майданах були такі гасла, як: «Зека геть!», «Молодь нації за Євроінтеграцію!» та інші. Також лунали лозунги національного характеру, зокрема: «Україна – понад усе!», «Слава Україні! – Героям Слава!», «Слава нації – смерть ворогам!».

Це надало Революції Гідності загальнонародного характеру і спростовує міфи та всілякі інформаційні вкиди про державний переворот, що нібито стався в Україні, які активно поширюються російською пропагандою, щоб чинити тиск на українське політичне керівництво та впливати на громадську думку.

Слід зазначити, що завдяки активним діям та спротиву розглянутих нами рушійних сил революції відбулося фактично, як зазначав П. Порошенко «друге народження незалежності України, коли сотня найкращих українських хлопців і дівчат незалежно від того, якої вони були національності й громадянами якої країни вони були, віддали своє життя для того, щоб народилася нова країна та новий народ» [4].

Висновки. Сьогодні для українського суспільства є важливим осмислення характеру Революції Гідності та її рушійних сил, якими виступили середній підприємницький клас, молодь, зокрема студентська, та представники усіх прошарків населення, невдоволених існуючим режимом та відмовою влади від євроінтеграційного поступу України. Важливою рушійною силою протесту стала молодь – покоління, яке виросло в умовах формування авторитарного режиму Януковича та економічної стагнації та прагнуло до демократичних змін і суспільної справедливості. Усвідомлення ролі основних рушійних сил спростовує нав'язані міфи щодо революції, як привнесеної і спровокованої Заходом, та поширені стереотипи щодо революційних зрушень як державного перевороту.

Список літератури:

1. Балабан Р. Майдан як політичний інститут. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2015. Вип. 2 (76). С.113–131.
2. Бекешкіна І. Від Майдану-табору до Майдану-січі: що змінилося? [Електронний ресурс]. URL: <http://www.dif.org.ua/ua/events/vid-ma-zminilosj.htm>
3. Винницький М. Український Майдан, російська війна. Хроніка та аналіз революції Гідності. Львів : *Вид-во Старого Лева*, 2023. 560 с.
4. Виступ Президента Петра Порошенка на прес-конференції 29 грудня 2014 року [Електронний ресурс] URL: www.president.gov.ua/news/31999.html
5. Денисюк Т. Лінгвістика кризи: неологізми у засобах масової інформації у період подій Євромайдану [Електронний ресурс] URL: <http://www.symposium.hol.es/gallery/denysiuk.pdf>.
6. Жекало Г.І. Особливості політичних протиріч та конфліктів у сучасній Україні. URL: <http://lgaki.info/g-i-zhekalov-m-ivano-frankivsk-osoblivosti-politichnih-protirich-takonfliktiv-u-suchasniy-ukrayini>

7. Кавилін О. Динаміка політичної участі молоді в незалежній Україні. *Гілея: політичні науки*. Київ, 2015. Вип. 95. С. 361–364.
8. Кавилін О.А. Інституціоналізація політичної молоді в сучасній Україні. Дис... канд. політ. наук. : 23.00.02. – політичні науки і процеси. Івано-Франківськ, 2016. 220 с.
9. Киридон А. М. Євромайдан – Революція Гідності: причини, характер, основні етапи. *Історична пам'ять*. 2015. Вип. 33. С. 17–32.
10. Кривітченко О. Євромайдан – Майдан як біополітичні спільності нового типу, що самоорганізуються. *Грані*. Дн-к, 2014. № 6 (110). С. 69–74.
11. Крисаченко В. Фурункули Революції Гідності: тітушки, тушки і галайки. URL: https://dt.ua/SOCIUM/furunkulirevoluciyi-gidnosti-titushki-tushki-i-galayki-254187_.htm
12. Народжені революцією. *Українська платформа собор : соціально-політичне видання*. 2014. 10 квітня. № 7 (66).
13. Покальчук О. 2004 рік був для України як перший поцілунок, а 2013 – як перший секс. *Портал і Press.ua: статті*: [Електронний ресурс] URL: https://ipress.ua/articles/oleg_pokalchuk_20https://ipress.ua/articles/oleg_pokalchuk_2004_rik_buv_dlya_ukrainy_04_rik_buv_dlya_ukrainy_

Dolyna D.Ye. DRIVING FORCES OF THE REVOLUTION OF DIGNITY 2013–2014 YEARS IN UKRAINE

The aim of the article is to determine the nature of the driving forces of the Revolution of Dignity in Ukraine during 2013–2014 and to summarize their role in the protest actions during the revolution, whose consequences will be felt for decades to come – both in the geopolitical dimension and in internal socio-political relations.

The analysis of recent research and publications dedicated to the problem of driving forces in the Revolution of Dignity, particularly by R. Balaban, I. Bekeshkina, M. Vynnytsky, O. Haran, T. Denysiuk, H. Zhekalov, O. Kavylin, O. Krivychenko, V. Krysachenko, O. Pokalchuk, S. Shabko, and others, indicates the need for further in-depth study of the problem, specifically the role of driving forces in revolutionary transformations. The choice of the article's topic was also prompted by the necessity to comprehend and preserve in the collective memory the events during which hundreds of people paid with their lives for their choice and active civic position.

The research methodology is based on the application of general scientific and specialized methods of cognition, including terminological, systemic approach, analysis, synthesis, logical method, and the method of visualization of research results. The scientific novelty of the work lies in defining the driving forces of the Revolution of Dignity and summarizing the views of scholars on their role in revolutionary processes and their significance for the consequences of the revolution.

Conclusions. For modern Ukrainian society, it is critically important to understand the essence of the Revolution of Dignity and its driving forces, among which were the middle entrepreneurial class, student youth, and representatives of all social strata who expressed dissatisfaction with the existing regime and the government's refusal to pursue a European integration course for Ukraine. Particularly high was the activity of youth movements and organizations that supported Ukraine's aspirations for European integration, distinguished themselves in promoting European and democratic values in society. Youth became the main element of the protest against the curtailment of European integration and defended the prospects of Ukraine's entry into the Euro-Atlantic space. Analyzing the role of the driving forces allows us to dispel myths about the Revolution of Dignity as something that was imported and provoked by the West and to break down stereotypes about revolutionary changes as a state coup.

Key words: *Revolution of Dignity, Euromaidan, nature of the revolution, protest confrontation, driving forces of the revolution, student youth.*

УДК 002.2(477)"193/197":75.071.1Реп]:[015:061(477.411)
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/2.5>

Дояр Л.В.

Книжкова палата України імені Івана Федорова

І.Ю. РЕПІН В ДРУКОВАНИХ ВИДАННЯХ УКРАЇНИ 1930–1970-Х РР.: НА ВІДЗНАЧЕННЯ 180-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ХУДОЖНИКА

У даній статті порушено проблему досліджень друкованої спадщини України. Мета представленої розвідки полягає в актуалізації розвідницького дискурсу щодо вивчення різновидових вітчизняних друків (книжок, журнальної та газетної періодики, образотворчих та аркушевих видань тощо), а головне завдання у вивченні друкованих видань України 1930–1970-х рр., присвячених постаті й творчому доробкові видатного діяча світового живопису Іллі Юхимовича Рєпіна (1844–1930) та представлених в каталогах Книжкової палати України. Дана розвідка написана відповідно до вимог наукової методології, спирається на принципи історизму, всебічності та об'єктивності, застосовує загальні (опис, аналіз, синтез, узагальнення, класифікація) та спеціальні (періодизації, історико-порівняльний, контент-аналіз) методи наукового дослідження. Наукова новизна представленої праці полягає в систематизації й узагальненні книго- та образотворчих друків, що виходили в УСРР–УРСР впродовж півстоліття по смерті неперевершеного художника-реаліста другої половини XIX – першої третини XX століть. Результатом проведеного дослідження став аналіз процесу становлення та розвитку українського репінознавства за часів радянської влади, зокрема: висвітлено тематики і контенту тогочасних наукових студій, розглянуто організацію та вміст маловідомих (1940 і 1944 рр.) виставок живопису як самого митця, так і його учнів та шанувальників, розкрито особливості експозиційного оформлення та функціонування меморіальних музейних установ тощо. У науковий обіг введено маловживані видання, бібліографічний опис яких складено фахівцями Книжкової палати України. Практичне значення вже здобутих результатів полягає у можливості їх застосування у майбутніх студіях.

Ключові слова: друковані видання України, книгодруки, образотворчі друки, плакат, репродукція, монографія, каталог художньої виставки.

Постановка проблеми. Дослідження друкованих видань України є головним напрямком наукової роботи Книжкової палати України. Остання проводиться не лише у відповідності до затверджених планів, але й передбачає ретрансляцію вагомих поточних та минулих подій, відзначення ювілейних дат як в житті окремих особистостей, так і в історії країни в цілому. Серед подібних дослідницьких заходів Державного архіву друку важливе місце у цьому році займає опрацювання друкованих видань, присвячених всесвітньвідомому живописцю І.Ю. Рєпіну, якому 5-го серпня виповнюється 180 років від дня народження.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. З порушеної нами тематики за часів незалежності України було накопичено певний науковий доробок. Особливо активно досліджувалися психологічні аспекти творчості І.Ю. Рєпіна, а саме: проблему психоаналітичного розуміння мистецької генези живописця вивчав В.П. Хаустов [13], психофізіологічні активності в житті та образотворчій діяльності художника студіював С.І. Побо-

жій [9], духовно-релігійні пошуки Іллі Рєпіна на великому епістолярному матеріалі розглянула О.І. Вовк [2]. Дві ґрунтовні розвідки про творчу лабораторію митця написав О.В. Шило [17; 18]. Проблему місця та ролі І.Ю. Рєпіна в українській мистецькій освіті аналізував Р.Т. Шмагало [19].

Постановка завдання. Спираючись на праці попередників, авторка дослідила наявні у фондах Книжкової палати України репіновмісні книгодруки та наочно-видавничий (плакатно-репродукційний) сегмент творчості художника. Загалом, предметом аналізу у даній статті стали вітчизняні друки 1930–1970-х рр., зокрема, книги та образотворчі видання, що видавалися в УСРР–УРСР.

Виклад основних матеріалів. Постать видатного майстра реалістичного живопису Іллі Юхимовича Рєпіна (1844–1930) є справжньою глибиною в мистецькому просторі України другої половини XIX – першої третини XX століть. Перебуваючи в Російській імперії, нащадок козацького роду, син солдата Чугуївського уланського полку митець все своє життя зберігав теплі стосунки з рідною

Харківщиною і неодноразово подорожував безкрайніми українськими теренами. Про тісні зв'язки І.Ю. Репіна з Україною у своїй розвідці пише сучасний канадський історик Томас Міхаель Примак [11]. Тож, не дивно, що Книжкова палата України володіє значною кількістю контентно-дотичних до митця книгодруків та постерно-репродукційних видань, виконаних з його художніх полотен.

В досліджуваній нами період солідним плакатним виданням став друк картин Іллі Репіна, здійснений в 1937 р. фабрикою художнього друку Державного видавництва «Мистецтво». Накладом у 5 тисяч примірників та по ціні 35 радянських копійок за одиницю продукції було випущено найкращі полотна митця, а саме: «Відмовлення від сповіді» [6, 37–215], «Арешт пропагандиста» [6, 37–216], «Бурлаки на Волзі» [6, 37–217], «Проводи новобранця» [6, 37–218], «Надія Репіна» [6, 37–220], «Хресний хід в Курській губернії» [6, 37–221], «Не чекали» [6, 37–222], «Запорожці» [6, 37–219] тощо. Останню з названих ми знаємо як «симфонію сміху» з приводу написання козаками в 1676 р. лайливого листа турецькому султанові Мехмеду IV Мисливцю, що правив Османською імперією впродовж 1648–1687 рр., тобто в період Визвольної війни українського народу проти польських поневолювачів та Руїни по смерті Богдана Хмельницького. Для виконання цього грандіозного полотна художнику позували видатні люди переламної (кінець XIX – початок XX ст.) епохи, а саме: історик Дмитро Іванович Яворницький (1855–1940) (образ писаря), письменник Володимир Олексійович Гіляровський (1855–1935) (образ товстого козака, що регоче у центрі композиції). Доволі великим накладом (10 тисяч примірників) у тому ж таки році було видано плакат, що експонував картину І. Репіна «Осіній букет»: на полотні було зображено дочку художника Віру [6, 37–288]. Наступного 1938 р. у видавництві «Мистецтво» вийшла друком репродукція картини Іллі Репіна «Іван Грозний і його син Іван» [6, 38–331]. Плакат був виконаний на високому поліграфічно-художньому рівні, мав 10-тисячний наклад і коштував 1 крб. 25 коп. за один примірник.

Варто зазначити, що більшість опрацьованих нами постерно-репродукційних друків були чорно-білими і виконаними за технологією автотипії, тобто шляхом відбитку на папері олійного чи акварельного малюнку, здійсненого засобами високого друку. Українське видавництво «Мистецтво», станом на досліджуваній нами період, вже володіло цією технологією, активно застосовуючи останню для поширення й популяризації образотворчих

знань серед «народних мас республіки». Керівниками проектів по створенню плакатів з картин І.Ю. Репіна були тогочасні працівники видавництва Л. Дмитриченко, В. Бура, П. Нагорний та ін.

Видані в роки сталінських репресій образотворчі друки наочно підтверджували хронологію створення найбільш відомих художніх шедеврів Іллі Репіна (найдавнішим з них є картина «Бурлаки на Волзі» [6, 37–217], яку художник розпочав у 24-річному віці) та, вочевидь, посилювали глядацькі уявлення про фізичні та моральні страждання людини.

Стосовно опрацьованих нами книгодруків слід підкреслити, що алфавітний каталог Книжкової палати України нараховує 14 одиниць бібліографічних описів репіновмісних видань, 5 із яких становлять видання, прикрашені ілюстраціями робіт І.Ю. Репіна, а 9 – це книгодруки, присвячені його життю та творчості. Потрібно зазначити, що абсолютно усі із залучених до даної розвідки видань або оригінально, або у перекладеному вигляді є україномовними. Вочевидь, що більшовицька кампанія українізації, принаймні, в даному тематичному форматі, загальмувала аж до середини 1970-х рр., що загалом, є нетиповим для часів брежнєвської форсованої русифікації.

Судячи з каталожного репертуару, де фігурує ім'я художника, книгодруковане репінознавство в Радянській Україні розпочалося в другій половині 1930-х рр., тобто вже після смерті митця. В 1937 р. 3-тисячним накладом по ціні 3,75 крб. за примірник вийшла праця відомого дитячого поета Корнія Івановича Чуковського, присвячена життю і творчості Іллі Репіна [15]. Невелика, перекладена з російської мови 90-сторінкова книжка поклала початок дослідженням репіновської спадщини. Наступного 1938 р. у видавництві «Мистецтво» було надруковано 148-сторінкову монографію Леоніда Гутмана [5]. Наклад книжки складав 3,5 тис., а примірник видання коштував 2,75 крб. В 1939 р. Фабрика художнього друку Видавництва «Мистецтво», що працювала у Харкові, видала дослідження А. Рибнікова, присвячене мистецькій техніці Іллі Репіна та визначенню місця художника в історії розвитку манери «а la prima» [10]. 20-сторінкова праця вийшла 2-тисячним накладом і продавалася по 3 крб. за один книжковий примірник.

Найстарішими зі знайдених нами каталогів художніх виставок, де були залучені твори Іллі Репіна, є буклети заходів, що проводилися в Києві в 1940 р. [7] та в Харкові в 1944 р. [8]. Перша із названих виставок присвячувалася 10-тим роко-

винам з дня смерті художника, про що повідомлялося на обкладинці каталогу. Упорядником даного книгодруку став мистецтвознавець А.С. Резніков. Наклад видання становив 500 примірників, книга розповсюджувалася безкоштовно. Виставка 1944 р. була присвячена 100-річчю від дня народження Іллі Рєпіна. Каталог готувала спеціально створена у нещодавно звільненому від гітлерівських окупантів Харкові обласна ювілейна комісія. Книжка мала невеликий наклад (300 примірників) і поширювалася на безоплатній основі. Цікаво, що каталог харківської виставки мав власну серійну позначку «На батьківщині І.Ю. Рєпіна».

Харківська виставка 1944 р., попри тогочасні воєнні умови, перетворилася на потужний культурний захід на честь відзначення столітнього ювілею художника. Директор Державного музею українського мистецтва В. Яценко у передмові до виставкового каталогу підкреслював, що «український народ щиро і тепло вшановує світлу пам'ять І.Ю. Рєпіна», адже «ім'я великого майстра нерозривно пов'язане з Україною»: митець «народився на Україні, тут провів дитячі роки, ступив перші кроки на шляху образотворчого мистецтва, звідси черпав багатющий матеріал для своїх невмирущих полотен» [8, с. 4].

Слід зазначити, що тіло харківського мистецького свята становили 39 репродукцій з картин та малюнків Рєпіна, подарованих Державною Третяковською галереєю, а також творчі роботи художників Харкова, які здійснили подорож на батьківщину митця у м. Чугуїв, відобразивши це у своїх полотнах. На виставці були експоновані роботи випускників Харківського художнього інституту Сергія Бєседіна (1928 р.), Йосипа Дайца (1929 р.), Олександра Довгаля (1929 р.), Єфрема Світличного (1929), Василя Мироненка (1936 р.), вихованців даного закладу Георгія Космачова та Зінаїди Соколової. Серед тогочасних харківських художників були також випускники столичної Академії Мистецтв (Семен Прохоров та Григорій Бондаренко) і Строганівського художнього промислового училища (Олександр Сімонов). Найтитолованішими з вищеназваних були заслужений діяч мистецтв Семен Маркович Прохоров (1873–1948), якого називали учнем Іллі Рєпіна та Сергій Фотійович Бєседін (1901–1996), який на той момент очолював Харківську обласну спілку радянських художників.

Харківська художня виставка 1944 р. рясніла різноманітними мистецькими техніками. Так, роботи Григорія Бондаренка були виконані кольоровими олівцями, Олександра Довгаля – аква-

реллю та гуашшю, Зінаїди Соколової і Олександра Сімонова – олією. Домінуючою технікою залишалася олівцева – у ній працювали Сергій Бєседін («Павлов і Рєпін», «Осинівка», «На Дінці»), Йосип Дайц («Колишня садиба Рєпіних», «Хата, в якій перебував Рєпін»), Семен Прохоров («Чугуїв. Вул. І. Рєпіна», «В майстерні Рєпіна»), Єфрем Світличний («Хата в Осинівці (Чугуїв), де бував Рєпін», «Дінець з гори «Ділового двору». Чугуїв»).

Щодо мистецьких полотен самого Іллі Рєпіна, то на виставці 1944 р. найбільш представленим був портретний жанр: 20 з 39-ти експонатів становили саме портрети («Автопортрет», портрети Писемського, Мусоргського, Пирогова, Третякова, Толстого, Сурікова, Глінки, Введенського, Павлова, Сеченова, Стасова, Горького, Стрепетової, Боткіної, Лукомської-Драгомирової, Елеонори Дузе, Віри Рєпіної тощо).

В 1946 р. видавництво «Вільна Україна», що працювало у Львові, видало стенограму публічної лекції видатного мистецтвознавця, дослідника українського бароко Ігоря Емануїловича Грабаря (1871–1960), яка була присвячена життєвому і мистецькому шляхам Іллі Рєпіна [4]. Прочитана 26 жовтня 1944 р. у Будинку вчених у Москві ювілейна (до 100-літньої річниці від народження художника) лекція була перекладена українською мовою і в березні 1946 р. підписана до друку. Наклад книги становив 20 тисяч примірників, 24-хсторінкова праця коштувала 1,5 крб.

Щиро захоплений творчістю Іллі Рєпіна академік І.Е. Грабар особливо підкреслював його багатожанровість. На його думку, художник зростає одночасно у різних мистецьких напрямках: в 23-річному віці Ілля створив «досконалий за формою і надзвичайно вільний в живопису» портрет свого молодшого брата Василя [4, с. 20], а в 24-річному віці – розпочав працювати над одягненими в лахміття «рабами-бурлаками», що так різко контрастували з різнокольоровим святковим натовпом [4, с. 5]. Отримавши закордонне відрядження від петербурзької Академії живопису, Рєпін у 1873 р. приїхав до Парижу, але, за висловом академіка, він не знайшов там «живописної майстерні, яку шукав» і вирішив навчатися лише «у природи», як це робили французькі імпресіоністи [4, с. 8]. Власне, лише останніх він тримав за таких, які «чогось шукали і чогось досягли» [4, с. 8]. Імпресіоністські вправи Рєпіна, на думку колег, були невдалими, тож, художник, крок за кроком почав наближатися до власної живописної манери. Кульмінаційною вершиною майстра, на думку лектора, стали полотна, сповнені глибо-

ким психологізмом у висвітленні сюжетів вітчизняної історії: в картині «Іван Грозний і його син Іван» художник загострив увагу на колізії «ненавмисного вбивства», а в картині «Запорожці» – «передав дух запорозької вольниці, безмежної відваги, любові до рідної землі, ненависті до ворогів» [4, с. 18–19]. Як писав академік І.Е. Грабар, «Запорожці» стали «гімном волелюбності і непохитної волі українського народу, його здоровому могутньому духу, його завзятому гуморові» [4, с. 19]. Варто нагадати, що дані сентенції, вочевидь, мали контрверсійне звучання в умовах жорстокої тилової «війни після війни», що на той момент точилася на західноукраїнських теренах між загонами УПА та силовими структурами радянської влади.

Репінська присутність у друках 1950-х рр. позначена лише живописною компонентою. Так, обкладинка віршованого видання Т.Г. Шевченка, що вийшло в Держлітвидав УРСР в 1957 р., прикрашена ілюстрацією зі знаменитої картини Рєпіна, де зображено прикутого до скелі, стікаючого кров'ю Прометей, якого своїм гострим хижим дзьобом катує ненаситний Орел [16]. Надрукована 50-тисячним накладом книжка не лише популяризувала широкому колу читачів нетлінну спадщину художника, а й демонструвала його особистий підпис. По суті, на дешевій дитячій книжечці було розміщено унікальний авторський документ 1909 року, в якому Ілля Юхимович власноруч написав посвяту «Пам'яті Великого народного поета України» та поставив свої ініціали та прізвище. До речі, створювався цей твір на честь 100-літнього ювілею Тараса Шевченка, планувалося, що репінський Прометей потрапить на поштову листівку, дохід від продажу якої піде на будівництво пам'ятника поету.

Подібну оздоблювальну традицію було використано й при оформленні суперобкладинки монографії Ю.В. Белічка [1], про яку йтиметься нижче: олівцевий малюнок І.Ю. Рєпіна, особисто підписаний художником і датований 1880 р., зображує молоду селянку зі знаменитого села Качанівка.

В 1958 р. портрет Л.М. Толстого роботи І.Ю. Рєпіна знайшов своє гідне місце у 1-ому томі дванадцятитомного видання творів письменника [12]. Книга, підготовлена до друку Держлітвидав УРСР, вийшла в україномовному перекладі, здійсненому М.В. Пугрею.

Використання портретних робіт І.Ю. Рєпіна продовжилось і надалі. Так, київське видавництво «Дніпро» в 1975 р. видало повісті М.В. Гоголя з уміщеним у книзі портретом письменника, виконаним Іллею Юхимовичем [3]. Окрім того, книгу

прикрашали ілюстрації з полотен К. Трутовського, В. Маковського, І. Крамського та інших знаменитих митців пензля і палітри. Повісті, видані пасічником Рудим Паньком, як позначалося у назві «Вечорів на хуторі біля Диканьки», вийшли в перекладі А. Хуторяна 30-тисячним накладом. Велика за обсягом книга мала високий поліграфічний рівень, але коштувала цілком прийнятні 1 крб. 5 коп.

Найфундаментальнішим за змістом і єдиним у своєму дискурсіїному річизі виданням, присвяченим Рєпіну, стала монографічна праця Ю.В. Белічка «Україна в творчості І.Ю. Рєпіна», що вийшла у видавництві «Мистецтво» в 1963 р. [1]. Її наклад становив 1,5 тис., примірник книги продавався за ціною 1 крб. 10 коп. Назва книги, вочевидь, перегукується з роботою вищезгаданого іноземного дослідника життя та творчості художника, канадського історика Томаса Міхаеля Примака, але праця Ю.В. Белічка, безумовно, є неспівставною з нею за своїм обсягом. Монографія українського радянського вченого є найживанішою і в студіях сучасних репінознавців України.

В контексті міжнародного визнання української приналежності Іллі Рєпіна особливо актуально виглядають епістолярні уривки, що їх наводить Ю.В. Белічка у своїй праці. Науковець писав, що сучасники Рєпіна «часто зверталися до нього як до українського художника, заохочуючи продовжувати благородну справу відображення українського народного життя або дорікаючи, що він мало приділяє цьому уваги» [1, с. 4]. Театральний діяч М.Л. Кропивницький бажав Рєпіну, щоб його «слава незабуття росла, рясніла і розцвітала, як найкраща пахуча українська квітка». Історик Д.І. Яворницький допомагав художнику в роботі, про що йшлося вище, і підказував йому сюжети з історії України. З такими ж пропозиціями до Рєпіна, за твердженням Ю.В. Белічка, звертався й інший видатний український історик Д.І. Багалій [1, с. 4]. Між тим, громадський діяч С.Х. Чикаленко у листах, датованих 1896 р., писав, що Рєпін «забув про Україну». Відповідаючи на це звинувачення, художник підкреслював: «Відносно мене Ви помиляєтесь, вважаючи, мабуть, природним малоросом: моя батьківщина Чугуїв, Харківської губернії. Це містечко російське, колишнє козацьке... Навкруги є малоросійські села з чистою мовою України, її одягом і звичаями. Я знаю це життя, люблю його...» [1, с. 4]. Рєпін заперечував свою українськість і в 1926 р., коли художник Є.О. Кацман, який завітав до нього в Куоккала, розповів йому про те, як в дорозі йому

зустрівся чоловік, що називав Репіна справжнім українцем на прізвище «Ріпа». Разом з тим, виходячи з тексту українського дослідника радянських часів, Ілля Юхимович не тільки розумів, але й володів українською мовою: про це свідчить наведений Ю.В. Белічком переказ про візит художника до генерала М.І. Драгомирова, який мешкав у своєму родинному хуторі поблизу Конотопа. Відповідаючи на гостинність хазяйки, Ілля Юхимович не тільки з задоволенням смакував стравами національної кухні, але й співав під гітару чимало жартівливих українських пісень [1, с. 5]. Загалом, завершуючи цей небайдужий для киянина часів секретарювання Петра Юхимовича Шелеста (1963–1972) сюжет, Ю.В. Белічко наводить висловлювання російського письменника-демократа М.Г. Чернишевського, який, помічаючи особливу привабливість України для росіян, зазначав, що «іноплеменник стає малоруським патріотом, якщо хоч трохи поживе в Малоросії...» [1, с. 5].

Висока наукова вага монографії Ю.В. Белічка, попри її «пенсійний вік», не втрачена дотепер, адже, автор не тільки навів список творів І.Ю. Репіна з української тематики (63 назви), але й послідовно, в хронологічному ключі розкрив усі найбільш значущі українські епізоди з життя митця, а саме: чугуївський період, подорож в Україну в 1880 р., подорож на Кубань в 1888 р., відвідування Києва в 1890 р. Науковець розповів про роботу Репіна над портретом Т.Г. Шевченка, «Вечорницями», «Козачком», «Козаком в степу», «Запорожцями», «Чорноморською вольницею», «Гопаком», про його спроби ілюструвати «Сорочинський ярмарок», «Тараса Бульбу» та ін., про участь митця в конкурсі проєктів пам'ятника Т.Г. Шевченку в Києві, підготовці проєкту «Ділового двору» в Чугуєві тощо.

Наведений в монографії Ю.В. Белічка ескіз пам'ятника Шевченкові, що його розробив І.Ю. Репін, є надзвичайно цікавим з композиційної та історичної точок зору. Автор пропонував помістити закуту у ланцюги фігуру поета, одягнувши в солдатський мундир і кашкет, на п'єдесталі, що мав вигляд фортеці з дерев'яним частоколом. При цьому, поет мав спиратися на одноколісний візок, за допомогою якого він виконував будівельні чи тому подібні пересувно-вантажні роботи. Художник вихопив момент, коли стомлений важкою працею арештант схилив голову на зігнутому в лікті праву руку і замислився... Хто зна, якби знайшовся скульптор, що втілював би задум Іллі Репіна, архітектурна шевченкініана нашої столиці збагатилася б ще одним унікальним арт-об'єктом...

Усіляко актуалізуючи українські смисли у творчості Іллі Репіна, Ю.В. Белічко підкреслював, що повноцінне висвітлення творчої біографії живописця є неможливим без показу його зв'язків з Україною, а розвиток українського образотворчого мистецтва другої половини XIX – початку XX століття буде обмеженим, якщо ігнорувати вплив і дружні стосунки І.Ю. Репіна з такими зірками українського живопису, як М.І. Мурашко, М.К. Пимоненко, К.К. Костанді та ін. [1, с. 7].

Затребуваним дотепер виданням радянської репініани залишається путівник до Художньо-меморіального музею І.Ю. Репіна в Чугуєві, що був відкритий в 1969 р. до 125-річчя з дня народження художника [14]. Книгу було видано в харківському видавництві «Прапор» 10-тисячним накладом. Примірник 19-тисторінкового буклету продавався за символічною ціною у 8 коп. Окрім компліментарного щодо особистості художника вступу та опису музейної експозиції, буклет уміщує велику кількість фотоматеріалів, як-от: світлину, де зображено І.Ю. Репіна з дружиною та трьома дітьми [14, с. 5], офорт з портрета В.В. Стасова, виконаного митцем у 1873 р. [14, с. 7], портрет Є.В. Сапожникової, написаний в 1880 р. [14, с. 15], дитячий малюнок художника «Христос у терновому вінку», створений ним в 1858 р. у 14-річному віці [14, с. 9], олівцевий етюд майстра до його картини «Іспити у сільській школі» [14, с. 10–11], фото дерев'яної шафи, зробленої столяром З.Я. Жарком [14, с. 16] та портрет самого столяра [14, с. 12], фото вітальні [14, с. 17] та виконаної в стилістиці української етнографії кімнати музею [14, с. 14], фото пам'ятника І.Ю. Репіну в Чугуєві, створеного знаменитим скульптором М.Г. Манізером [14, с. 18]. Солідаризуючись з попереднім дослідником, упорядник путівника також наголошує на тісних зв'язках художника з Україною: рідний і милий серцю Чугуїв Ілля Юхимович відвідував у 1879 р., 1880 р., 1886 р., 1914 р. [14, с. 13]. В 1877 р. в родинному гнізді Репіних народився син художника Юрій, у травні 1880 р. в Чугуєві померла мати Іллі Юхимовича – Тетяна Степанівна Репіна [14, с. 19]. Окрім іншого, в путівнику наводилися тогочасні дані меморіального об'єкта: адреса (м. Чугуїв, вул. Рози Люксембург, 8), номер телефону (22-77), розпорядок роботи музею (щодня, крім понеділка та вівторка, з 11.00 до 18.30). Зазначені подробиці, в контексті тривожного сьогоднішнього дня, не є малозначущими. В подальшому, віддаляючись від суто емоційних рефлексій, названі деталі перетворюються на фак-

тологічні деталі з питань організації культурно-просвітницького життя в Україні на окремих етапах його розвитку.

Висновки. Загалом, експозиція постаті Іллі Юхимовича Рєпіна, через призму збережених в Книжковій палаті України рєпіновмісних книго- та образотворчих друків, є методологічно доречною, актуальною і дослідницьки затребуваною справою, адже, у даній студії: 1) розглянуто процес зародження та подальшого становлення українського рєпінознавства; 2) розкрито суголосний контент наукових, науково-популярних та художніх видань,

що виходили в Україні на протязі п'ятидесяти років по смерті художника; 3) оприлюднено раритетні, дотепер маловідомі видання, наклад яких не перевищує 300–500 примірників і які уміщують цікаві подробиці з порушеної тематики.

Окрім того, з урахуванням культурних запитів сучасного українського суспільства, його політичного та морально-психологічного стану в умовах російської агресії, дослідження друкованих видань, присвячених чугуївчанину І.Ю. Рєпіну, слід визнавати важливим напрямком книгознавчих студій.

Список літератури:

1. Белічко Ю.В. Україна в творчості І.Ю. Рєпіна. Київ : Мистецтво, 1963. 128 с.
2. Вовк О.І. Духовно-релігійні пошуки І.Ю. Рєпіна у дзеркалі сучасної біографістики. Харків : Сага, 2012. 144 с.
3. Гоголь М.В. Вечори на хуторі біля Диканьки. Повісті, видані пасічником Рудим Паньком / перекл. з рос. А. Хуторяна. Київ : Дніпро, 1975. 385 с.
4. Грабар І.Е. Великий російський художник І.С. Рєпін. Львів : Вільна Україна, 1946. 24 с.
5. Гутман Л. Ілля Рєпін. Біографічний нарис і творчість. Київ : Мистецтво, 1938. 148 с.
6. Державна наукова установа «Книжкова палата України імені Івана Федорова». Державний архів друку. Фонд образотворчих видань. 1937–1938 рр.
7. Каталог виставки творів І.Ю. Рєпіна: до 10-річчя з дня смерті / упор. А.С. Резніков. Київ : б.в., 1940. 32 с.
8. Каталог виставки творів художників м. Харкова, присвяченої сторіччю з дня народження І.Ю. Рєпіна / [Передмова В. Яценко; відп. за випуск Н. Павлюк]. Харків : Обласна ювілейна комісія, 2-га Поліграфічна фабрика міста Харкова, 1944. 12 с.
9. Побожій С.І. Ілля Рєпін і Сумщина. Суми : ДВНЗ «УАБС НБУ», 2009. 107 с.
10. Рибніков А. Технічний метод І.Ю. Рєпіна, його місце в історії розвитку манери «a la prima». Київ: Мистецтво, 1939. 20 с.
11. Thomas M. Prymak. A Painter from Ukraine: Illa Repin / Thomas Prymak// Canadian Slavonic Papers. 2013. Vol. 55. Nos. 1-2. PP. 19-43.
12. Толстой Л.М. Твори в 12-ти т. / перекл. М.В. Путрі. Київ : Держлітвидав УРСР, 1958.
13. Хаустов В.П. Психоаналітичне розуміння генезису деяких творів І.Ю. Рєпіна. *Науково-теоретичні здобутки Слобідської України: філософія, релігія, культура* : зб. наук. ст. за мат. конф. Харків, 2000. С. 119–125.
14. Художньо-меморіальний музей І.Ю. Рєпіна в Чугуєві / Автор тексту М.В. Чернова. Харків : Прапор, 1970. 19 с.
15. Чуковський К.І. Ілля Рєпін. Життя і творчість. Київ-Харків : Мистецтво, 1937. 90 с.
16. Шевченко Т.Г. Вірші і поеми. Київ : Держлітвидав УРСР, 1957. 43 с.
17. Шило А.В. Загадки Рєпіна. Очерки о творческой лаборатории художника. Харьков : Новое слово, 2004. 278 с.
18. Шило А.В. Картина И.Е. Рєпіна «Пушкин на набережной Невы. 1835 г». Харьков: Око, 2002. 152 с.
19. Шмагало Р.Т. Ілля Рєпін і українська мистецька освіта. *Вісник Львівської національної академії мистецтв*. 2017. Вип. 34. С. 5–18.

Doiar L.V. I.YU. REPIN IN PRINTED PUBLICATIONS OF UKRAINE 1930–1970s: TO CELEBRATE THE 180TH ANNIVERSARY OF THE ARTIST'S BIRTHDAY

This article raises the problem of researching the printed heritage of Ukraine. The purpose of the presented intelligence is to update the intelligence discourse regarding the study of various types of domestic publications (books, magazines and periodicals, pictorial and magazine publications, etc.), and the main task is to study the printed publications of Ukraine in the 1930s–1970s, dedicated to the figure and creative work of the outstanding of the world painter Ilya Yukhimovych Repin (1844–1930) and presented in the catalogs of the Book Chamber of Ukraine. This intelligence is written in accordance with the requirements of scientific methodology, is based on the principles of historicism, comprehensiveness and objectivity, applies general (description, analysis, synthesis, generalization, classification) and special (periodization, historical-comparative, content analysis) methods of scientific research. The scientific novelty of the presented work consists in the systematization and generalization of book and art prints published in the USSR-Ukrainian SSR for half a century after the death of the unsurpassed realist artist of the second half of the 19th – the first third of the 20th centuries. The result of the conducted research was an analysis of the process of formation and development of Ukrainian Repin studies during the Soviet regime, in particular: the topics and contents of the scientific studies of that time were highlighted, the organization and content of the little-known (1940 and 1944) painting exhibitions of the artist himself, as well as his students and fans were considered, revealed the peculiarities of the exhibition design and functioning of memorial museum institutions, etc. Little-used editions, the bibliographic description of which was compiled by specialists of the Book Chamber of Ukraine, were introduced into the scientific circulation. The practical significance of the already obtained results lies in the possibility of their application in future studies.

Key words: *printed editions of Ukraine, book prints, visual prints, poster, reproduction, monograph, art exhibition catalog.*

Житков О.А.

Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка

ГАЗЕТИ ТА ІНТЕРНЕТ-РЕСУРСИ ПРО ОБОРОННІ БОЇ 6 ТА 12 РАДЯНСЬКИХ АРМІЙ ПІВДЕННОГО ФРОНТУ ВЛІТКУ 1941 РОКУ В ЦЕНТРАЛЬНОУКРАЇНСЬКОМУ РЕГІОНІ

У статті здійснено комплексний проблемно-тематичний аналіз медіатекстів регіональних засобів масової інформації (далі ЗМІ), присвячених історичним подіям Другої світової війни у Центральноукраїнському регіоні, зокрема, оборонним боям 6 та 12 радянських армій Південного фронту влітку 1941 року неподалік с. Підвисоке Новоархенгельського району Кіровоградської області.

У процесі вивчення проблемного поля регіональних ЗМІ за два десятиліття української незалежності автор узагальнив жанрово й тематично розмаїті медіаматеріали, які містилися у газетах всеукраїнського та регіонального рівнів, а також на медійних ресурсах, які належали громадським організаціям, освітнім закладам та органам державної влади й місцевого управління.

Особлива увага приділена вивченню матеріалів таких газет як «Урядовий кур'єр», «День», «Кіровоградська правда», «Народне слово» та електронних видань – «Україна-центр», офіційних сайтів Обласної наукової бібліотеки імені Д. Чижевського («Library.kr.ua»), міського порталу «Кіровоград 24» («kirovograd24.com»), Кіровоградської обласної державної адміністрації («www.kr-admin.gov.ua»), історико-пошукового об'єднання «Пам'ять».

Відзначається, що використання методів кількісного та якісного аналізу змісту регіональної преси уможливило виокремлення смислових одиниць та визначення способів використання інформативних джерел в авторських інтерпретаціях, зокрема, оточення військовослужбовців радянських армій, організації оборони та оцінок військової стратегії вищого керівництва й характеристики військової тактики офіцерів і рядових солдат на полі бою, а також шанування пам'яті загиблих у повоєнний час та сучасних умовах.

Наголошується на інформативній складовій висвітлення у пресі дослідницької та пошукової роботи, пропагуванні праць місцевих авторів, проектів розвитку краєзнавчих наукових досліджень у цьому ж регіоні.

Ключові слова: Друга світова війна, газети, Південний фронт, радянські армії, оборонні бої, оточення, «Зелена брама», Уманський котел.

Постановка проблеми. Сучасні засоби масової інформації (далі ЗМІ, авт.) правомірно розцінюються науковцями як унікальний соціокультурний та масово-комунікаційний феномен, який впливає на формування масової свідомості населення. У залежності від жанру матеріали газет, інтернет-ресурсів наближаються до рівня опублікованих історичних джерел. Це означає, що вони не лише фіксують важливі події та явища, але разом з тим, через розміщення документів або фрагментів джерел відзеркалюють процеси історичного розвитку країн, регіонів, нерідко містять інтерпретації знакових явищ вітчизняної історії. Важливо згадати публікації, які, по-суті, є рефлексією дослідників на репрезентований історичний матеріал, або ж відображають погляди масового читача на історично значимі факти.

У даному дослідженні розглянуто інтерпретації оборонних боїв 6 та 12 радянських армій Південного фронту, які відбулися влітку 1941 року біля села Підвисоке Кіровоградської області, в описах істориків-краєзнавців, публікаціях преси, які виступають літописцями цих подій. Нагадаємо, що вони стали широко відомі після виходу книги військового кореспондента газети «Красная армия» Є. Долматовського «Зелена брама» [1]. Широкого медійного розголосу описані у документальній легенді (так жанр цього документального твору визначив Євген Долматовський) оборонні бої набули лише після здобуття Україною державної незалежності. На нашу думку, формування сучасного медійного контенту досліджуваної проблеми вкладається у два етапи, а саме: 1991–2013 та 2014–2024 роки. Військові дії у Зеленій Брамі

були за цей час корінним чином переосмислені авторами наукових та науково-популярних праць й досить широко представлені як дискусійний багаж у регіональних засобах інформації, друкованих та електронних газетах, матеріалах офіційних сайтів організацій, медіаресурсах органів держави й місцевого управління.

Із початком повномасштабної війни, яка була розв'язана російським агресором в Україні у лютому 2024 року, стає помітним підвищення уваги медійників до висвітлення у ЗМІ низки подій, що стосувалися оборонних боїв у Зеленій Брамі далекого 1941 року. Очевидно, що це не випадковість. Адже опубліковані матеріали свідчать про великий військово-мобілізаційний потенціал та патріотизм українців, проявлений у Другій світовій війні. Їхнє вивчення видається нам важливим у контексті формування історичної свідомості, сучасних наративів публічної історії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Досліджувана проблема перебуває у центрі уваги друкованих та електронних мас-медіа від середини восьмидесятих років двадцятого століття, коли у минуле відійшли радянська цензура та самоцензура дослідників й, фактично, вперше розпочалося об'єктивне та всебічне вивчення опублікованих джерел з історії Другої світової війни в Україні. Деверсифікація методології наукових досліджень заклала умови переосмислення стратегії й тактики оборонних боїв радянських армій влітку 1941 року в Центральній Україні. Зокрема, розширилося проблемне поле та джерельна основа регіональних досліджень історичних подій, які відбувалися в урочищі Зелена Брама. Цьому сприяло проведення теоретичних й науково-практичних конференцій за участі залучених науковців та істориків-краєзнавців. Публікації матеріалів конференцій засвідчують помітні зрушення у дослідженні даної теми. Деталізувалися й уточнювалися важливі факти, пов'язані із визначенням наслідків оперативної діяльності командування окремих військових частин 6 та 12 армій Південного фронту, розглядалися розмаїті проблеми та аспекти забезпеченості останніх зброєю й боєкомплектom, моральний стан військовослужбовців, врешті-решт, визнання героїзму оборонців і збереження місць історичної пам'яті про бої в Зеленій Брамі [2].

Об'єктом уваги українських дослідників стають архівні джерела та джерела особового походження, зокрема, радянська й німецька військова мемуаристика, щоденники бойових дій військових частин [3], публікації колабораційної преси періоду 1941–1942 років, у яких описувалися

боєз'ясування за участі підрозділів 6 та 12 армій, що потрапили в кільце оперативного оточення вермахта в Україні [4].

У підсумку маємо визнати, що в умовах розв'язаної загарбницької війни росії проти народу України деконструкція схеми радянського наративу оборонних боїв 1941 року в урочищі Зелена Брама є єдино можливим способом подолання в масовій свідомості постімперського синдрому залежності від агресора, мобілізації української політичної нації на боротьбу із країною-окупантом. Роль медійних засобів у розв'язанні цих важливих завдань наукового та суспільного значення у наш час неможливо переоцінити.

Виклад основного матеріалу. У залежності від характеру дослідження опублікованих у ЗМІ матеріалів передбачено їхнє теоретичне опрацювання на рівні систематизації, класифікації або типізації. Зважаючи на тематичну розмаїтість джерел та вузькі часові рамки даного дослідження автором за основу було обрано проблемно-змістовний підхід до вивчення оприлюднених засобами масової інформації джерел, що, звичайно, не виключає також систематизації й класифікації останніх. Серед джерел інформації основна увага приділена вивченню матеріалів таких газет як «Урядовий кур'єр», «День», «Кіровоградська правда», «Народне слово», «Україна-Центр», а також офіційних сайтів Обласної наукової бібліотеки імені Д. Чижевського, громадського об'єднання «Зелена Брама», міського порталу новин «Кіровоград-24» та історико-пошукової організації «Пам'ять».

Автором статті було виокремлено два інформаційні блоки матеріалів. У перший було об'єднано ті, що розкривали зміст роботи історико-пошукових об'єднань і товариств. У другий – ті, що репрезентували напрямки соціальних активностей громад й були, по-суті, відгуком на офіційну версію подій 1941 року в урочищі «Зелена Брама». Між ними існує прямий зв'язок, а саме – неприйняття радянської міфологеми т. зв. «Великої Вітчизняної війни».

Аналіз медійних матеріалів, які нагромаджувалися досить тривалий час показав, що з ідейних міркувань на перше місце краєзнавці ставлять погляд на війну саме «із солдатського окопу». У цю канву вкладається філософія збереження пам'яті про загиблих як таких, що до останнього пострілу виконали свій військовий обов'язок та посмертно гідних військової шани нащадків [5].

Політика відновлення пам'яті різко контрастувала із офіційно визнаною ідеологією масового подвигу «радянських людей» у роки війни й вті-

лювалася у відомі формулі «не існує безіменних могил». Так, з інтерв'ю керівника пошукової групи «Народна пам'ять Уманщини» В. Риндюка дізнаємося, що за період з 2010 по 2013 рік у районі бойових дій було віднайдено рештки 200 загиблих та вдалося встановити імена трьох бійців, що загинули, ймовірно, у серпні 1941 р. [6, с. 15].

На практиці це означало створення низки місць пам'яті. Адже територія Зеленої Брами охоплювала понад 10 сіл Новоархангельського району й простягалася довжиною у 20 кілометрів і шириною 3–5 кілометрів [6, с. 15]. Політику підтримки інтересу до публічної історії на місцях влада та громадські організації вбачали у проведенні заходів із вшанування пам'яті полеглих бійців. Газета «Україна–Центр» повідомляла про проведення мітингу-реквієму та перепоховання 115 урн з прахом загиблих й встановлення памятных знаків прикордонних загонів №№ 91, 92, 93, 94, 95 та 97 Західного прикордонного округу, які утримували оборону у складі 6 та 12 армій Південного фронту влітку 1941 року під Новоархангельском [7, с. 1]. Цей досвід з часом масштабувався. Однак центром масових заходів громадських активістів залишалося сакральне місце в урочищі Зелена Брама. Упродовж 5–6 серпня 2011 року у с. Підвисокому відбулася науково-практична конференція «Зелена Брама: героїзм, трагедія, пам'ять». Історичний дискурс цієї регіональної події та її значення у розрізі вивчення та поширення наукових знань було розглянуто автором матеріалу, розміщеного на сайті неофіційного «Вісника ОУНБ ім. Д. Чижевського». Примітно те, що тут містилося посилання на сайти, створені пошуковцями з інших регіонів, як от «Зелена Брама 1941» м. Одеса, а також було надано описи фондів місцевих музеїв та колекцій окремих документів і особистих речей учасників подій [8].

Важливо визначити, що кістяк пошукових експедицій склали громадські активісти та історики-професіонали не лише з України, а також науковці, родичі загиблих воїнів, які були громадянами інших держав. У підсумку, як вже зазначалося, до знахідок додавалися військові та сімейні реліквії, особисті документи родин бійців, що загинули, або яким вдалося вийти з оточення. Таким чином, вивчення масиву документальних свідчень й знайдених пошуковцями артефактів дозволило уточнити окремі епізоди подій, що проглядалися схематично, пролити світло на окремі епізоди військової та цивільної біографії учасників бойових дій у Зеленій Брамі влітку 1941 року [9].

Проведення масових заходів, присвячених вшануванню пам'яті полеглих військовослужбовців 6 та 12 армій, як трагічної і важливої події радянсько-німецької війни, за участі громад та запрошених, набуло системного характеру. У серпні 2011 року на одному з ювілейних заходів було ініційовано клопотання перед вищими органами влади України про створення заповідника «Зелена Брама» [10, с. 7].

Завдяки участі краєзнавців у розробці теми війни та її поширенню у регіональних масових періодичних виданнях сформувався постулат за яким «величезна заслуга бійців і командирів 6 та 12 армій [полягала] у тому, що вони уповільнили, а потім і зламали бездоганний годинник фашистського бліцкригу» [11, с. 7]. Думка про те, що опір двох радянських армій, які опинилися у повному оточенні біля с. Підвисоке, але змогли затримати на три доби штурм Києва, що припускав автор цитованого нами допису В. Мухін, потребує обґрунтування. Час від часу вона коментувалася у місцевих газетах. Адже саме тут щонайперше публікувалися огляди краєзнавчих праць, друкувалися відгуки на науково-практичні конференції та «круглі столи», розміщувалися фрагменти документів та тексти популярних у читачів історико-документальних досліджень. Серед останніх варто виокремити книгу краєзнавця й фахового історика В. Даценка – «Зелена брама: возвращение к легенде», яка була видана навесні 2013 року російською мовою у сучасному поліграфічному стилі, але, на жаль, невеликим накладом лише у 500 екземплярів [12]. Авторська версія макету книги щодо подій 1941 року біля с. Підвисоке обговорювалася в колах краєзнавців. У суспільно-політичній газеті «Україна–Центр» було опубліковано змістовний огляд та розлогі витримки окремих сторінок із розділів твору, що засвідчило його історико-документальний характер. Аналіз журналістських матеріалів показав, що актуальними залишалися «старі проблеми» дослідження військової історії Зеленої Брами доби 1941 року, зокрема: відповідальності вищого керівництва Робітничо-селянської Червоної армії (включно Головкама РСЧА Й. Сталіна), Генерального штабу за втрату управління військами, оточення, врешті, поразку військових частин Південної армії, об'єднаних у «групу Понеделіна»; їхнє забезпечення продовольством та боєзапасами [13, с. 12–13]. Відзначимо, що проблемне поле досліджуваної теми війни в регіоні постійно розширювалося з причини інтеграції дослідників до участі у медійних проектах, зокрема таких як

«Точка зору», «Історія рідного краю», «Зелена Брама» та деякі інші. Унікальна можливість залучення істориків-краєзнавців до осмислення військових подій, що відбувалися в липні-серпні 1941 року на полях біля с. Підвисоке, у загальному контексті реалізації планів наступу німецьких армій групи «Південь» в Україні мала успіх. З цієї точки зору доцільно згадати актуальні публікації історика С. Шевченка, який, на нашу думку, найбільш вдало поєднував огляди опублікованих джерел та фондів обласного держархіву, наукової літератури із висвітленням краєзнавчої тематики доби Другої світової війни [14, с. 18, 19, 23, 32, 46, 50, 55]. Список його праць включає більше 200 назв, з яких майже половина присвячена історії Надінгулля, материнної землі, що розкинулася між Бугом і Дніпром, постатям земляків, які залишили помітний слід в історії краю. У нарисах та коротких повідомленнях, написаних науковцем, знаходимо змальовані на основі історичних джерел постаті бійців, імена яких були віднайдені у записках з «медальйонів смертників», яскраво описані бойові історії, які відбувалися у Зеленій Брамі влітку 1941 року [15, с. 3].

Слід відзначити, що подані Л. Багацьким, А. Виноградовим, Ю. Матівосом, В. Даценком та іншими краєзнавцями матеріали торкалися конкретики подій, які базувалися переважно на свідченнях очевидців, рідше на основі коротких повідомлень зі шпальт фронтних газет. Саме завдяки опублікованим у місцевій періодиці дописам стало широко відомо про невдалі спроби виходу «групи Понеделіна» із німецького оперативного оточення [16, с. 7], провал з встановленням зв'язку командування з арміями за допомоги військової авіації, а також обставини полонення радянських бійців та умови їхнього утримання у концтаборі Уманська яма [17, с. 2].

Висновки. Аналіз матеріалів друкованих та електронних засобів масової інформації, які були

орієнтовані на висвітлення теми війни 1941 року в Центральній Україні, засвідчив, що значна увага істориків-краєзнавців, органів влади та місцевих громад була прикута до подій оточення 6 та 12 радянських армій у районі села Підвисоке на Новоархангельщині. Оборонні бої що відбувалися у цій місцевості не знайшли в офіційній історіографії належних оцінок й розглядалися як незначний епізод військової історії початкового етапу Другої світової війни в Україні. Цю роль на себе перебрала спільнота істориків-краєзнавців. Ресурси місцевих ЗМІ виконували місію дискусійних площадок, на яких обговорювалися регіональні проблеми військово-політичної історії 1941 року.

Послідовність розміщення та характер публікацій у пресі теж мали значення. На наше переконання, виокремлені проблеми відображали не що інше, як запити суспільства на соціальну справедливість. Оцінки оточення, причин поразки та полонення бійців й офіцерів 6 та 12 радянських армій, а до їхнього складу належали мобілізовані українці, батьки і рідні учасників пошукових загонів Кропивниччини і Черкащини, були поштовхом до відновлення «історичної правди». Спираючись на усні свідчення очевидців, матеріали пошукових експедицій краєзнавці виявили суттєві розбіжності у трактуванні фактів полону червоноармійців у Зеленій Брамі, що подавалися офіційною історіографією як вияв фєдизму – масової здачі у полон через невдоволення владою. Опубліковані матеріали досліджень та результатів пошукової роботи доповнювали новітню концепцію Другої світової війни в Україні. Вони логічно вкладаються у схему регіональних та мікроісторичних досліджень соціальних процесів і явищ в умовах формування тоталітарних режимів та військових катаклізмів у Європі ХХ століття. Засоби масової інформації, між тим, також відіграють надважливу роль у формуванні державницьких позицій громадян незалежної України.

Список літератури:

1. Долматовский Е. Зеленая Брама. Докум. легенда об одном из первых сражений Великой Отеч. войны. Москва : Политиздат, 1989. 319 с.
2. Зелена Брама. Літо 1941-го: Героїзм і трагедія 6-ї та 12-ї армій. *Наукові записки Центральноукраїнського державного педагогічного університету*. Зб. наук. пр. Серія: Історичні науки. Кропивницький, 2019. Вип. 24. 360 с.
3. Москальчук К.В. Відображення Уманської битви 1941 року в радянській військовій мемуаристиці. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського*. Серія: Історичні науки. 2021. Том 32 (7). № 2. С. 169–176; Ї ж. Журнали бойових дій як джерело вивчення оборонних боїв 6 та 12 армій влітку 1941 р. *Південний архів. Історичні науки*. 2021. Випуск XXXV. С. 31–35.
4. Грінченко В.Г. Поразка 6-ї та 12-ї радянських армій влітку 1941 року у відображенні україномовних газет часів нацистської окупації. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. 2024. Вип. 38. С. 49–59. URL: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-38-06> (Дата звернення 01.07.2024).

5. Даценко В. Трагічний серпень 41-го... *Кіровоградська правда*. 2009. 18 серпня (№ 33). С. 5.
6. Тільнова І. Інфотур Новоархангельщиною: Зелена Брама. *Нова газета*. 2013. 1 серпня (№ 31). С. 15.
7. Виноградов А. Долг памяти и зов души. *Украина-Центр*. 2011. 11 августа (№ 32). С. 1, 5.
8. Зелена Брама. URL: http://blog.library.kr.ua/2011/08/blog-post_09.html (Дата звернення 21.06.2024)
9. Матівос Ю. Нерозгадані таємниці Зеленої Брами. *Кіровоградська правда*. 2007. 18 вересня (№ 34). С. 3.
10. Мухін В. Зелена Брама – наша біль, наша гордість. *Народне слово*. 2011. 28 липня (№ 38). С. 7.
11. Любарський Р. Вічна слава героям. Гордість. *Народне слово*. 2011. 11 серпня (№ 43). С. 1, 7.
12. Даценко В. Зеленая брама: возвращение к легенде. Кировоград.: Имэкс-ЛТД, 2013. 460 с.
13. Степанова О. Возвращение к легенде. *Украина-Центр*. 2014. 8 мая (№ 19). С. 12,13.
14. Шевченко С. Кировоград у роки війни: прочитання традиційне і нове. *Наше місто*. 2013. 16 травня (№ 24). С. 3.
15. Сергій Шевченко: історик, педагог, краєзнавець / Укладач Макарова Т.П. Кропивницький: (Б.в.). 70 с.
16. Даценко В. И никто не узнает. *Украина-Центр*. 2014. 7 мая (№ 19). С. 7.
17. Степанова О. Концентрированная история. *Украина-Центр*. 2013. 18 июля (№ 25). С. 1, 2.

Zhitkov A.A. NEWSPAPERS AND ONLINE RESOURCES ABOUT THE DEFENSIVE BATTLES ON THE 6TH AND 12TH SOVIET ARMIES OF THE SOUTHERN FRONT IN THE SUMMER OF 1941 IN THE CENTRAL UKRAINIAN REGION

The article carries out a comprehensive problematic and thematic analysis of media texts of the regional mass media (from now on referred to as the media) dedicated to the historical events of the Second World War in the Central Ukrainian region, in particular, the defensive battles of the 6th and 12th Soviet armies of the Southern Front in the summer of 1941 near the village of Pidvysoke, Novoarkhenskiy district, Kirovohrad region.

In the process of studying the problematic field of regional media over the two decades of Ukrainian independence, the author summarised the genre and thematically diverse media materials contained in newspapers at the national and regional levels, as well as on media resources belonging to public organizations, educational institutions, and state and local authorities.

*Particular attention is paid to the study of materials from such newspapers as *Uriadovyi Kurier*, *Den*, *Kirovohradska Pravda*, *Narodne Slovo* and electronic publications such as *Ukraina-Centre*, official websites of the Regional Scientific Library named after D. Chyzhevskiy (*Library.kr.ua*). *Chyzhevskiy Regional Scientific Library* (“*Library.kr.ua*.”), the city portal “*Kirovohrad 24*” (“*kirovograd 24.com*.”), *Kirovohrad Regional State Administration* (“*www.kr-admin.gov.ua*.”), and the historical research association “*Memory*”.*

It is noted that the use of methods of quantitative and qualitative analysis of the content of the regional press made it possible to identify units and determine the ways of using informative sources in the author's interpretations, in particular, the environment of Soviet army personnel, the organization of defense and assessments of the military strategy of the top leadership and the characteristics of military tactics of officers and ordinary soldiers on the battlefield, as well as commemoration of the victims in the post-war period and in modern conditions.

The article emphasizes the informative component of press coverage of research and search work, promotion of works by local authors, and projects for the development of local history research in the same region.

Key words: *World War II, media resources, periodicals, Soviet armies, defensive battles, encirclement, “Zelena Braма”, Uman Cauldron.*

УДК 94(498):328] “1918/1940”
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/2.7>

Кушнір Я.В.

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ КОРОЛІВСЬКОЇ РУМУНІЇ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД 1918–1940 РР.: ПРОТИРІЧЧЯ МІЖ ІНСТИТУТАМИ ВЛАДИ

Досліджено особливості формування системи органів державної влади королівської Румунії у 1918–1940 роках. Доведено, що система органів державної влади утворювалась у відповідності до Конституцій 1866 р. та 1923 р., за якими законодавча, виконавча та судова гілки влади були незалежними інститутами. Проте, фактично Румунія була конституційною монархією, адже король зберігав вплив на всі органи державної влади. Це суперечило демократичним засадам формального конституційного правління.

Загалом, монархічна система управління країною зберігалась до 1938 року. Упродовж існування монархії у Румунії, король за конституцією мав вельми широкі повноваження, зокрема, призначав і звільняв міністрів, санкціонував та проголошував закони, амністував політичних в'язнів, пом'якшував покарання у кримінальних справах, присвоював військові звання, укладав з іноземними державами дипломатичні союзи. Король в Румунії був символом єдності та стабільності в країні та займав центральне місце в системі вищих органів державної влади Румунії.

Незважаючи на численні повноваження короля, законодавча, виконавча й судова гілки влади, зберігали за собою певну автономію, від абсолютної влади короля. Законодавча гілка влади була представлена двопалатним парламентом: палата депутатів і сенат. Виконавча влада належала раді міністрів, які здійснювали влади від імені короля. Спеціальні акти, які мали назву «журнали ради міністрів» були обов'язковими для всіх органів влади на місцях. Конституційні основи правосуддя в країні уособлювала судова гілка влади, яка була незалежна від двох інших, покликанням якої був всебічний контроль за дотриманням законодавства всіма органами влади в країні.

Процес формування державної влади в Румунії позначений історичними подіями, такими як територіальні розширення територій, впровадження нових конституцій та зміни діючих, численні реформи, які впливали на розвиток системи державної влади в країні, змінюючи баланс владних повноважень між королем, урядом та парламентом.

Ключові слова: влада, парламент, король, конституція, декретозакон, політика, Кароль, Буковина, Румунія.

Постановка проблеми. У 1918–1940 рр. королівська Румунія переживала складні трансформації у процесі становлення системи органів державної влади, та формування території Великої Румунії. Цей період характеризувався коливаннями у політичному ландшафті, змаганням між різними політичними силами та постійними спробами консолідації влади. Однак формування системи органів державної влади Румунії згідно до конституційних принципів виявилось складним завданням через внутрішні й зовнішні виклики, зумовлені конституційними протиріччями між різними гілками державної влади, втручання в діяльність яких, постійно здійснював король.

Проблема формування системи органів державної влади Румунії у міжвоєнний період,

на наш погляд, є актуальною, адже сприяє розумінню особливостей політичного ладу тогочасного румунського суспільства. Результати нашого дослідження можуть стати прикладом для порівняльного аналізу розвитку системи державної влади у країнах Центральної та Східної Європи у міжвоєнний період.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення особливостей формування системи органів державної влади королівської Румунії у міжвоєнний період, на нашу думку, не стали предметом уваги у дослідженнях сучасних істориків та правознавців. Винятком можуть бути наукові доробки українських дослідників (Л. Д. Якубова [1], І. А. Піддубний [2], І. Ж. Торончук [3]), в яких дотично висвітлено зазначену тему. Так,

Л. Д. Якубова дослідила роль монархії у політичному житті країни, її взаємодію з іншими політичними силами, вплив на формування законодавства та адміністративної системи, а саме, співвідношення між королівською владою та іншими інституціями (парламент, уряд та судова система) [4].

І. А. Піддубний звернув увагу на політичні та соціальні аспекти королівської влади Румунії, політичну роль короля та його взаємодії з політичними силами в країні, реформування інститутів державної влади, зовнішню політику та міжнародні відносини [5, с. 526]. Проте, автор, на жаль, не висвітлив інститути державної влади, їх повноважень, організації формування та впливу та соціально-економічне життя в країні.

Дослідження І. Ж. Торончука акцентовані на особливостях формування державної влади, форми правління, характеристики гілок влади королівської Румунії. Автор спробував проаналізувати взаємозв'язки монархії з усіма органами державної влади. Щоправда, самому автору, як нам видається, не вдалося уникнути суперечностей, коли він, зокрема, у висновках зазначав про існування «інституту короля» [6, с. 505].

Постановка завдання. Є визначення особливостей формування системи органів державної влади в королівській Румунії упродовж 1918–1940 років. Дослідження спрямоване на виявлення політичних, соціальних-економічних чинників, які вплинули на структуру та функціонування державних органів, у тому числі, на механізми управління країною, роль монархії, парламентську систему, організацію виконавчої влади, судову гілку влади, а також на принципи взаємодії між різними гілками влади.

Завданнями дослідження є: вивчення історичних подій, що передували формуванню системи державної влади в Румунії у зазначений період; аналіз структури та організації державних інститутів, включаючи механізми прийняття рішень, роль монархії, парламенту, виконавчої та судової гілок влади, висвітлення впливу монархії на політичний процес та механізми державної влади в Румунії міжвоєнного періоду; аналіз принципів взаємодії між різними гілками влади.

Виклад основного матеріалу. Система державної влади королівської Румунії була побудована на принципах конституційної монархії, але в цілому мала свої особливості. Монархічна система управління державою зберіглася до 1938 року, коли Карл II встановив авторитарний режим.

Конституціями 1866 р. та 1923 р. джерелом влади у Румунії був проголошений румунський

народ, який мав можливість здійснювати її тільки шляхом делегування своїх владних повноважень вищому представницькому органу (національним зборам) і королю. У конституційному законодавстві королівської Румунії було закріплено демократичну структуру влади, з поділом її на три гілки: виконавчу, яку уособлював уряд з міністрів, очолюваний прем'єр міністром, законодавчу – двохпалатний парламент (палата депутатів та сенат) та п'ятирівнева судова система влади. Влада на регіональному рівні здійснювалась через місцеві органи самоврядування.

Проводячи аналіз законів, що регулювали конституційний порядок у той час, можна зробити висновок, що Румунія функціонувала як конституційна монархія. Окремі дослідники можуть встановлювати її як парламентську монархію, проте це питання викликає дискусії. Оскільки парламентська монархія зазвичай характеризується тим, що парламент має переважний вплив на прийняття рішень, а монарх є лише символом чи репрезентативною постаттю в державі. Однак у випадку з королівською Румунією, монарх мав значний вплив на політичні процеси, в тому числі призначення урядів та розпуск парламенту, що суперечить концепції парламентської монархії.

Згідно статті 35 конституції Румунії 1923 року, передбачалась надання законодавчій ініціативі кожній з трьох гілок влади. Однак будь-який закон, що стосується доходів і витрат держави або контингенту армії, повинен спочатку бути проголошений Зборами депутатів [9].

Монарх в Румунії був символом єдності та стабільності в країні. Король займав центральне місце в системі вищих органів державної влади Румунії. Перед вступом на престол він зобов'язувався присягнути на спільному засіданні представників обох палат парламенту на вірність румунському народу, дотримання Конституції та румунських законів. До того ж, особа короля була оголошена недоторканою.

У руках монарха були сконцентровані засоби впливу на всі органи влади в державі.

Додаткової уваги заслуговує поняття «престола наслідування», що визначає конституційні повноваження Короля спадковими в прямій і законній низхідній лінії Його Величності Короля Карла I, за порядком первородства.

Конституція 1923 року також передбачала особливу процедуру у випадку відсутності нащадків по чоловічій лінії Його Величності Короля Карла I, успадкування престолу належатиме старшому з його братів або їхнім нащадкам. Якщо

ніхто з їхніх братів чи нащадків не буде знайдений живим або заздалегідь заявить, що вони не отримають трон, тоді король зможе вказати свого наступника з суверенної династії в Європі за допомогою Національного представництва.

Згідно з статтею 88 конституції Румунії 1923 року, король був наділений таким широким обсягом повноважень, зокрема: призначати і звільняти своїх міністрів, санкціонувати та проголошувати закони, прощати або пом'якшувати покарання у кримінальних справах, призупиняти хід обвинувачення чи судового розгляду, а також будь-яким чином втручатися у відправлення правосуддя, призначати або затверджувати на державні посади відповідно до законів, присвоювати військові звання відповідно до законодавства, укладати з іноземними державами необхідні конвенції щодо торгівлі, мореплавства тощо, скликати Збори на позачергові сесії, розпускати обидва Збори одночасно або лише одне з них [9].

Протягом міжвоєнного періоду в Румунії на троні побували три королі. До 1927 року на троні знаходився король Фердинанд, під час його правління майже завершився процес об'єднання Румунії та румунізації анексованих територій [7, с. 816].

Фердинанд активно працював над об'єднанням різних румунських територій. У 1918 році об'єднання здійснилося, і Румунія приєднала до своєї території Бесарабію та Буковину, створивши таким чином сучасні кордони країни. Король сприяв економічному і соціальному розвитку Румунії, впроваджуючи реформи в галузях освіти, культури, інфраструктури і армії, був важливим символом стабільності та єдності для румунського народу. Його спадкоємці продовжили королівську династію, і Румунія залишала монархію до 1938 року, коли була встановлена авторитарна диктатура.

Ця система влади існувала до 1938 року, коли Карл II скасував демократичну конституцію та встановив авторитарний режим.

Згідно з румунським законодавством, правонаступником Фердинанда мав стати його син Кароль, оскільки право престолоспадкування передавалося тільки по чоловічій лінії. Проте він відмовився від престолу та виїхав за кордон у 1925 році. Тоді на спільному засіданні обох палат 4 січня 1926 року було оголошено малолітнього сина Кароля, принца Міхая, правонаступником Фердинанда.

Відповідно до чинного тоді законодавства, при королі Міхаї створено регентську раду, складеною з трьох радників, яка мала допомагати неповнолітньому королю в управлінні державними справами.

Під час правління короля Міхая у Румунії розпочалися реформи, спрямовані на децентралізацію влади у державі. Цей розвиток подій не влаштував більшість націоналістично налаштованих румунських політиків того часу, що призвело до активної боротьби за повернення до престолу Кароля. За підтримки більшості політичних лідерів того періоду, Кароль був проголошений королем Румунії 8 червня 1930 року.

Правління Кароля залишається одним із найбільш дискусійних в історії Румунії, через його значний вплив на політичний, економічний та соціокультурний розвиток країни, а також через контроверсійність його рішень і дій. Проте є одна очевидна річ: з його приходом на престол почали зникати навіть найдрібніші прояви демократії, і встановилося справжнє домінування королівської влади [8].

Нова Конституція була затверджена Каролем II 27 лютого 1938 р. і надрукована 28 лютого 1938 р. [9].

Лютнева Конституція структурно складалась з восьми розділів, але кількість статей була зменшена до ста.

Однією з особливостей конституції було закріплення у другому розділі «Про обов'язки та права румунів» на першому місці не прав громадян, а обов'язків, з чого можна зробити висновок про встановлення пріоритету державних інтересів над людськими [10, с. 446].

Конституція 1938 року фактично скасувала принцип поділу влади на три гілки та законодавче співробітництво між королем і парламентом, встановивши зверхність влади монарха. Вона проголосила короля главою держави та встановила, що законодавча влада здійснюється через парламент під керівництвом короля, а не спільно з ним. Згідно зі ст. 97 Конституції 1938 р., румунський парламент втратив своє право на законодавчу ініціативу щодо змін до Основного Закону, яке передбачалося раніше за Конституцією 1923 року [9].

Після встановлення автократичного режиму Кароля, парламент отримав лише можливість консультувати короля щодо пропозицій про внесення змін до Конституції, які він подавав на затвердження обом палатам.

Міністри стали відповідальними перед королем, а не перед парламентом, що означало завершення ери появи зародків парламентської монархії. Завдяки встановленню авторитарного режиму, Кароль заборонив політичні партії (31 березня 1938 р.) і припинив проведення акцій протесту проти влади та інші подібні дії.

У відповідності до положень Конституції 1938 року Король отримав також право призна-

чати сенаторів. Отже, король зосередив у своїх руках єдину і неподільну державну владу [11].

Узагальнюючі політичну ситуацію в державі можна дійти до висновку, що монарх королівської Румунії мав необмежений вплив на всі інститути державної влади в країні, а після ухвалення конституції 1938 року, авторитарна влада короля стала неподільною та абсолютною.

Згідно зі статтею 34 Конституції 1923 року, законодавча влада в Румунії належала спільно королю та парламенту, який складався з двох палат (палати депутатів і сенату).

Палата депутатів (Camera Deputaților): Ця палата була однією з двох гілок парламенту і представляла населення Румунії. Депутати вибиралися на основі загального голосування. Палата депутатів мала повноваження вносити, обговорювати та приймати закони, в тому числі зміни до конституції [12].

Сенат (Senatul): Сенат був вищою палатою парламенту і мав менше депутатів, ніж палата депутатів. Члени Сенату також обиралися населенням, але ця палата виконувала певні функції, відмінні від Палати депутатів. Зазвичай Сенат був більш обмеженим органом, який виконував більш консультативну роль і мав менше влади у законодавчому процесі [13].

Обидві палати парламенту разом створювали закони, бюджет і приймали важливі політичні рішення для держави [14, с. 965]. Парламент був важливим органом для представлення інтересів громадян і забезпечення збалансованості влади [15, с. 46].

Після 1938 року, коли Карл II скасував конституцію та встановив авторитарний режим, парламентська система влади в Королівській Румунії втратила свою реальну владу, і державою керувала королівська диктатура.

Отже, розширення румунської влади на анексовані території потребувало проведення нових реформ, які б забезпечили участь громадян усієї держави, особливо парламенту, у формуванні вищих органів державної влади, а не лише старого королівства.

Першими реформами, спрямованими на забезпечення участі представників анексованих територій у формуванні парламенту, було ухвалення нормативних актів у галузі виборчого законодавства. Наприклад, для Буковини у 1919 році був ухвалений спеціальний декретозакон про вибори, який надав буковинцям право обирати своїх представників до палати депутатів і сенату. Відповідно до цього закону, який пізніше був закріплений у Конституції 1923 року і законі про вибори

1926 року, представником палати депутатів міг стати громадянин Румунії, який був «цивільно та політично дієздатним» (згідно зі статтею 66 Конституції Румунії 1923 року) і досягнув 25-річного віку. Право голосу на виборах мали румунські громадяни, які досягли 21 року.

Законодавством про вибори також гарантувалося представництво у парламенті депутатів від національних меншин пропорційно їх кількості у відповідному виборчому окрузі. Але на Буковині реалізувати дане право українцям самостійно було майже неможливо, тому вони йшли у коаліцію з різними румунськими партіями [16].

Перші вибори на Буковині під владою Румунії відбулися 2 та 7 листопада 1919 р., а перше засідання парламенту, в якому взяли участь представники від буковинців, відбулось 20 листопада 1919 р. [17, с. 586].

Упродовж 1918–1937 рр. на Буковині за мандати у румунському парламенті змагалися кілька найбільших румунських політичних партій, серед яких були Націонал-цереністська (селянська), Націонал-ліберальна, Народна ліга (яка у грудні 1927 року стала частиною Націонал-цереністської партії), Інтернаціональна соціал-демократична партія Буковини та інші.

Сенат, як друга палата представницького органу, складався із сенаторів виборних та по праву. Конституція 1923 р. дала можливість збільшити кількість сенаторів по праву, що, на думку тодішніх конституціоналістів, зменшило авторитет і ефективність роботи даної палати [18, с. 678]. Право бути обраним до складу сенату надавалося громадянам Румунії, які досягли 40 років і володіли «цивільною та політичною дієздатністю».

Виборних сенаторів обирали загальні збори ради повіту разом із представниками рад громад (міських і сільських), об'єднаних в одне засідання від кожного повіту. Професорський склад кожного університету країни також мав право обирати, згідно зі ст. 71 Конституції 1923 р., одного сенатора. 30 травня 1926 р. професорський склад Чернівецького університету обрав сенатором І. Нісitora [19, с. 420].

Керував роботою кожної палати голова, який представляв її перед іншими органами влади та був уповноважений розглядати процедурні питання (постановка питань на голосування, дозвіл бути присутнім іншим особам на пленарних засіданнях тощо). При ухваленні важливих рішень або при політичних кризах король консультувався із головами палат. Діяльність палат парламенту здій-

снювалась і організовувалась через бюро, секції, комісії та комітети. У палаті депутатів утворювалось 9 секцій, а в сенаті – 7. Вони мали профільний характер і відповідали за різні сфери суспільного життя (промисловість, сільське господарство тощо). Обиралися на один рік. Сесії парламенту були черговими та позачерговими. Чергові сесії розпочиналися 15 жовтня кожного року, позачергові скликалися королем стільки разів, скільки було потрібно.

Проведення парламентських виборів у Румунії часто супроводжувалося складною передвиборчою боротьбою, де були виправданими всі засоби. Так, для забезпечення участі виборців у голосуванні було дозволено штрафувати їх у випадку неучасті без поважних причин. Особливий негатив несло також втручання жандармерії у процес виборів на підставі різного роду розпоряджень.

Отже, румунський парламент у 1918–1940 рр. не відіграв належної ролі в системі вищих органів державної влади, будучи перетвореним у слухняну маріонетку короля та уряду.

Згідно із чинним у Румунії конституційним законодавством у 1918–1940 рр., виконавча влада здійснювалася від імені короля радою міністрів. Вона була уповноважена приймати спеціальні акти, які мали назву «журналів ради міністрів». Вони були обов'язковими для всіх органів влади на місцях, а у випадку невідповідності Конституції та законам могли бути оскаржені у судовому порядку [20].

Про компетенцію уряду в законодавстві післявоєнного періоду майже нічого не зазначалося. Відсутнє законодавче регламентування до 2 серпня 1929 р., коли був прийнятий закон про організацію міністерств, з чого розпочався новий етап в організації діяльності румунського уряду [21, с. 293].

Роботою міністерства керував міністр, якому допомагали декілька субсекретарів. Міністрами могли бути призначені тільки громадяни Румунії, які були такими у третьому поколінні, крім винятків, передбачених законодавством [22, с. 655].

Представники королівської родини не могли бути призначеними на посади міністрів. Згідно із законом від 2 серпня 1929 р. було передбачено створення 10 міністерств (внутрішніх справ; закордонних справ; фінансів; юстиції; освіти та релігії; збройних сил; сільського господарства; промисловості та комерції; державних справ і сполучення; праці, охорони здоров'я та соціального захисту) (ст. 9).

Кожне міністерство у свою чергу складалося із управлінь, відділів, секцій та бюро [23, с. 365].

Очолював раду міністрів президент, якому за законом 1929 р. король міг делегувати повноваження формувати склад уряду (ст.ст. 1, 28). Президент ради міністрів міг очолювати також одне із міністерств (внутрішніх або закордонних справ). Повноваження заступника голови ради міністрів покладалися на віце-президента. Центральне місце в румунському уряді належало міністерству внутрішніх справ. Усі органи місцевої влади та управління були підконтрольні та підзвітні йому.

До компетенції даного міністерства також належало формування складу органів місцевої влади та забезпечення правопорядку у країні (ст.ст. 31–32). Румунський уряд фактично відповідав за втілення державної політики на місцях, але ця відповідальність перед парламентом мала лише декларативний характер.

Конституційні основи організації правосуддя, передбачались у третьому розділі Конституції 1923 р. яке мали право здійснювати тільки судові органи, створені у визначеному законодавством порядку. Створення надзвичайних судових органів заборонялось.

Судова гілка влади проголошувалася незалежною від двох інших. Вона була наділена правом контролю за дотриманням законодавства всіма органами влади. Відповідно до статті 103, питання конституційності актів, прийнятих вищими органами влади, розглядалися вищою палатою касації та правосуддя, що була вищою судовою установою у Румунії. До того ж, статтею 102 проголошувалось, для всієї румунської держави існує єдиний касаційний суд. Як і раніше, Касаційний суд вирішуватиме конфлікти повноважень.

Статтею 105 було передбачено діяльність судів присяжних. До їх юрисдикції належало право на розгляд кримінальних справ та деяких справ, пов'язаних із політичними злочинами та деліктами, пов'язаними із діяльністю преси. Рішення судових органів приймалися на основі закону та від імені короля (ст. 41). Статтями 106 та 107 конституційно закріплювалось існування військових суддів і зазначалось, що організація їх роботи має регулюватися спеціальними законами.

Конституційне реформування 1938 р. торкнулось і судової влади. Було передбачено ліквідацію судів присяжних та створення замість них кримінальних секцій при апеляційних палатах. Даний крок скасував єдину можливість громадян Румунії впливати на судочинство, а проголошення права судової влади на контроль за законністю діяльності інших органів державної влади мало декларативний характер.

Висновки. У міжвоєнний період королівська Румунія переживала складний процес формування системи органів державної влади, що визначався численними внутрішніми та зовнішніми факторами. Королівська влада стикалася зі складними політичними процесами, пов'язаними з формуванням демократичної системи правління в країні. Напружені внутрішні конфлікти між різними етнічними та політичними групами, а також зовнішній тиск з боку сусідніх країн, особливо в контексті територіальних питань, ускладнювали процес формування системи органів влади. Створювалось додаткове напруження в результаті частих змін в режимі влади, боротьба між різними політичними силами впливали на стабільність країни. Роль монархії залишалась важливою, а королівська династія відіграла значну роль у політичному та соціальному житті держави. З одного боку, король був символом єдності та стабільності держави, а з іншого – сприяв консолідації влади та впливав на всі державні справи та рішення політичних процесів.

Міжвоєнний період у Румунії можна визначити як політично нестабільний для парламенту, про що свідчить проведення з 1919 по 1939 рік 11 виборчих кампаній [24, с. 216]. Нестабільність

у країні та відсутність політичної єдності в парламенті привели до зміни 38 урядів Румунії за 1918–1940 рр. Лише обраний у 1922 р. склад парламенту відпрацював визначений законодавством чотирирічний термін, оскільки мав широку підтримку серед населення бо врахував політичні та соціальні реалії країни та уникав кризових ситуацій, що дозволило обраним депутатам працювати ефективно, стабільно та легітимно. У цілому, міжвоєнний період у Румунії був періодом потрясінь та пошуку шляхів консолідації влади.

Загалом, основними особливостями органів державної влади в період з 1918–1940 роки Великого королівства Румунії, був сильний вплив короля, який часом навіть суперечив положенням Конституції де-факто, нестабільність урядів та парламентів та обмежена незалежність судової гілки влади.

Суперечності які назріли в країні між парламентською монархією та абсолютною владою короля призвели до втручання монарха в незалежність судової влади та впливу на парламент. Такі повноваження монарха суперечили положенням конституції, законів та декретозаконів, що були яскравим прикладом безсилля гілок влади перед абсолютною та неподільною владою монарха.

Список літератури:

1. Якубова Л. Д. Організація управління в українських землях королівської Румунії (1918–1940 рр.), «Нариси історії державної служби в Україні». Київ, 2008. С. 293–310.
2. Піддубний І.А. Партії, парламент, король та уряд. Розвиток і взаємодія елементів політичної системи Румунії у 1918–1940 рр. : автореферат дисертації доктора історичних наук : 07.00.02 / Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича. Чернівці, 2020. С. 169–807.
3. Торончук І. Ж. Організація та діяльність вищих органів державної влади Румунії в міжвоєнний період. *Науковий вісник ЧНУ* : збірник наукових праць. Чернівці, Рута, 2009. Вип. 489. *Правознавство*. С. 16–21.
4. Constituția României din 29 martie 1923 monitorul oficial nr. 282.
5. Alexianu G. Drept constituțional, «Editura Casei școalelor», București, 1926. С. 526.
6. Терлюк І. Я. Історія держави і права України, «Навчальний посібник», Київ, Атіка, 2011. С. 505.
7. Яровий В. Новітня історія Центральноєвропейських та Балканських країн ХХ століття : підручник для вищих навчальних закладів». Київ, Генеза, 2005. С. 816.
8. Ботушанський В. М., Глуговський А. М., Гриценко І. А. Нариси з історії Північної Буковини. Київ : Наукова думка, 1980.
9. Constituția României din din 27 februarie 1938 monitorul oficial nr. 48.
10. Яровий В. Новітня історія Центральноєвропейських та Балканських країн ХХ століття : підручник для вищих навчальних закладів. Київ : Генеза, 2005. С. 761.
11. Voicu C. Istoria statului și dreptului românesc: curs universitar, București, Universul Juridic, 2006. С. 466.
12. Constituția României din 29 martie 1923 monitorul oficial nr. 282.
13. Legea Electorala pentru Adunarea Deputatilor si Senat: Promulgata cu Inaltul Decret Legal No. 1424 din 26 martie 1926 si publicata in Monitorul Oficial No. 71 din 27 Martie 1926.
14. Квітковський Д., Бриндзан Т., Жуковський А. Буковина: її минуле і сучасне, Париж-Філадельфія-Дітройт, Зелена Буковина, 1956. С. 965.
15. Boila R. Studiu supra reorganizării statului Român întregit, Cluj, Tipog. Națională Soc. Anonimă Cluj, 1931. С. 46.
16. Др. Володимир Залозецький вибраний сенатором Час, 1928, 19 груд. (№ 66).
17. Ботушанський В. М., Біленкова С.В., Добржанський О.В. Історія і сучасність : Ювілейне видання до 600-річчя першої письмової згадки про місто. Чернівці : Зелена Буковина, 2009. С. 586.

18. Boila R. Organizația de stat, Cluj, Cartea românească, 1927. C. 678.
19. Nistor I. Zece ani de la unire, Cernăuți, Glasul Bucovinei, 1928. C. 420.
20. Deciziune ministerială Monitorul Bucovinei, 1920 14 iun. (№ 46). Fasc. 35.
21. Guțan M. Istoria administrației publice românești, ed. 2-a, rev., București, Editura Hamangiu, 2006. C. 293.
22. Alexandrescu I., Bulei I., Mamina I. Scurtu Enciclopedia de istorie a României, București, Editura Meronia, 2001. C. 655.
23. Negulescu P. Tratat de drept administrativ, ed. 4-a, București Institutul de arte grafice, 1934, Vol. 1. C. 365.
24. Scurtu I. Istoria contemporană a României (1918–2005), București, Editura Fundației România de Măine, 2005. C. 216.

Kushnir Ya.V. FORMATION OF THE SYSTEM OF STATE AUTHORITIES OF ROYAL ROMANIA IN THE INTERWAR PERIOD 1918–1940: CONTRADICTION BETWEEN GOVERNMENT INSTITUTIONS

The features of the system formation of Royal Romania state authorities in 1918–1940 have been studied. It has been proven that the system of state authorities was formed in accordance with the Constitutions of 1866 and 1923 under which the legislative, executive, and judicial branches of power were independent institutions. However, Romania was effectively a constitutional monarchy, as the king retained influence over all branches of state authority. This contradicted the democratic principles of formal constitutional governance.

Overall, the monarchical system of governance in the country persisted until 1938. Throughout the existence of Romania's monarchy, the king had extensive powers according to the constitution including appointing and dismissing ministers, sanctioning and promulgating laws, granting amnesty to political prisoners, mitigating punishments in criminal cases, conferring military ranks, and entering into diplomatic alliances with foreign states. The king in Romania was a symbol of unity and stability in the country and occupied a central place in the system of higher organs of state authority in Romania.

Despite the king's numerous powers, the legislative, executive, and judicial branches of power maintained a certain autonomy from the absolute authority of the king. The legislative branch of power was represented by a bicameral parliament: the Chamber of Deputies and the Senate. Executive authority belonged to the Council of Ministers, who exercised power on behalf of the king. Special acts known as "Council of Ministers journals" were mandatory for all authorities on the ground. The constitutional basis of justice in the country was embodied by the judicial branch of power, which was independent of the other two branches and was responsible for comprehensive oversight of compliance with the law by all authorities in the country.

The process of forming state authority in Romania was marked by historical events such as territorial expansions, the implementation of new constitutions and amendments to existing ones, numerous reforms that influenced the development of the system of state authority in the country, and changing the balance of power between the king, government, and parliament.

Key words: authority, parliament, king, constitution, decree-law, politics, Carol, Bukovyna, Romania.

Лаврут О.О.

Донецький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти

ВИКЛАДАННЯ МУЗИКИ В УРСР: ШКІЛЬНІ ПРАКТИКИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1940-Х – 1980-Х РОКІВ

У статті охарактеризоване викладання музики у школах Української РСР періоду другої половини 1940-х–1980-х років. Доведено, що воно у закладах освіти регламентувалося нормативним, науково-методичним та кадровим забезпеченням. Музика була складовою освітнього процесу у школах, адже це один із предметів, який не лише виконував безпосередню освітню функцію, ознайомлюючи дітей із творами митців, їх біографіями, музичними інструментами, безпосередньо виконанням творів, а й виховну. Вони набували знання про музику і виконавців, що було складовою формування радянської людини. Учні вчилися цінності радянського соціуму, яке воно продукувало у буденному житті і у майбутньому мало передати наступним поколінням.

Основні теми творів стосувалися патріотизму, лірики, кохання, дружби, вірності. Рекомендувалося поєднувати декілька елементів курсу на уроці: хоровий спів з музичною грамотою або з музичною літературою. У статті зазначено, що вони часто вивчалися у деформованому вигляді, здійснюючи акцент на діяльності російських композиторів або російських поетів, твори яких лягли в основу музичного мистецтва. Бракувало матеріалу із вивчення питання національної культури, що пояснювалося ідеологічним спрямуванням освітнього процесу у школах УРСР. Найбільші труднощі викликав показ і аналіз музичного матеріалу. Але педагоги приділяли увагу і розвитку здібностей школярів, їх емоційному і слуховому сприйняттю. Матеріал рекомендували використовувати у позакласній діяльності: під час бесід, доповідей на засіданнях гуртків та лекцій. Кадрове забезпечення відбувалося через педагогічні вищі навчальні заклади. Майбутніх фахівців готували не лише теоретично, але й практично, що стало вагомим підґрунтям їх подальшої діяльності. Все ж, у деяких закладах бракувало необхідних учителів, особливо у сільській місцевості, що стало свідченням загальної картини шкільного життя.

Ключові слова: школа, ідеологія, учитель, учні, предмет, вивчення, твори, музика.

Постановка проблеми. Музика у нашому житті відіграє різну роль: вона надихає, заспокоює, релаксує, спонукає до продукування іншої діяльності, розвиває або демонструє естетичні смаки особистості. Сьогодні вона теж на часі, оскільки відіграє представницьку роль на міжнародній арені, демонструючи потужний потенціал України та української культури, яку прагне знищити агресор. Вона стала своєрідним амбасадором у світовому просторі. Тому, звернення до неї є актуальним. Зазначений період характеризувався змінами радянського суспільства, яке прагнуло уніфікувати усі сфери життя, фактично поставити на служіння задля досягнення власних ідеолого-політичних та культурних цілей. Це здійснювалося шляхом реалізації основних постулатів у шкільній практиці викладання музики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання представлено сучасною історіографією. Предметом дослідження Ю. Каганова стало формування «радянської людини», дискурси радян-

ської та дисидентської літератури, що демонстрували механізми впливу на людину в СРСР [8, с. 21–30]. Н. Кіндрачук приділила увагу становленню світогляду шляхом здійснення денационалізації, атеїстичного виховання, які були спрямовані на вихолощення українськості та гуманності [9, с. 157–161].

О. Шановська вивчила питання формування соціально-політичних цінностей радянського суспільства, що мали легітимізувати владу і охарактеризувала процес соціалізації особистості у такому суспільстві, що зводилося до комуністичного виховання різними шляхами [16, с. 159–168]. О. Сухомлинська приділила увагу терміну «радянська педагогіка», яка була спрямована на реалізацію основних постулатів правлячої партії із використанням специфіки відповідної їй мови [14, с. 4–24].

М. Залужний відзначає, що у часи системної кризи радянського ладу суспільство мало різні музичні смаки: старше покоління захоплювалося

ще повоєнним репертуаром, не могло відмовитися від нього; представники інтелігенції шукали інші шляхи, а молодь намагалася вирватися із жорстких тенет владного мистецтва. Світова музична культура, все ж, впливала і на радянську, попри «залізну завісу». В СРСР репертуар ставав більш мелодійним, простішою була структура твору, ритм, а тексти – глибшими та емоційнішими. Серед тем виділялися такі: патріотизму, лірики, кохання, дружби, вірності та інші. Пізніше з'являються барди музики, пісні набували протесного характеру, засуджуючи людські антицінності: жорстокість, заздрість, зраду, конформізм [4, с. 79–88]. У 1970–1980-х рр. естрадний пісенний репертуар змінився на користь масовізації, що обумовлювалося розвитком телебаченням, звукозаписуючою технікою, появою нових – електромозичних інструментів та пісень П. Майбороди на вірші А. Малишка, В. Сосюри, М. Рибчинського, Б. Олійника; поширенню шлягерів поряд із існуванням європейської музики (диско, рок-н-ролу), різновидів танців (твіст, вальс, танго, шейк). На зламі 1980–1990-х рр. рок-музика фактично виходить із підпілля, стає розкутішою і привертає увагу не лише молоде покоління, а й інші, що обумовлювалося процесами «перебудови» [2, с. 69–72].

В. Куделя висвітлює діяльність комсомольської газети «Молода гвардія» у контексті її взаємодії із «неформалами», приділяючи увагу рок-музиці та музикантам і підтримуючи україномовний контент [10, с. 93–104]. В. Черкасов надає характеристику музично-педагогічній освіті радянського періоду та періоду незалежної України. Один із етапів, якому він приділяє увагу – 1960–1980-ті рр. Він аналізує процес підготовки педагогічних кадрів в інститутах УРСР, які мали володіти не лише педагогічними знаннями і навичками музичного виховання, а й диригентськими, грою на музичному інструменті. Він торкнувся питання розвитку вищих навчальних закладів: створення нових мистецьких кафедр, діяльності викладачів, студентів тощо [15, с. 7–12]. Питання забезпечення книгами загальноосвітньої школи розглядав А. Мураховський, але у контексті книговидавничої справи. Він представив у своєму доробку статистичні дані щодо динаміки цього протягом радянського періоду і порівняв книговидання у різних колишніх радянських республіках СРСР. Автор наголошує на потужній адміністративній, а тому і фінансовій підтримці книговидання, що обумовлювалося, перш за все, ідеологічними чинниками [12, с. 1–4].

Постановка завдання. Питання викладання музики у школах УРСР зазначеного періоду.

Виклад основного матеріалу. Долучення школярів до музики полягає у розвитку їх здібностей, емоційного та слухового сприйняття, засвоєння теоретичних знань про музику, формування умінь та навичок оперувати ними в процесі спілкування з музикою і роздумувати про неї [11, с. 175–179]. У газеті «Радянська освіта», яка була органом Міністерства освіти та республіканського комітету профспілки працівників освіти, вищої школи і наукових установ УРСР, музикознавець Л. Равинов наголошував на обов'язковому знайомстві учнів з літературою, що присвячена музиці. Музичне виховання у школі складалося із хорового співу, що було його основним видом, музичної грамоти і музичної літератури (у 1–4 класах називалося «слухання музики»). Остання знайомила школярів із кращими зразками музичної творчості – народної та професійної, з життям видатних композиторів та їх творами. Завдяки знайомству із музичною літературою учні набували багаті і різноманітні знання і враження, навчалися їх емоційно сприймати і усвідомлювати. У них розвивався естетичний смак, виховувалася любов до пісні, вітчизняної і зарубіжної класики, кращих «творів радянських композиторів». Вони набували знання про музику і виконавців, що було складовою формування радянської людини [13, с. 2].

Курс мав певну систему. У початкових класах діти слухали окремі твори, переважно вітчизняних композиторів та народної музики, що наростали за складністю. З 5-го класу матеріал був згрупований за темами. У 5–6-х – учні знайомилися із народною пісенною творчістю, де відображені мотиви любові до природи і природні явища, усна народна творчість та героїка. Ці теми мали сприяти усвідомленню учнями зв'язку музики із життям та готувати їх до вивчення творчості композиторів-класиків та радянської музики, що вивчалася вже у старших класах. Рекомендувалося поєднувати декілька елементів курсу на уроці: хоровий спів з музичною грамотою або з музичною літературою. Відведена на музичну літературу 7–8 годин на рік (у 5–10 класах) розподілялися на 15–16 уроків у межах 1/2 академічної години на уроці. Матеріал міг розподілятися по-різному. Пропонували використовувати наскрізний метод, при якому біографію вивчали протягом декількох уроків, демонструючи і твори композиторів. Задля активізації сприймання учнів, учитель, коли раніше не пояснював, міг розпочати вивчати нову тему із показу знайомого або улюбленого твору, що пов'язаний був із темою. Педагог міг почати урок і з виконання незнайомої але яскравої, захоплюю-

чої музики. Враховуючи обмеженість часу, із значного обсягу біографічного матеріалу необхідно було відібрати найголовніше для створення в учнів уявлення про умови, у яких жив і працював автор, у яких формувалися його погляди. Розповідаючи біографію М. Римського-Корсакова у 9-му класі, учитель мав звернути увагу на його знайомство із народними піснями, що стало основою його подальшої творчості; навколосвітню подорож, коли формувалися його політичні погляди і були створені картини моря в операх «Садко», «Казка про царя Салтана», сюїті «Шехерезада» тощо. Необхідно було акцентувати і на його більше, ніж 30-річній педагогічній діяльності, звільнення у роки Першої російської революції 1905–1907 рр. та вплив М. Лисенка, адже він створив опери і на українські сюжети. При цьому запис біографії, що мали фіксувати діти, мав бути коротким. Ширший матеріал рекомендували використовувати у позакласній діяльності: під час бесід, доповідей на засіданнях гуртків та лекцій. Було бажаним, щоб при викладі біографії композитора учитель, наводячи приклади їх творів, наспівував або награвав теми, уривки мелодій із них. Біографію М. Лисенка, рекомендували проілюструвати пісню з опери «Тарас Бульба», пісню Наталки з опери «Наталка-Полтавка», пісню «Якби мені черевики». У бесідах пропонували використовувати афоризми композиторів, які б пожвалювали розповідь, підтверджували його погляди, допомагали зрозуміти музику. Педагоги використовували і наочний матеріал: портрети композиторів, плакати, присвячені їх життю і творчості, репродукції картин [13, с. 2].

Найбільші труднощі викликав показ і аналіз музичного матеріалу, тому перед прослуховуванням великих творів – симфоній, сонат, оперних сцен та увертюр – учитель сам їх програвав і наспівував, що сприяло кращому засвоєнню музики, скеровуванню їхньої уваги при слуханні на головному. У тих класах, де учні були слабо підготовлені і не мали навичок слухання музики, варто учителю самому охарактеризувати твір, причому наводили приклад лише російських митців і літераторів на кшталт: «Зараз ви прослухаєте один із прекрасних романсів Глінки – романс “Я помню чудное мгновенье” на вірші Пушкіна. Тут Глінка проникливо розповів у музиці романсу про глибоке і чисте кохання. Ніжно і світло звучить початок твору, що малює народження почуття. Послухайте, яка наспівна мелодія, який прозорий супровід!» [13, с. 2].

Це ж стосувалося і лірики О. Пушкіна, М. Лермонтова у творах М. Чайковського і М. Глінки (слухання музики, лекція-концерт), «Вірші М. Іса-

ковського в творах радянських композиторів». Якщо музичний рівень класу вищий, учитель міг не характеризувати усього твору, а задавати питання, які покликані активізувати їх увагу і скеровувати на головне: про зміну характеру музики, мелодії, супровід фортепіано тощо [6, арк. 229].

Викликати емоції та образи можна згадуючи й характерні деталі декорацій, зовнішній вигляд персонажів, що демонструвалося на екранах діафільмів, уривків сюжетів із творів. Для закріплення вивченого матеріалу можна було на уроках під час хорового співу і вивчення музичної грамоти виділити до 5 хвилин для проведення вікторини. Перевіряти засвоєний матеріал рекомендували звертаючи увагу на біографічні дані митця, уривків із його творів, їх наспівування, характеристики змісту творів. Учителі спрямовували навчання і на розвиток в учнів музичного слуху, музичної пам'яті, уваги, уяви, любові та інтересу до співів і музики. Уроки у початкових класах, як правило, проводили класоводи [4, арк. 22].

На заняттях слухали музику по грамзаписам, через магнітофон та у виконанні самих учителів. Педагоги підвищували ефективність занять, навчаючи учнів емоційно і свідомо сприймати музичні твори, співати на два голоси як із музичним супроводом, так і без нього, готували дітей до трьохголосного співу. Учителі практикували слухові вправи з нотної грамоти, музичних і вокальних диктантів. Прикладом таких педагогів стали учителі І. С. Сєверінов, Т. І. Мінеров із м. Миколаєва [6, арк. 227]. Педагоги використовували на заняттях музичні інструменти, приділяли увагу навчанню учнів нотній грамоті і ознайомленню із кращими надбаннями музичного мистецтва. Урок використовували і з виховною метою.

Передумовою музичного виховання школярів стала якісна підготовка учителя: підвищення його фахового рівня, методична і практична підготовка, планування тематики уроків, володіння грою на музичних інструментах, позакласна робота (тиждень музики, перегляд музичних телепередач, прослуховування та перегляд опер, симфоній, проведення вікторин, вечорів відпочинку, робота стіннівок, зустрічі із композиторами та виконавцями тощо). В. Черкасов зазначає, що майбутні педагоги, які навчалися у вищих навчальних закладах, отримували і теоретичну, і практичну підготовку. Вони виконували різні музичні твори, співали, вивчали методику роботи із дітьми, із музичними інструментами, підкріплюючи це педагогічною практикою у загальноосвітніх школах УРСР, де майбутні фахівці могли працювати учителями

музики та співів, здійснювали позакласну виховну роботу із музично-естетичного виховання дітей. У 1970-ті рр. здійснювалися експерименти із питань експериментальної роботи викладання музики у школах. Збільшилися якісні показники навчання майбутніх педагогів, які поповнювали цю когорту у школах УРСР. Проте їх бракувало у сільських закладах, тому влада намагалася інтегрувати декілька напрямів освітньої діяльності: підготовку безпосередньо фахівців-музикантів і художньої культури, музикантів і учителів народознавства тощо. У 1980-х рр. предмет «Музика і спів» у школах було перейменовано на «Музика», програма якого була побудована за тематичним принципом, що знайшло відображення і у системі підготовки учителів [15, с. 7–12].

Все ж, у деяких школах не у повному обсязі виконувався програмовий матеріал із музичної грамоти, що особливо стосувалося початкових класів: класоводи обмежувалися вивченням лише окремих пісень. Учителі, які викладали співу у 5–7 класах (нефахівці) намагалися подати програмовий матеріал, проте не володіючи необхідними знаннями, проводили їх на низькому рівні, тому знання і навички у дітей були слабкими і не відповідали вимогам навчальних програм. З метою поширення кращого педагогічного досвіду демонструвалися показові уроки, зокрема у Дрогобицькій області у Стебницькій середній та Лішнянській семирічній школах [4, арк. 22].

На жаль, заняття із музичної літератури проводили не усі вчителі, які вели співу, як правило, через брак музичних інструментів або через недооцінку цієї частини курсу [13, с. 2]. Викладання співів залишалося на низькому рівні, зокрема, у таких школах Львівщини: Хмільнянській восьмирічній, Опільській, Підмонастирській, Стирковецькій початкових, що пояснювалося відсутністю необхідних фахівців. У середніх та восьмирічних школах Лопатинського району не працювало жодного фахівця зі співів. Учителі не володіли нотною грамотою, не мали вокальних даних, тому і забезпечити викладання співів на належному рівні не було можливості [7, арк. 76]. У звіті про роботу шкіл і відділів народної освіти Миколаївської області за 1960–1961 навчальний рік зазначалося,

що у Сирівській восьмирічній школі, Велико-Врадівській середній школі уроки проходили на низькому методологічному рівні [6, арк. 227].

Проте у 1990 р. у документах серпневих конференцій учителів шкіл Первомайського району Миколаївської області за 1990 р. писали про значущість «Декларації про державний суверенітет України», яка проголошувала право українського та інших народів, котрі мешкали у республіці, на своє відродження, що неможливе без участі освітян. Учитель – головна фігура перебудови народної освіти, державної духовності. Семінари учителів музики, які відбувалися в області продемонстрували невичерпне джерело національної культури, що варто було передати наступним поколінням: «Фольклор, історія, уроки народознавства – усе це повинно перейти до наших дітей у первозданному вигляді задля відродження нашої духовності і традицій» [1, арк. 7–12].

Тобто, педагоги мали б приділити увагу основним компонентам музичних творів, історії створення, аналізу, особливостей твору і герою, простежити інтегровані зв'язки із іншими творами або іншими видами мистецтва, приділяти увагу естетичному вихованню школярів. Фактично залишалися осторонь питання національної культури і самобутності, що пояснювалося ідеологічним спрямуванням освітнього процесу у школах УРСР. Поза увагою педагогів і науковців, які мали відношення до проведення уроків і створення науково-методичного забезпечення, залишалися і реальна патріотична тематика, вона знайшла відображення лише у контексті радянського патріотизму, що нівелював особисте і національне життя взагалі.

Висновки. Отже, вивчення та викладання будь-якого шкільного предмета регламентувалося не лише нормативним та методологічним підґрунтям, а й втручанням правлячої партії в усі сфери життя і освіта була однією із важливих ланок, де відбувалося формування світогляду та поведінки молодого покоління, яке мало стати будівниками радянської держави і реалізовувати її основні постулати. Музика не стала виключенням із цього правила. Перспективою нашого дослідження може стати вивчення питання викладання та вивчення інших дисциплін зазначеного періоду.

Список літератури:

1. Документи августовской конференции учителей школ района за 1990 год. Исполнительный комитет Первомайского районного совета народных депутатов. Отдел образования г. Первомайск Николаевской области. ДАМО (Державний архів Миколаївської області). Ф. Р. 3107. Оп. 1. Спр. 456. 25 арк.
2. Драбчук Ю. П. Українська пісенна естрада 70–80-х рр. *Вісник Маріупольського державного університету серія: філософія, культурологія, соціологія*. 2014. Вип. 7. С. 69–72.
3. Зайцева Олександра. Урок музики як основний засіб формування естетичної культури учнів основної школи. *Проблеми підготовки сучасного вчителя*. 2012. № 6 (ч. 2). С. 203–208.

4. Залужний Марк. Радянська популярна музика в 1960–1980-х рр.: загальна характеристика й тенденції розвитку. *Етнічна історія народів Європи*. 2024. Випуск 72. С. 79–88. DOI: <https://doi.org/10.17721/2518-1270.2024.72.08>
5. Звіт про роботу шкіл Дрогобицького району за 1957–58 н. рік. 1957–1958 рр. Дрогобицький обласний відділ народної освіти м. Дрогобич. Відділ шкіл. *ДАЛО* (Державний архів Львівської області). Ф. Р. 1869. Оп. 1. Спр. 765. 22 арк.
6. Звіт про роботу шкіл і відділів народної освіти Миколаївської області за 1960–1961 навчальний рік. *ДАМО* (Державний архів Миколаївської області). Ф. Р. 2817. Оп. 2. Спр. 73. 313 арк.
7. Звіт райвно про роботу шкіл Лопатинського району за 1960–1961 н/р. Обласний відділ народної освіти виконкому Львівської обласної ради депутатів трудящих. Шкільний відділ. *ДАЛО* (Державний архів Львівської області). Ф. Р. 163. Оп. 4. Спр. 714. 76 арк.
8. Каганов Ю. О. «Радянська людина» в історіографічному дискурсі: радянська і дисидентська версії. *Сумська старовина*. 2018. № LIII. С. 21–30.
9. Кіндрачук Н. Радянська обрядовість як засіб утілення в життя політики денационалізації українців в УРСР протягом 60–70-х рр. XX ст. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2016. № 3. С. 157–161.
10. Куделя В. Є. «Ми неформалів породили, ми їх і... полюбимо?». Радянська рок-музика на шпальтах газети «Молода гвардія» в роки перебудови. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2023. Т. 6. С. 93–104. DOI: <https://doi.org/10.18523/2617-3417.2023.6.93-104>
11. Мішеченко В. В. Музична грамота в структурі уроку музики в загальноосвітній школі. *Вісник Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка. Серія: Педагогічні науки*. 2015. Вип. 27. С. 175–179.
12. Мураховський Анатолій. Українське книговидання: радянська доба і сьогодення. *Вісник Книжкової палати*. 2014. № 6. С. 1–4.
13. Равінов Л. Знайомити учнів з музичною літературою *Радянська освіта*. 1958. № 5 (797). 1 лютого субота. С. 2.
14. Сухомлинська Ольга. Радянська педагогіка як ідеологія: спроба історичної реконструкції. *Історико-педагогічний альманах*. 2014. Вип. 1. С. 4–24. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ipa_2014_1_3 (дата звернення : 05.06.2024).
15. Черкасов В. Ф. Періодизація музично-педагогічної освіти України в умовах наближення до європейських і світових стандартів. *Мистецтво та освіта*. 2021. № 3 (101). С. 7–12. DOI: [https://doi.org/10.32405/2308-8885-2021-3\(101\)-7-12](https://doi.org/10.32405/2308-8885-2021-3(101)-7-12)
16. Шановська О. Громадянське виховання: радянська практика (1956–1991 рр.) *Емінак*. 2019. № 4 (28). С. 159–168. DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2019.4\(28\).354](https://doi.org/10.33782/eminak2019.4(28).354)

Lavrut O.O. TEACHING MUSIC IN THE USSR: SCHOOL PRACTICES IN THE SECOND HALF OF THE 1940S–1980S

The article describes the teaching of music in the schools of the Ukrainian SSR in the second half of the 1940s–1980s. It has been proven that this was regulated by normative, scientific-methodical and personnel support in educational institutions. Music was a component of the educational process in schools, because it is one of the subjects that not only performed a direct educational function, introducing children to the works of artists, their biographies, musical instruments, the direct performance of works, but also an educational one. They acquired knowledge about music and performers, which was a component of the formation of a Soviet person. The pupils were instilled with the values of the society, which it produced in everyday life and was to pass on to the next generations in the future.

The main themes of the works concerned patriotism, lyrics, love, friendship, loyalty. It was recommended to combine several elements of the course in the lesson: choral singing with musical literacy or with musical literature. The article states that they were often studied in a distorted form, focusing on the activities of Russian composers or Russian poets, whose works formed the basis of musical art. There was a lack of material on the study of national culture, which was explained by the ideological orientation of the educational process in the schools of the Ukrainian SSR. Showing and analyzing the musical material caused the greatest difficulties. But teachers also paid attention to the development of the abilities of schoolchildren, their emotional and auditory perception. The material was recommended to be used in extracurricular activities: during conversations, reports at meetings of circles and lectures. Personnel support was provided through pedagogical higher educational institutions. Future specialists were trained not only theoretically, but also practically, which became a strong basis for their further activities. However, some institutions lacked the necessary teachers, especially in rural areas, which was a testament to the overall picture of school life.

Key words: school, ideology, teacher, pupils, subject, study, works, music.

УДК 2-725:811.161.2'373.21(477.52/.54)
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/2.9>

Литвиновська Ю.А.

Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка

Оліцький В.О.

Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка

ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ РЕЛІГІЙНИХ ДІЯЧІВ У ТОПОНІМІЧНОМУ ПРОСТОРИ ПІВНІЧНО-СХІДНОЇ УКРАЇНИ

Дана стаття присвячена питанню збереження в національній пам'яті постатей відомих релігійних діячів України, шляхом найменування на їх честь топонімічних об'єктів.

Метою статті є дослідити рівень репрезентації діячів Церкви у власних назвах топографічних об'єктів урбанонімного простору населених пунктів Північно-Східної України, включаючи Чернігівську, Сумську, Харківську та Полтавську області, порівнявши наявні тенденції в обласних центрах та містах районного значення регіону.

Наукова новизна даної статті полягає у першій спробі аналізу топоніміки Північно-Східної України через призму відображення в назвах об'єктів внутрішньоміського простору імен релігійних діячів, поглиблено вивчення особливостей перейменувань вулиць та чинників, що впливали на збереження пам'яті про певних діячів Церкви в різних містах зазначеного регіону.

Авторами наголошено, що національно орієнтована топоніміка є важливим фактором формування національної ідентичності та про необхідність збереження у сучасному просторі пам'яті про знакових релігійних діячів, що зробили вагомий внесок у формування української державності, культури та духовності.

Висновки. У дослідженні обґрунтовано ідею про те, що топонімічні об'єкти названі іменами церковних діячів масово з'явилися в урбаністичному просторі Північно-Східної України лише після процесу декомунізації та реалізації відповідних законів, тобто починаючи з 2015 р. Друга хвиля масових перейменувань топонімів відбулася у 2022–2023 рр.

На підставі аналізу Розпоряджень Голів Обласних державних адміністрацій, Розпоряджень міських голів, Рішень територіальних громад та результатів обговорень варіантів перейменувань вулиць на міських онлайн-платформах, можна констатувати, що в просторі Північно-Східної України найбільше топонімічних назв, пов'язаних із релігійними діячами зустрічається на території Чернігівської та Сумської областей. В урбаністичному просторі міст Полтавської області фігурують виключно ті діячі Церкви, біографія яких пов'язана з населеними пунктами Полтавщини. Стосовно Харківської області можна констатувати, що найменування вулиць в честь релігійних постатей для даної області не притаманне. Проте в Харкові як і інших містах Північно-Східної України поширені урбаноніми з сакральною семантикою.

Ключові слова: історична пам'ять, релігійні діячі, топоніми, урбаноніми, Україна, декомунізація, перейменування топонімічних об'єктів.

Постановка проблеми. В контексті формування національної свідомості та ідентичності сучасного українського суспільства важливим фактором є реалізація політики національної пам'яті, яка спрямована на репрезентацію певних знакових подій та діячів минулого, які є актуальними для висвітлення в сучасний період. На державному рівні урочисто вшановується пам'ять в тому числі і найвизначніших релігійних діячів України, які зробили вагомий внесок у розвиток державності, культури, Церкви та збереження духовної спадщини.

Постаті духовних лідерів минулого представлені в сучасній пам'яті різними методами, це відбувається шляхом висвітлення їх життя та діяльності через друковані видання, документальні проекти, просвітницькі заходи, в даному випадку окремим видом є церковні шанування, а також шанування релігійних діячів в історичній пам'яті відбувається шляхом створення меморіальних місць та найменуванням в їх честь топонімічних об'єктів.

Найчастіше іменами відомих діячів називають урбаноніми – власні назви будь-яких внутрішньо-

міських топографічних об'єктів. Серед урбанонімів значне місце посідають – антропоніми, назви від власних імен людей.

Враховуючи радянське минуле можна стверджувати, що до 1991 р. комуністична ідеологізація назв вулиць носила тотальний характер, тож всі топонімічні маркери, увічнювали пам'ять осіб, які обіймали керівні посади у комуністичній партії, вищих органів влади та управління СРСР або ж відображали особливості радянського режиму. Щодо України перших десятиліть незалежності, то і тут відбувалася млява декомунізація. Лише наприкінці 2013 р. – на початку 2014 р. розпочалося правове оформлення відповідної історичної політики, яка за умови конфлікту на сході України набувала яскравого антиросійського забарвлення. Ініціатором та основним реалізатором цього процесу став Інститут національної пам'яті. Головним результатом даної діяльності стало прийняття чотирьох «декомунізаційних» законів: «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті» [1], «Про увічнення перемоги над нацизмом в Другій світовій війні 1939–1945 років» [2], «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» [3] та «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» [4]. Це створило правову базу для масштабних змін в історичному і культурному ландшафті України та її регіонів, у тому числі щодо топонімічної розмітки міського простору.

Таким чином, можна припускати, що у міський урбанімічний простір почали вписувати імена релігійних діячів тільки починаючи з 2014 року. Проте цей процес також має регіональну специфіку, оскільки нові назви вулиць відображають особливості історичного, культурного та соціального життя населення областей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В дослідженні історичної пам'яті в цілому актуальними є праці таких дослідників, як А. Киридон [5], В. Артюха [6], Г. Касьянова [7], В. Бабки [8] та ін. Інформативною є стаття Л. Чупрія [9], в якій акцентується увага на важливості збереження і актуалізації пам'яті про визначних вітчизняних діячів, які внесли неоціненний вклад у розвиток нації. Відносно висвітлення особливостей формування історичної пам'яті шляхом найменування топонімічних об'єктів важливими є роботи І. Гирич [10], І. Павленко [11], О. Журби та О. Оверченка [12], М. Андрійчук [13] тощо.

З питанням топоніміки, безпосередньо пов'язаної зі сферою християнської релігії, пов'язані дослідження О. Белей [14] та Г. Лазаренко [15]. Безпосередньо особливості формування урбанонімів Харкова висвітлені у дослідженнях М. Тахтаулової [16], І. Підгородецької та О. Тихоненко [17].

Постановкою завдання є дослідити рівень репрезентації діячів Церкви у власних назвах топографічних об'єктів урбанонімного простору населених пунктів Північно-Східної України, включаючи Чернігівську, Сумську, Харківську та Полтавську області, порівнявши наявні тенденції в обласних центрах та містах районного значення регіону.

Виклад основного матеріалу. Вплив топонімічних назв на формування символічного простору є досить вагомим. До 2014 р. у вітчизняній топоніміці була присутня значна кількість назв, що відображали радянське минуле та були нав'язаними тоталітарним режимом. З початком декомунізації та дерусифікації в Україні активно розпочався процес перейменування вулиць, провулків та площ, назви яких ідентифікуються з росією або радянським минулим. Таким чином на карті сучасних міст почали з'являтися і топоніми, що носять імена релігійних діячів. Зокрема яскравим прикладом цього є Чернігівщина. Починаючи з квітня 2022 р. у Чернігівській, Ніжинській та Прилуцькій міських радах, органах місцевого самоврядування області стартувала діяльність комісій та робочих груп, які на початковому етапі визначили перелік назв топоніміки населених пунктів, необхідних для перейменування.

Таким чином, відповідно до проекту рішення Чернігівської міської ради «Про перейменування вулиць в м. Чернігові» [18] від 5 лютого 2024 р. в місті з'явилася вулиця названа в честь Патріарха Мстислава (Скрипника). Попередня назва вулиці носила ім'я Михайла Стратилата, комуністичного діяча регіону. Нова ж назва присвячена пам'яті першого Патріарха незалежної Української Православної Церкви, глави УАПУ США, державного і церковного діяча, – Патріарха Мстислава (у миру – Степана Скрипника) [19]. Митрополит двічі був на Чернігівщині, перший раз під час ув'язнення гітлерівцями перебував у тюрмах Чернігова і Прилук. Сам Мстислав зазначав у спогадах, що з вікна тюрмової камери було видно куполи Катерининської церкви. Вдруге Патріарх Київський і всієї України Мстислав відвідав Чернігів у 1990 р., тоді ж обком компартії і РПЦ влаштували мітинг проти нього, як племінника Петлюри. Під час того візиту від імені Патріарха Мстислава було роздано дефіцитні на той час Біблії. Тоді ж він згадував своє

заслання в Чернігові та жартував: «Чому я досі не почесний громадянин Чернігова...» [20].

Відповідно до рішення міської ради м. Чернігова від 1 червня 2023 р. №32/VIII-15 «Про перейменування вулиць у місті Чернігові» [21] в місті було змінено назву вулиці Ушакова на Антонія Печерського, – відомого церковного діяча давньоруської доби, який був одним із основоположників руського чернецтва та засновником Києво-Печерського монастиря та Антонієвих печер у м. Чернігів.

Відповідно до Розпорядження міського голови м. Чернігів «Про перейменування вулиць міста» [22] від 19 лютого 2016 р. вулиця Островського тепер носить ім'я Іоанна Максимовича. Який увійшов в історію як митрополит, церковний діяч, богослов, автор численних поетичних творів релігійного спрямування. Також Іоанном Максимовичем було засновано Чернігівський колегіум, що став еталоном всіх духовних семінарій Гетьманщини та Російської імперії. Даний релігійний діяч прославився також своєю місіонерською та богословською діяльністю у країнах Західного Сибіру та як засновник відомої школи українських просвітителів в північній Азії, Китаї та Америці [23].

На честь церковних діячів також названа одна із вулиць Ніжина. Відповідно до рішення Ніжинської міської ради «Про перейменування вулиць міста Ніжина» [24] від 11 червня 2015 р. вулиці Лащенка було повернено історичну назву – Кушакевичів. Це прізвище ніжинської родини священників, громадських і місцевих суспільних діячів та меценатів. Ф.Ф. Кушакевич був священником Пантелеймоно-Василівської церкви та Миколаївського собору, його син, Ю.Ф. Кушакевич служив в Троїцькій церкві Ніжина.

Під час громадських обговорень відносно перейменувань вулиць м. Новгород-Сіверського на Чернігівщині також транслювалася ідея відносно зміни назви вулиці О. Пушкіна на ім'я Митрополита Арсенія Мацієвича, який увійшов в історію як просвітник Московії українського походження, проповідник, богослов та противник церковних реформ Петра I. Святитель Арсеній (Мацієвич) розпочинав чернечий послух саме у місцевому Новгород-Сіверському Спасо-Преображенському монастирі, за свої переконання був закатований Катериною II у Ревельській в'язниці у віці 70 років. Найменувати в його честь вулицю пропонував краєзнавець Борис Домоцький [25], проте відповідно до Рішення міської територіальної громади м. Новгород-Сіверський від 27 січня 2023 р. вулицю О. Пушкіна на честь Арсенія Мацієвського перейменовано так і не було, в результаті вона отримала назву Слобожанська [26].

Подібна ситуація з перейменуванням склалася в 2016 р. в м. Суми, оскільки також в рамках декомунізації планували перейменувати вулицю Борців революції на честь Митрополита Володимира (Сабодана). Проте даний проект був знятий на доопрацювання в зв'язку з протестами мешканців самої вулиці та небажанням міської влади провокувати міжконфесійний конфлікт [27]. В результаті вулиця Борців революції отримала назву Гетьмана Мазепи відповідно до Розпорядження міського голови «Про перейменування топонімів м. Суми» від 19.02.2016 [28]. Проте відповідно до згаданого Розпорядження 3 топоніми в м. Суми таки були перейменовані на честь релігійних діячів, зокрема вулиця 2-га Червоногвардійська стала носити ім'я Івана Павла II, святого католицької церкви, першого Папи Римського слов'янського походження. Провулок Газети «Правда» було перейменовано ім'ям Івана Хрестителя – одного з найбільш шанованих святих у східному християнстві, якого шанують як пророка та мученика. А колишня вулиця Комінтерну стала зватися в честь Андрея Шептицького, митрополита Української греко-католицької церкви, видатного провідника української церкви й національного руху першої половини ХХ ст.

Варто зазначити, що дане рішення викликало бурхливі обговорення серед містян, в соціальних мережах та на форумах. Щодо перейменування сумських вулиць негативно висловився архієпископ Сумський і Охтирський УПЦ МР Євлогій (Гутченко). Його невдоволення викликало безпосередньо перейменування на честь митрополита Андрея Шептицького. Зокрема, на своїй сторінці у соціальній мережі Фейсбук він опублікував допис, суть якого полягала у звинуваченнях Андрея Шептицького у лояльності до німецького окупаційного режиму в роки Другої світової війни, додавши цитати самого Митрополита стосовно благословення німецького стягу зі свастикою. Краєзнавець В. Артюх, який входив до робочої групи з перейменування вулиць в коментарі зауважив, Андрій Шептицький є знаковою постаттю для української історії, і найменування в честь нього вулиці в м. Суми є як символом єдності держави, так і орієнтації міста на західний проєвропейський вектор культурного розвитку [29]. Щодо ставлення більшості містян, то воно було більш нейтральним.

В 2022 р. на Сумщині з'явилася ще одна вулиця названа ім'ям Андрея Шептицького, в місті Конотоп. Відповідно до рішення Конотопської міської ради від 26.12.2022 «Про перейменування вулиць та провулків Конотопської міської територіальної громади» ім'я митрополита замінило назву вулиці О. Ушакова [30].

Наступні масові перейменування топонімів на Сумщині відбулися після російського повномасштабного вторгнення. В рамках дерусифікації Сумська міська рада прийняла Рішення від «Про зміну назв (перейменування) топонімів у Сумській міській територіальній громаді» [31] 30.11.2022 р. відповідно до якого колишня вулиця Лескова стала іменуватися в честь Петра Могили, видатного релігійного, культурного та політичного діяча, митрополита Київського, Галицького і всієї Русі, канонізованого Церквою. Відповідно до вищезгаданого Рішення міської ради вулиця Покришкіна отримала назву в честь митрополита Василя Липківського, який увійшов в історію як творець і перший митрополит Української автокефальної православної церкви.

Відповідно до Рішення Путивльської міської ради від 29.10.2015 р. № 117–МР «Про перейменування вулиць міста Путивль» [32] центральний проспект міста Путивль (Сумська область) носить ім'я Івана Путивльського, канонізованого князя Путивля, який жив у XIII ст. За згадкою у «Любецькому синодику» (XIII–XV ст.) Благовірний Іван Путивльський був онуком святого Михайла Чернігівського, «князя Івана Путивльського, страсотерпця та чудотворця, вбитого татарами за християн» [33].

В результаті декомунізації з'явилися топоніми, названі іменами релігійних діячів і в обласному центрі Полтавської області, зокрема в травні 2016 р. на виконання Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їх символіки» підписано розпорядження № 207 «Про перейменування топонімічних назв, демонтаж меморіальних дошок та зображень комуністичної символіки в місті Полтаві» [34]. В результаті колишня вулиця Лібкнехта Карла була названа іменем Патріарха Мстислава, що є цілком обумовленим, оскільки патріарх Київський і всієї України народився саме в Полтаві [35].

Відповідно до згаданого вище Розпорядження [34] в Полтаві перейменовувалась також вулиця Свердлова, її нова назва – Паїсія Величковського. Преподобний Паїсій Величковський також народився і провів дитинство в Полтаві. Він відомий як фактичний творець слов'янськомовної аскетичної літератури, що стала першоджерелом і канонем життя православного чернецтва. За десятиліття праці цей святий залишив по собі понад 300 різних рукописних перекладів та виправлень, аскетичних та богословських творів [36].

Іменем Паїсія Величковського на Полтавщині названа також вулиця в с. Ганжі (Новосанжарська селищна територіальна громада) відповідно до Розпорядження Голови Полтавської ОДА № 207 «Про перейменування топонімічних назв у населених пунктах області та демонтаж пам'ятників і пам'ятних знаків» [37]. Дане Розпорядження [37] також регламентувало перейменування вулиці Л. Чайкіної в м. Пирятин на вулицю Фальковського Івана (чернече ім'я Іриней). Даний релігійний діяч народився на території Пирятинської сотні Лубенського полку. І. Фальковський увійшов у вітчизняну історію як знакова особистість у сфері літератури, історії, математики, географії та астрономії, займав посаду ректора Києво-Могилянської академії, був призначений єпископом Чигиринським, Смоленським і Дорогобузьким [38].

У 2016 р. у м. Полтава змінив назву і провулок Комісарівський, нова назва – Свято-Макаріївський. Що в першу чергу пов'язано з відомим у місті Свято-Макаріївським кафедральним собором. За свідченням історичних джерел Свято-Макаріївська церква в Полтаві була заснована у 1901–1903 рр. Достовірно не відомо чому церкву було названо в честь преподобного Макарія, проте полтавчани таким чином шанують пам'ять святого, що був архіпастирем Полтавсько-Переяславської єпархії та прийняв мученицьку смерть від монголо-татар [39].

Таким чином можна констатувати, що вулиці населених пунктів Полтавщини були найменовані в честь виключно тих релігійних діячів, життєвий шлях або діяльність яких пов'язана з територією регіону.

Інша ситуація притаманна Харківщині, оскільки навіть враховуючи той факт, що імена визначних особистостей стали вагомими джерелом формування міських урбанонімів області, все ж варто констатувати, що назв приурочених релігійним постатям на території Харківської області майже не має. Тому винятковим є випадок в м. Ізюм, де в рамках дерусифікації колишня вулиця Короленка була перейменована на Андрія Шептицького відповідно до Розпорядження начальника Ізюмської міської військової адміністрації від 20.12.2022 р. [40]

В цілому аналізуючи топонімічні маркери Харківщини, можна говорити, що навіть не зважаючи на колишню радянську ідеологізацію, яка вже втратила всій вплив, сучасний топонімічний простір регіону збагатився іменами українських науковців, освітньо-культурних та суспільно-політичних діячів, митців та загиблих героїв. Щодо

релігійних маркерів в топоніміці, то на прикладі Харкова як обласного центру можна показати вплив власне сакральної семантики.

Поняття «сакральний» характеризує церковні таїнства, об'єкти релігійного поклоніння, речі, які належать до релігійного культу, а також усе те, що згідно з ученням Церкви наділене Божою благодаттю [41]. Урбаноніми, що презентують імена святих, назви церковних свят, храмів, монастирів тощо, є релігійно маркованими і несуть семантику сакральності. Вони повернулися до топонімічного простору міст в результаті закону «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» 2015 р.

Релігійні споруди завжди були одними із ключових орієнтирів у місті, чим і пояснюється той факт, що назви площ, вулиць, провулків часто мотивовані назвами розташованих на них культурних об'єктів. Прикладом таких урбанонімів в м. Харків є: Благовіщенська вулиця та Благовіщенська площа, вулиці Михайлівська, Різдяна, Воскресенська, Миколаївська, Троїцький провулок тощо [41].

Варто зауважити, що подібна тенденція прослідковується в усіх містах Північно-Східної України. Протягом 2015–2016 рр. топоніміка

регіону поповнилася релігійно мотивованими історичними назвами: Соборна, Воскресенська, Благовіщенська, Георгіївська, Святодухівська, Троїцька, Пантелеймонівська, – вулиці з такими назвами зустрічаються чи не у кожному місті Північно-Східної України. Дана тенденція говорить про можливість формувати історичну пам'ять, привертаючи увагу сучасного суспільства до духовних святинь.

Висновки. Таким чином, можна дійти висновку, що тенденція відносно ушанування пам'яті релігійних діячів в топонімічному просторі Північно-Східної України активно розвивається починаючи із 2016 р. Порівнюючи наявні тенденції в областях регіону, можна говорити, що Чернігівщина та Полтавщина зберігають у своєму топонімічному просторі імена тих церковних діячів, біографії яких безпосередньо пов'язані з перебуванням на зазначених територіях. Вулиці Сумщини названі іменами релігійних діячів, відомих та шанованих на загальнодержавному рівні. Щодо Харківщини, то на території області майже відсутні топонімічні назви, марковані іменами діячів церкви, проте, як і в інших містах Північно-Східної України, наявна тенденція до повернення вулицям історичних (дорядянських назв), що містять сакральну семантику.

Список літератури:

1. Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті : Закон України від 09.04.2015 р. № 314-VIII : станом на 27 лип. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/314-19#Text> (дата звернення: 09.04.2024).
2. Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939-1945 років : Закон України від 09.04.2015 р. № 315-VIII : станом на 15 черв. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/315-19#Text> (дата звернення: 09.04.2024).
3. Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років : Закон України від 09.04.2015 р. № 316-VIII: станом на 1 січ. 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/316-19#Text> (дата звернення: 09.04.2024).
4. Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки : Закон України від 09.04.2015 р. № 317-VIII : станом на 27 лип. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#Text> (дата звернення: 09.04.2024).
5. Киридон А. Студії пам'яті у сучасній гуманітаристиці: історія становлення. *Український історичний журнал*. 2017. № 4. С. 150–161.
6. Артюх В. Дещо про політику історичної пам'яті. *Веб-портал Сумської єпархії Православної Церкви України*. 2007. URL: http://www.pravoslavyya.sumy.ua/readarticle.php?article_id=11.
7. Касьянов Г. В. «Націоналізація» історії: нормативна історіографія, канон та їхні суперники (Україна 1990-х). *Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми: колективна монографія / за ред. Л. О. Зашкільняка*. Львів : Львівськ. нац. ун-т ім. І. Я. Франка, 2004. С. 57–73.
8. Бабка В. Політика пам'яті: спроба теоретичного синтезу, моделі впровадження та роль у перехідному суспільстві. *Наукові записки*. 2014. Вип. 6 (74). С. 201–215.
9. Чупрій Л.В. Формування Українського Пантеону слави в контексті формування національної ідентичності. *Вісник Дніпропетровського університету*. 2010. URL: http://bulava.in.ua/chupriy_panteon.html
10. Гирич І. Сучасна київська топоніміка як вияв історичної свідомості. *Національна та історична пам'ять*. 2013. Вип. 8. С. 133–141. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ntip_2013_8_19.

11. Павленко І. Урбаноніми як засіб формування історичної пам'яті. *Вісник Запорізького національного університету*. 2018. № 2. С. 58–65.
12. Журба О., Оверченко О. Топоніми та пам'ятні знаки Дніпропетровська/Дніпра в процесі декомунізації. *Дослідження з історії і філософії науки і техніки*. 2022. Том 31. № 1. С. 58–64.
13. Андрійчук М. Дискурс пам'ятей в назвах київських вулиць та площ (2014–2020 роки). *Обрії друкарства*. 2021. № 1 (9). С. 193–213.
14. Белей О. Місце українських сакронімів у національній онімній системі. *Slavica Wratislaviensia*. 2016. № 162. С. 81–90.
15. Лазаренко Г.І. Еклезіонімія з позицій сучасного мовознавства. *Актуальні проблеми філології та перекладознавства*. Збірник наукових праць. 2013. № 6(1). С. 116–125.
16. Тахтаулова М.Ю. Основні джерела формування топонімичного середовища Харкова у другій половині 17 – на початку 20 ст. *Вісник НТУ «ХПИ»*. 2013. № 61 (1034).
17. Підгородецька І. Ю., Тихоненко О.В. Сакральні назви як компонент онімного простору Харкова: історія і сьогодення. *Theoretical and practical aspects of the development of the European Research Area: monograph / edited by authors*. 2nd ed. Riga, Latvia: «Baltija Publishing», 2020. Р. 303–329.
18. Рішення Чернігівської міської ради «Про перейменування вулиць у м. Чернігові» від 08.02.2024 р. № 37/VIII-21. URL: <https://chernigivrada.gov.ua/storage/files/15/05/10/12/dbf92608a9df41b5e0df5e41bd1d11ac.pdf>
19. Шапошніков Д. У Чернігові перейменували 24 вулиці та провулки: на честь кого і чого вони були названі та які назви матимуть зараз. *Суспільне новини*. URL: <https://susplne.media/679786-u-cernigovi-perejmenuvali-24-vulici-ta-provulka-na-cest-kogo-i-cogo-voni-buli-nazvani-ta-aki-nazvi-matimut-zaraz/> (дата звернення: 25.03.2024 р.)
20. Чепурний В. Перший патріарх у Чернігові. *Сіверщина. Всеукраїнський незалежний медійний проєкт*. URL: https://siver.com.ua/news/pershij_patriarkh_u_chernigovi/2018-06-12-22343 (дата звернення: 04.04.2024 р.)
21. Рішення міської ради м.Чернігів «Про перейменування вулиць у місті Чернігові» від 01.06.2023 р. № 32/VIII-15. URL: <https://chernigivrada.gov.ua/storage/files/15/05/10/12/dbf92608a9df41b5e0df5e41bd1d11ac.pdf>
22. Розпорядження міського голови м. Чернігів «Про перейменування вулиць міста» від 19.02.2016 р. № 54-р. URL: <https://chernigiv-rada.gov.ua/rozporyad-mr-golovy/sid-42/id-9009/>
23. Прот. Лозовицький В. Святитель-українець Іоан (Максимович), митрополит Тобольський, – останній святий, канонізований Російською Православною Церквою у Синодальну епоху. URL: https://vb.vpba.edu.ua/public/pdf/6_13.pdf
24. Рішення Ніжинської міської ради «Про перейменування вулиць міста Ніжина» від 11.06. 2015 р. № 150. URL: <https://nizhynrada.gov.ua/public-information?name=%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B9%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F&page=2>
25. Склярєнко Н. Вулиці Новгород-Сіверського чекають нових назв. *Газета «Сіверський край»*. Від 19.05.2022. URL: <https://topnews.cn.ua/society/2022/07/01/167970.html> (дата звернення: 25.03.2024).
26. Рішення Новгород-Сіверської міської територіальної громади «Про перейменування вулиць та провулків на території Новгород-Сіверської міської територіальної громади» від 27.01.2023 р. № 785. URL: <https://ns-mrada.cg.gov.ua/index.php?id=38411&tp=1>
27. Кудлай Є. У Сумах вирішили почекаати з перейменуванням вул. Борців революції на вул. Митрополита Володимира Сабодана. *Данкор онлайн. Сумський інформаційний портал*. URL: <http://dancor.sumy.ua/news/newsline/145769> (дата звернення: 25.03.2024).
28. Розпорядження міського голови «Про перейменування топонімів м. Суми» від 19.02.2016. № 43 Р. URL: https://docs.google.com/viewer?url=http://smr.gov.ua/images/documents/Rozporiadgennia/2016/2016-02-08_145927/rozporyadzheniya_dekomunizaciya_-dodatok.docx&embedded=true
29. Релігійно-інформаційна служба України. В Сумах відтепер є вулиці Іоанна Хрестителя, Іоанна Павла II та Андрея Шептицького - РІСУ. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: https://risu.ua/v-sumah-vidteper-ye-vulici-ioanna-hrestitelya-ioanna-pavla-ii-ta-andreya-sheptickogo_n78420 (дата звернення: 06.06.2024).
30. Рішення Конотопської міської ради «Про перейменування вулиць та провулків Конотопської міської територіальної громади» від 26.12.2022. URL: <https://konotop-rada.gov.ua/u-konotopi-perejmenuvaly-shche-9-vulyts/> (дата звернення: 26.03.2024 р.)
31. Рішення Сумської міської ради «Про зміну назв (перейменування) топонімів у Сумській міській територіальній громаді» № 3223-МР від 30 листопада 2022. URL: <https://smr.gov.ua/uk/dovidka/dekomunizatsiya/26677-perelik-toponimiv-u-sumskij-miskij-teritorialnij-gromadi-nazvi-yakikh-zminyuyutsya-perejmenovuyutsya.html> (дата звернення: 26.03.2024 р.)

32. Рішення сесії №1345-МР «Про перейменування вулиць та провулків у населених пунктах Путивльської територіальної громади». *Путивльська громада: офіційний інформаційний портал*. URL: <https://putivlska-gromada.gov.ua/docs/1324546/> (дата звернення: 06.06.2024 р.)

33. Релігійно-інформаційна служба України. В Сумах відтепер є вулиці Іоанна Хрестителя, Іоанна Павла II та Андрея Шептицького - РІСУ. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: https://risu.ua/v-sumah-vidteper-ye-vulici-ioanna-hrestitelya-ioanna-pavla-ii-ta-andreya-sheptickogo_n78420 (дата звернення: 06.06.2024).

34. Розпорядження Голови Полтавської обласної державної адміністрації «Про перейменування топонімичних назв, демонтаж меморіальних дощок та зображень комуністичної символіки в місті Полтаві» від 20.05.2016 р. №207. URL: <https://media.poda.gov.ua/docs/dj3axnrw/207-2016.pdf>

35. 125 років тому у Полтаві народився Патріарх Мстислав. *Інтернет-видання «Полтавщина»*. URL: <https://poltava.to/project/7723/> (дата звернення: 06.06.2024).

36. Паїсій Величковський: Життя й Творчість Видатного Чернечого Святого. *ПЦУ: веб-портал*. URL: <https://patriarchia.org.ua/molytva/payisij-velychkovskij-zhyttya-j-tvorchist-vydatnogo-chernechogo-svyatogo/> (дата звернення: 26.03.2024 р.)

37. Розпорядження Голови Полтавської обласної державної адміністрації. «Про перейменування топонімичних назв у населених пунктах області та демонтаж пам'ятників і пам'ятних знаків» від 20.05.2016 р. № 207. URL: <https://media.poda.gov.ua/docs/zy2mq1lg/206-2016.pdf> (дата звернення: 28.03.2028 р.)

38. Києво-Могилянська академія в іменах, 17-18 ст. Брюховецький В. С., Горський В. С., Задоржна О. Ф. та ін. Київ : КМ Академія, 2001. 734 с.

39. Дроздова О.В. Свято-Макаріївський кафедральний собор: окремі аспекти становлення, розвитку та впливу на формування світогляду прихожан. *Український селянин*. 2008. Вип. 11. С. 161–162.

40. Розпорядження начальника Ізюмської міської військової адміністрації. «Про перейменування вулиць, провулків, в'їздів, проїздів, площ Ізюмської міської територіальної громади». № 045-ВС від 20.12.2022 р. URL: <https://gx.net.ua/politika/region/u-misti-na-harkivshhini-perejmenuvali-nizku-vulic-spisok.html> (дата звернення: 28.03.2024 р.)

41. Шелюто В. М. Проблема сакрального як світоглядна проблема. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2010. № 4. С. 94–101

Lytvynovska Yu.A., Olitskyi V.O. COMMEMORATION OF RELIGIOUS FIGURES IN THE TOPONYMIC AREA OF NORTHEASTERN UKRAINE

This article is devoted to the issue of preserving the figures of famous religious figures of Ukraine in the national memory by naming toponymic objects in their honour.

The purpose of the article is to investigate the level of representation of church figures in the proper names of topographical objects of the urban space of settlements in North-Eastern Ukraine, including Chernihiv, Sumy, Kharkiv and Poltava regions, comparing the existing trends in regional centres and cities of district significance in the region.

The scientific novelty of this article lies in the first attempt to analyse the toponymy of North-Eastern Ukraine through the prism of reflecting the names of religious figures in the names of objects of inner-city space, highlighting the peculiarities of street renaming and the factors that influenced the preservation of the memory of certain church figures in different cities of the region.

The author emphasises that nationally oriented toponymy is an important factor in the formation of national identity and the need to preserve the memory of significant religious figures who made a significant contribution to the formation of Ukrainian statehood, culture and spirituality in the modern space.

Conclusions. The study substantiates the opinion that toponymic objects named after church figures appeared in the urban space of North-Eastern Ukraine only after the process of decommunization and implementation of the relevant laws, i.e. starting in 2015. The second wave of mass renaming of toponyms took place already in 2022–2023.

Based on the analysis of the Orders of the Heads of Regional State Administrations, Orders of city mayors, decisions of territorial communities, and the results of discussions of street renaming options on urban online platforms, it can be stated that in the space of North-Eastern Ukraine, the largest number of place names associated with religious figures is found in Chernihiv and Sumy regions. In the urban space of Poltava oblast cities, only church figures whose biography is connected with the settlements of Poltava oblast appear. As for the Kharkiv region, it can be stated that naming streets after religious figures is not typical for this region. However, in Kharkiv, as well as in other cities of North-Eastern Ukraine, urbanonyms with sacred semantics are widespread.

Key words: *historical memory, religious figures, toponyms, urban names, Ukraine, decommunization, renaming of toponymic objects.*

Мателешко Ю.П.

Ужгородський національний університет

РОЛЬ USAID У СТАНОВЛЕННІ ДЕМОКРАТІЇ ТА ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ (1992–2024)

На основі аналізу минулих та сучасних програм з'ясовано роль Агентства США з міжнародного розвитку в становленні демократії та громадянського суспільства в Україні протягом 1992–2024 рр. Особливу увагу звернено на період після 24 лютого 2022 р., коли USAID досить ефективно реагує на нові виклики, пов'язані з нагальними безпековими та соціально-економічними потребами України, а також з суспільно-політичними реформами, необхідними для прискореної євроінтеграції держави. Підкреслено, що Агентство є уособленням «м'якої сили» Сполучених Штатів в Україні, яка має сприятливий ґрунт серед української влади і суспільства та базується на спільних інтересах та цінностях. В основі стратегії співробітництва USAID лежить ідея, згідно якої європейські прагнення, демократичний поступ та майбутній добробут України можуть бути забезпечені лише за умови вирішення проблеми корупції, подолання наслідків російської агресії, а також досягнення стійкого економічного зростання на ринкових засадах. Успіх України в цьому напрямі матиме суттєві наслідки для європейської стабільності, а, отже, й для США, для яких існування цілісної, сильної та мирної Європи є однією з основоположних цілей політики у сфері національної безпеки. Співпрацюючи з державними та неурядовими структурами, USAID реалізувало в Україні більше 40 програм, що сприяли розвитку демократичного врядування, чесних і конкурентних виборів, громадянського суспільства, незалежних медіа, а також підтримували цифрову трансформацію, боротьбу з корупцією та захист прав людини відповідно до європейських стандартів. Агентство допомагало проводити децентралізацію, судову та парламентську реформи, які є важливими для інтеграції України в ЄС. Спираючись на ідею поваги до територіальної цілісності та суверенітету України, USAID сьогодні інвестує мільярди доларів у підтримку української держави та суспільства воєнного періоду та допомагає закласти основу для стійкої та ефективної відбудови країни.

Ключові слова: USAID, США, Україна, демократія, громадянське суспільство, права людини, «м'яка сила», міжнародне співробітництво.

Постановка проблеми. Агентство США з міжнародного розвитку (USAID) є однією з найбільших у світі інституцій з надання допомоги та сприяння розвитку. Просуваючи інтереси країни «м'якими» методами з 1961 р., USAID сприяє національній безпеці та економічному процвітанням Сполучених Штатів, а також робить внесок у стійкість країн-реципієнтів. Протягом десятиліть ця інституція допомагала вирішувати проблеми країн, пов'язані з побудовою економічної, соціальної та медичної інфраструктури, ринковими реформами, переходом від автократії до демократії, а також боротьбою з епідеміями (ВІЛ/СНІДу, малярії, туберкульозу). Сьогодні перед USAID стоять завдання подолання наслідків пандемії COVID-19, глобального потепління, а також вторгнення Росії в Україну, що, зокрема, посилює загрози, пов'язані зі світовою продовольчою безпекою та зростанням впливу авторитарних

урядів та антидемократичних партій. Агентство, річний бюджет якого складає понад 40 млрд дол., сьогодні має представництва у понад 100 країнах, які розташовані в Африці, Азії, Латинській Америці, Європі та на Близькому Сході.

Важливу роль у стратегії USAID відіграє Україна як держава, де відбувається становлення інституту демократії та глобально інтегрованої ринкової економіки. Для успішної реалізації цих процесів, які відповідають інтересам як Сполучених Штатів, так й України, USAID разом з українськими урядовими та недержавними структурами вже більше трьох десятиліть докладає зусиль для розвитку прозорих і підзвітних процесів урядування із залученням громадянського суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема діяльності Агентства США з міжнародного розвитку в Україні ще не була предметом окремого дослідження, хоча питання функціону-

вання USAID в контексті розвитку українського громадянського суспільства епізодично розглядалося авторами деяких аналітичних доповідей [3; 5]. Також науковці вивчали діяльність Агенства крізь призму геополітики, геоekonomіки та «м'якої сили» Сполучених Штатів [12; 7].

Постановка завдання. З'ясувати роль Агентства США з міжнародного розвитку в становленні демократії та громадянського суспільства в Україні протягом 1992–2024 рр.

Виклад основного матеріалу. Головними цілями діяльності USAID як провідної урядової інституції, що функціонує з 1961 р., є: зміцнення демократії та захист прав людини; сприяння стійкому економічному зростанню та зайнятості, продовольчій безпеці та сільському господарству; поліпшення здоров'я населення світу; надання гуманітарної допомоги у відповідь на стихійні лиха, техногенні катастрофи, конфлікти тощо; покращення стану навколишнього середовища, зокрема шляхом зменшення викидів, захисту екосистем та переходу на відновлювані джерела енергії; підтримка глобальної стабільності шляхом подолання нестійкості держави та суспільства, протидії екстремізму та іншим формам насильства; розширення прав жінок (дівчат) через підтримку рівного доступу до можливостей у домогосподарстві, суспільстві, економіці тощо; сприяння справедливій, інклюзивній та доступній освіті для всіх дітей та молоді [16, с. 8–9].

В офіційних документах організації підкреслюється, що її діяльність є інвестицією в безпеку та процвітання американського народу, оскільки USAID допомагає США боротися з транснаціональними загрозами, розширювати ринки та покращувати умови для американських компаній за кордоном, а також сприяти демократичному врядуванню, що є основою глобального миру та безпеки [18, с. 7–8].

USAID планує свої програми розвитку та допомоги в координації з Державним департаментом і співпрацює з іншими урядовими установами США, Конгресом, а також американськими приватними компаніями, науковими установами, релігійними групами та неурядовими організаціями. Адміністратор Агенства є постійним учасником Ради національної безпеки Сполучених Штатів. Як важливий компонент в системі зовнішньої діяльності США, що просуває цінності та політику держави, USAID налагоджує партнерства з національними урядами, приватним сектором, недержавними організаціями та громадянським суспільством по всьому світу. [16, с. 8, 12]. В Укра-

їні Агенство співпрацює з громадсько-політичними організаціями, благодійними фондами, правовими об'єднаннями, які, поряд з американськими (переважно приватними) інституціями, виступають виконавцями тих чи інших програм.

Співробітництво Агенства з Україною почалося майже одразу після здобуття нею незалежності. У 1992 р. USAID та Україна підписали двосторонню угоду про гуманітарну, економічну та технічну співпрацю, де були визначені такі стратегічні цілі: створити ринкову економіку на розлогій суспільній базі; сприяти розбудові демократичної політичної системи за широкої участі громадян; допомогти у реформуванні соціального сектору з метою пом'якшення труднощів перехідного періоду, передусім для найбільш уразливих верств населення. Протягом десятиліть USAID допомагало становленню в Україні активного громадянського суспільства, незалежних ЗМІ, вільного підприємництва, надавало підтримку найменш захищеним соціальним групам і хворим на туберкульоз та ВІЛ/СНІД. [21].

Якісно новий етап відносин між Агенством та Україною починається після 24 лютого 2022 р., коли USAID миттєво реагує на нові виклики, пов'язані з нагальними безпековими та соціально-економічними потребами України, а також з політичними реформами, необхідними для прискореної євроінтеграції держави. З метою забезпечення функціонування країни в критичний період Сполучені Штати через Агенство надали Україні 22,9 млрд дол. прямої бюджетної підтримки, а також майже 5 млрд дол. допомоги на гуманітарні потреби та сприяння розвитку [20].

В основі Стратегії співробітництва з питань розвитку країни на 2019–2024 рр. (продовжена до 2026 р.) лежить гіпотеза розвитку, згідно якої європейські прагнення, демократичний поступ, майбутній добробут і суверенітет України можуть бути забезпечені лише за умови вирішення проблеми корупції, пом'якшення наслідків російської агресії, а також досягнення сталого економічного зростання на ринкових засадах. Прогрес у виконанні всіх цих завдань є важливим для просування країни «шляхом до самостійності» та здатності брати на себе провідну роль у процесі свого власного розвитку. В документі зазначається, що сьогодні Україна веде війну на два фронти, що обмежує її спроможність рухатися у напрямі самостійності: з одного боку, вона має чинити опір повномасштабній агресії з боку Росії, а з іншого – долати успадкований від попередніх років тягар внутрішньої корупції. Успіх або поразка України

в подоланні цих викликів матиме суттєві наслідки для майбутнього Європи, її стабільності, а, отже, й для США, для яких існування цілісної, сильної та мирної Європи є однією з основоположних цілей політики у сфері національної безпеки. [8, с. 2, 4, 39]. Ці положення закріплені й у Стратегії національної безпеки США, де зазначається, що «потужна та вільна Європа є життєво важливою для Сполучених Штатів Америки», а «жорстока та неспровокована війна Росії проти її сусіда України зруйнувала мир у Європі та вплинула на стабільність у всьому світі». Зважаючи на це, США продовжуватимуть підтримувати Україну в її боротьбі за свободу та допомагатимуть їй відновлювати економіку й інтегруватися з ЄС [17, с. 26].

У Спільній регіональній стратегії Держдепартаменту та USAID 2022 р. серед завдань відомчих бюро у справах Європи та Євразії зазначаються такі: підтримати зусилля України виграти війну та відбудувати країну, а також забезпечити повагу до її територіальної цілісності шляхом виведення військ РФ; протистояти неправдивим заявам і наративам Росії та рішуче підтримувати суверенітет України; надавати екстрену гуманітарну допомогу переміщеним особам, біженцям та уразливим верствам населення в Україні та за її межами [15, с. 6].

Сприяння демократичному врядуванню, боротьбі з корупцією та захисту прав людини є одним з головних пріоритетів діяльності Агенства в Україні протягом більше трьох десятиліть. Сьогодні в цьому напрямі USAID реалізує більше 20 поточних програм.

USAID підтримує розвиток політичного та електорального процесу в Україні, зосереджуючись насамперед на функціонуванні сильних політичних партій, удосконаленні законодавчих процесів та залучення кваліфікованих молодих лідерів до українських державних структур через міжнародні тренінги та міжурядові обміни. У першій половині 1990-х рр. були започатковані такі довготривалі програми, як «Побудова та розвиток політичних партій», «Парламентський розвиток» та «Електоральні процеси» [6, с. 22–23]. З метою сприяння зміцненню дієвої, незалежної та прозорої законодавчої влади в Україні та ширшій участі громадськості в цьому процесі протягом 2013–2018 рр. реалізовувався проєкт «RADA: підзвітність, відповідальність, демократичність» [2]. В 2016 р. USAID започаткувало десятирічну «Програму відповідального та підзвітного врядування в Україні». Проєкт «RADA наступного покоління» (2021–2026) покликаний

досягти чотирьох цілей: 1) розширення участі виборців у законодавчих процесах; 2) зміцнення аналітичного та наглядного потенціалу Верховної Ради України; 3) ефективне виконання парламентом своїх конституційно визначених функцій шляхом використання інновацій; 4) сприяння ВРУ в діяльності, пов'язаній з війною, підготовкою до миру та післявоєнних реалій. Метою програми «Внутрішнє спостереження за виборами та політичними процесами» (2022–2026) є підтримка українського громадянського суспільства у просуванні більш демократичних виборчих і політичних процесів через: покращення відповідного середовища шляхом ефективної адвокації та реалізації ініціатив громадянського суспільства; підвищення справедливості та чесності українських виборів через внутрішній моніторинг; зростання стійкості громадських організацій, що спостерігають за виборчими та політичними процесами [10]. Слід зазначити, що подібний проєкт Агенства реалізовувався протягом 2014–2020 рр. через Громадянську мережу ОПОРА [2].

Важливими є програми USAID, спрямовані на підтримку децентралізації та місцевого самоврядування в Україні. Так, метою започаткованого в 2015 р. п'ятирічного проєкту «Стратегія для розвитку місцевого самоврядування в Україні» (PULSE) є зміцнення демократії територіальних громад, покращення умов для їх самостійного розвитку та стабільності [2]. Програма «Децентралізація, що забезпечує кращі результати та ефективність» (DOBRE) (2016–2025) має дві головні цілі: 1) збільшити спроможність місцевих органів влади ефективно управляти ресурсами та послугами; 2) покращити залучення громадян до місцевого управління. У 2018 р. була започаткована восьмирічна програма «Демократичне врядування Сходу», що покликана сприяти розвитку інклюзивної громадянської ідентичності та спільних цінностей об'єднаної України через подолання розкольніцького впливу агресії Росії. Метою програми «Діяльність USAID з врядування та місцевої підзвітності» (HOVERLA) (2021–2027) є допомога українському уряду в подальшому розвитку відповідної законодавчої бази, а також підтримка галузевої та фіскальної децентралізації в Україні шляхом сприяння: подальшій інституціоналізації та ефективності системи місцевого самоврядування; розвитку більш самостійного субнаціонального врядування; створенню механізмів, які дозволяють громадянам відігравати важливу роль у процесах місцевого управління [10].

У контексті сьогоденних воєнних реалій важливою є «Ініціатива зміцнення довіри в Україні» (2023–2026). Це гнучкий механізм швидкого реагування, покликаний допомогти громадянам, громадянському суспільству та державним органам країни просувати демократичне та орієнтоване на Європу відновлення в регіонах, які найбільше постраждали від повномасштабного вторгнення Росії. Проект здійснюється за трьома основними напрямками: 1) зміцнення прозорих процесів відновлення, що враховують місцеві пріоритети в постраждалих від війни регіонах; 2) посилення зв'язків між тимчасово окупованими територіями та рештою України; 3) розширення можливостей для громадської участі в прифронтових і звільнених громадах для сприяння їх стійкості. [19].

Одним з головних напрямів діяльності USAID в Україні є сприяння боротьбі з корупцією. З метою зменшення можливостей для корупційних дій та залучення громадськості до антикорупційних зусиль була започаткована програма цифровізації «Прозорість і підзвітність у сфері державного управління та послуг» (TAPAS) (2016–2024). Вона базується на трьох основних компонентах: електронному врядуванні, відкритих даних та електронних закупівлях. Протягом 2017–2022 рр. здійснювався проект «Підтримка діяльності провідних антикорупційних організацій», спрямований на зниження рівня корупції та підвищення прозорості та підзвітності в діяльності українських органів влади шляхом досягнення таких цілей: розширення повноважень урядових інституцій щодо подолання корупції; зміцнення громадської підтримки заходів з подолання корупції; формування суспільної нетерпимості до проявів корупції [2]. У кінці 2023 р. була започаткована п'ятирічна програма підтримки цифрової трансформації як одного з ключових елементів забезпечення прозорості у врядуванні та економічному відновленні країни. Проект «Сприяння доброчесності в діяльності державного сектора» (2023–2028) має на меті зменшення ризиків корупції задля відновлення України через реалізацію трьох цілей: 1) посилити боротьбу з корупцією на національному рівні; розвивати інституційну спроможність запобігати, виявляти та стримувати корупцію; 2) зміцнити антикорупційний контроль у місцевому врядуванні; 3) підвищити прозорість та підзвітність у процесах відновлення та реконструкції країни. В 2023 р. була започаткована трирічна програма зміцнення спроможності Рахункової палати України – вищого органу фінансового контролю країни, що здійснює аудит

витрат коштів державного бюджету (зокрема тих, які були надані Урядом США). [10]. За підтримки USAID українських уряд здійснив кілька важливих кроків, що включають впровадження електронної системи звітності та розкриття інформації для підприємств, а також забезпечення прозорого та ефективного управління (і торгівлі) державними активами [11]. Надзвичайно важливими та актуальними сьогодні є програми прозорості та протидії корупції в сферах освіти, медицини та енергетики, які здійснюються в рамках реформування цих галузей в Україні [2; 14; 9].

USAID зробило значний внесок у розвиток активного та стійкого громадянського суспільства в Україні. Агенство підтримує діяльність широкого спектру неурядових організацій, таких як громадські групи, асоціації та позапартійні аналітичні центри. Проекти 1990-х – 2000-х рр. відіграли важливу роль у розвитку спроможності та навичок адвокації організацій громадянського суспільства, створенні для них більш сприятливого правового середовища та бази фінансування [6, с. 20–21; 2]. Програма «Посилення залучення неурядових організацій та громадськості» (2016–2025) спрямована на підвищення обізнаності громадян та їхньої участі в суспільному житті на національному, регіональному та місцевому рівнях через зміцнення інституційної спроможності організацій громадянського суспільства та покращення правового середовища для їх діяльності. Проект «Секторальна підтримка громадянського суспільства України» (2019–2025) має на меті поліпшення суспільно-політичного середовища діяльності громадянського суспільства, зміцнення потенціалу та автономії громадських організацій та підвищення рівня самостійності суспільного сектору в Україні загалом. [10].

З 1993 р. USAID здійснює в Україні проекти, що мають на меті сприяти верховенству права та захисту прав людини відповідно до європейських стандартів [6, с. 24–25]. Агенство відіграло важливу роль у сприянні ухвалення Конституції України в 1996 р. На межі 1990-х – 2000-х рр. USAID втілювало проекти із запобігання торгівлі людьми та розширення економічних можливостей жінок [6, с. 30–31]. У 2004 р. почалась реалізація 20-річної програми протидії торгівлі людьми та допомоги вразливим групам в Україні (зокрема внутрішньо переміщеним особам, які з'явилися з 2014 р.). Проект «Права людини в дії» (2017–2024) покликаний підтримувати зусилля, спрямовані на посилення відповідальності за порушення прав людини та воєнні злочини, ско-

ені внаслідок повномасштабного вторгнення Росії. Ця програма, яку реалізує Українська Гельсінська спілка з прав людини, сфокусована на виконанні наступних завдань: 1) розширення та посилення моніторингу за дотриманням та просуванням прав людини; 2) зміцнення участі у стратегічних судових справах; 3) вдосконалення та розширення діяльності з підвищення обізнаності та правової спроможності громадян; 4) відновлення порушених прав осіб, які стали жертвами катувань та збройного конфлікту [4]. Програма «Правосуддя для всіх» (2021–2026) спрямована на зміцнення незалежності, підзвітності та ефективності системи правосуддя, поліпшення її доступності для громадян, а також розширення можливостей впливу громадянського суспільства на забезпечення підзвітності судочинства та проведення дієвої судової реформи [10].

Програми Агенства підтримують діяльність ЗМІ в демократичному суспільстві, допомагаючи їм виробляти якісні новини, зміцнювати медіаграмотність і стратегічні комунікації. За перші 15 років своєї діяльності USAID надало понад 45 млн дол. США для сприяння розвитку незалежних друкованих та радіомовних ЗМІ в Україні. Також було виділено близько 30 млн дол. на медіапроекти громадянської освіти та зроблені важливі кроки у розвитку відкритого конкурентного медіаринку [6, с. 18–19]. Програма «ЗМІ в Україні» («У-Медіа») (2011–2018) передбачала виконання чотирьох ключових завдань: 1) підтримувати розвиток і захист свободи слова та незалежності медіа; 2) сприяти підвищенню якості новин та розмаїттю новинних джерел; 3) допомогати формуванню більш сприятливого середовища для свободи слова та діяльності ЗМІ; 4) сприяти покращенню організаційного потенціалу громадських організацій, що працюють у медіасфері [2]. Важливе значення в контексті євроінтеграції мав започаткований в 2015 р. чотирирічний проект, присвячений правдивому відображенню Угоди про асоціацію між Україною та ЄС в українських ЗМІ, спираючись на досвід Польщі [2]. Поточний проект «Медіапрограма в Україні» (2018–2025) покликаний посилити роль ЗМІ в демократичних процесах та сприяти розширенню доступу громадян до якісної інформації через реалізацію таких завдань: збільшення обсягів виробництва якісного та цікавого медіаконтенту; сприяння зростанню суспільного попиту на високоякісну інформацію; допомога у впровадженні необхідних медіа-

реформ; зміцнення та забезпечення стійкої діяльності ключових організацій медіасектору [10].

Окремо слід виділити міжгалузевий проєкт «Українська національна ідентичність через молодь» (UNITY) (2020–2027), метою якого є сприяння зацікавленості молодих людей у демократичному європейському майбутньому країни шляхом мобілізації молодіжного лідерства навколо концепції української ідентичності, заснованої на цінностях, інноваціях, залученості та плюралізмі. Планується, що це буде досягнуто за допомогою реалізації завдань, за допомогою яких молодь: 1) розширить свої економічні можливості шляхом вдосконалення навичок у сферах інновацій, підприємництва та кар'єри; 2) посилить свою участь у вирішенні суспільних проблем; 3) сприятиме розвитку плюралізму та поваги до різноманітності в Україні [10].

Висновки. Таким чином, Агенство США з міжнародного розвитку є уособленням «м'якої сили» Сполучених Штатів в Україні, яка має сприятливий ґрунт серед української влади і суспільства та базується на спільних інтересах та цінностях. В основі стратегії співробітництва USAID лежить ідея, згідно якої європейські прагнення, демократичний поступ і майбутній добробут України можуть бути забезпечені лише за умови вирішення проблеми корупції, подолання наслідків російської агресії, а також досягнення стійкого економічного зростання на ринкових засадах. Успіх України в цьому напрямі матиме суттєві наслідки для європейської стабільності, а, отже, й для США, для яких існування цілісної, сильної та мирної Європи є однією з основоположних цілей політики у сфері національної безпеки.

Співпрацюючи з державними та неурядовими структурами, USAID реалізувало в Україні більше 40 програм, що сприяли розвитку демократичного врядування, чесних і конкурентних виборів, громадянського суспільства, незалежних медіа, а також підтримували цифрову трансформацію, боротьбу з корупцією та захист прав людини відповідно до європейських стандартів. Агенство допомагало проводити децентралізацію, судову та парламентську реформи, які є важливими для інтеграції України в ЄС. Спираючись на ідею поваги до територіальної цілісності та суверенітету України, USAID сьогодні інвестує мільярди доларів у підтримку української держави та суспільства воєнного періоду та допомагає закласти основу для стійкої та ефективної відбудови країни.

Список літератури:

1. Демократичне врядування. URL: <https://2012-2017.usaid.gov/uk/ukraine/fact-sheets/democratic-governance> (дата звернення: 21.06.2024).
2. Демократія, права людини та врядування. URL: <https://2012-2017.usaid.gov/uk/ukraine/democracy-human-rights-and-governance> (дата звернення: 24.06.2024).
3. Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні: аналітична доповідь / В.М. Яблонський, О.М. Балакірева, Т.В. Бондар та ін.; за заг. ред. О.А. Корнієвського. Київ : НІСД, 2017. 56 с.
4. Програма USAID «Права людини в дії». URL: <https://www.helsinki.org.ua/prohrama-usaid-prava-lyudynu-v-diji/> (дата звернення: 24.06.2024).
5. Стан розвитку громадянського суспільства в Україні: шлях протягом 30-ти років та ключові аспекти 2021 року: аналітична доповідь / Ю.А. Тищенко, О.М. Литвиненко, О.Ю. Михайлова та ін. Київ : НІСД, 2021. 112 с. DOI: <https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2021.22>
6. 15 Years of Partnership. 2007. 36 p. URL: https://pdf.usaid.gov/pdf_docs/PBAAF887.pdf (дата звернення: 20.06.2024).
7. Buchkovska K. The USA Development Policy as a Key Instrument of the American Foreign Policy – «Soft Power» and the Role of USAID. *Vizione*. 2023. No. 41. P. 125–139.
8. Country Development Cooperation Strategy 2019–2024. 33 p. URL: https://www.usaid.gov/sites/default/files/2022-05/Ukraine_USAID_CDSCS_2019-2024_Public_EN_12.pdf (дата звернення: 18.06.2024).
9. Critical Infrastructure: Current Programs. 2024. URL: <https://www.usaid.gov/ukraine/critical-infrastructure> (дата звернення: 19.06.2024).
10. Democracy, Human Rights and Governance: Current Programs. 2024. URL: <https://www.usaid.gov/ukraine/democracy-human-rights-and-governance> (дата звернення: 19.06.2024).
11. Economic Growth: Current Programs. 2024. URL: <https://www.usaid.gov/ukraine/economic-growth> (дата звернення: 19.06.2024).
12. Essex J. Development, Security, and Aid: Geopolitics and Geoeconomics at the U.S. Agency for International Development. Athens: University of Georgia Press, 2013. 208 p.
13. Foreign Assistance Act of 1961. 275 p. URL: <https://www.govinfo.gov/content/pkg/COMPS-1071/pdf/COMPS-1071.pdf> (дата звернення: 17.06.2024).
14. Health: Current Programs. 2024. URL: <https://www.usaid.gov/ukraine/health> (дата звернення: 19.06.2024).
15. Joint Regional Strategy. Department of State Bureau of European and Eurasian Affairs and USAID Bureau of Europe and Eurasia. 2022. 45 p. URL: https://www.state.gov/wp-content/uploads/2023/01/JRS_EUR-EE_18NOV2022_PUBLIC.pdf (дата звернення: 18.06.2024).
16. Joint Strategic Plan FY 2022–2026. 52 p. URL: https://www.state.gov/wp-content/uploads/2022/03/Final-State-USAID-FY-2022-2026-Joint-Strategic-Plan_29MAR2022.pdf (дата звернення: 18.06.2024).
17. National Security Strategy. 2022. 48 p. URL: <https://www.whitehouse.gov/wp-content/uploads/2022/10/Biden-Harris-Administrations-National-Security-Strategy-10.2022.pdf> (дата звернення: 19.06.2024).
18. Policy Framework: Driving Progress Beyond Programs. 2023. 48 p. URL: https://www.usaid.gov/sites/default/files/2023-05/Policy%20Framework%20%28V16%29%2005-04-2023_2.pdf (дата звернення: 19.06.2024).
19. Transition Initiatives and Humanitarian Assistance. 2024. URL: <https://www.usaid.gov/ukraine/transition-initiatives-humanitarian-assistance> (дата звернення: 20.06.2024).
20. Ukraine: Country Overview. URL: <https://www.usaid.gov/ukraine> (дата звернення: 17.06.2024).
21. Ukraine: History. URL: <https://www.usaid.gov/ukraine/history> (дата звернення: 17.06.2024).
22. U.S. Agency for International Development: An Overview by Congressional Research Service. 2023. URL: <https://crsreports.congress.gov/product/pdf/IF/IF10261> (дата звернення: 21.06.2024).

Mateleshko Yu.P. USAID'S ROLE IN THE DEVELOPMENT OF DEMOCRACY AND CIVIL SOCIETY IN UKRAINE (1992–2024)

Based on an analysis of past and current development programs, the article explores the role of USAID in the development of democracy and civil society in Ukraine during 1992–2024. Special attention is paid to the period after February 24, 2022, when the Agency responds quite effectively to new challenges related to Ukraine's urgent security and socio-economic needs, as well as to the socio-political reforms necessary for the accelerated European integration of the state. It is emphasized that USAID is the personification of the USA soft power in Ukraine, which has a favorable basis among the Ukrainian authorities and society and is based on common interests and values. The USAID Cooperation Strategy is based on the idea that the European aspirations, democratic progress, and future prosperity and sovereignty of Ukraine are only achievable

if the corruption problem is solved, the impacts of Russian aggression are mitigated, democratic governance is strengthened, and market-driven economic growth is sustainable. Ukraine's success in this direction will have significant consequences for the stability of Europe, and therefore for the United States, for which the existence of a coherent, strong and peaceful Europe is one of the national security policy goals. For more than 30 years of its activity in Ukraine, USAID has implemented more than 40 programs that contributed to the development of democratic governance, fair and competitive elections, civil society, independent media, and also supported digital transformation, the fight against corruption, and the protection of human rights in accordance with European standards. Based on the idea of respecting Ukraine's territorial integrity and sovereignty, USAID today invests billions of dollars to support the Ukrainian state and society during the war and helps the foundation for sustainable and effective restoration of the country.

Key words: USAID, USA, Ukraine, democracy, civil society, human rights, soft power, international cooperation.

УДК 329/78(477.83/.86)

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/2.11>**Папенко Є.М.**

ГО «Спілка науковців України»,
Загальноосвітня школа І–ІІІ ступенів з поглибленим вивченням предметів
художньо-естетичного циклу № 302

Стрільчик О.В.

ГО «Спілка науковців України»,
Загальноосвітня школа І–ІІІ ступенів з поглибленим вивченням предметів
художньо-естетичного циклу № 302

ІДЕЯ СОБОРНОСТІ ТА ДЕРЖАВНОСТІ В ІДЕОЛОГІЇ УКРАЇНСЬКИХ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ

У статті проаналізовано витоки та становлення ідеологічних засад збройної боротьби Легіону Українських січових стрільців. Українські легіонери – це перша військова національна формація новітньої доби, яка після понад двохсотлітньої перерви визвольних змагань, відродила козацькі традиції збройної боротьби за державні інтереси, об'єднала в своїх рядах людей відданих українській справі. Проте, значення стрілецтва не обмежується лише тим, що воно стало першою в новітній історії України добровільною військовою формацією, яка збройною боротьбою в роки Першої світової війни зв'язала перервану нитку визвольних змагань. Українські Січові Стрільці ввійшли в історію ще й тому, що були силою, яка мала значний вплив на розвиток української суспільно-політичної думки та на формування національної свідомості. З УСС пов'язані яскраві етапи самовідданої праці, спрямованої на пробудження й утвердження з-поміж українців почуття національної гідності, ідеї соборності й незалежності держави. У спадок від УСС нам дісталися духовна зброя мужності, самовідданості й віри. З мрії та крові багатьох поколінь українців, у тому числі й вояків Легіону УСС, постала Українська держава, яка сьогодні – незалежна. Помітну роль у створенні української військової формації новітньої доби – Українських Січових Стрільців, відіграли західноукраїнські молодіжні товариства – «Сокіл», «Січ», «Пласт», які об'єднали у своїх лавах представників різних соціальних верств Галичини, виховали у них патріотизм, взаємодопомогу, чесність, пошану власної і чужої гідності, дотримання та виконання усталених правил поведінки у суспільстві тощо. Ці молодіжні організації сприяли активізації боротьби українського народу за державні інтереси, відродженню закладених українським козацтвом традицій збройної боротьби, виробивши власну ідеологію національного визволення та збагативши українців новими духовними і політичними цінностями, незважаючи на те, що були створені за іноземними зразками.

Ключові слова: Українські січові стрільці, молодіжні товариства, Галичина, ідеологія, орієнтири, державотворчі процеси.

Постановка проблеми. На початок ХХ ст. українські землі залишались під владою Австро-Угорської та Російської імперій. Антиукраїнська політика, яку чинили керівники цих держав, сприяла пробудженню національно-державних прагнень серед українського народу. Ці прагнення супроводжувались організаційною роботою українців, яка була спрямована на заснування та розбудову різноманітних політично-орієнтованих товариств та об'єднань.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Сучасна історіографія проблеми поки що обмежується лише кількома монографіями та науково-

популярними працями Володимира Гордієнка, Миколи Литвина, Кіма Науменка, Романа Матейка, Миколи Лазаровича, Миколи Кравчука, Богдана Трофим'яка, Миколи Гуйванюка, Володимира Бережинського, Івана Монолатія та деяких інших авторів, однак питання стрілецької ідеології залишились поза увагою.

Постановка завдання. Проаналізувати ідею соборності та державотворення в ідеології Українського січового стрілецтва.

Виклад основного матеріалу. Наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. особливу активність у боротьбі за національні інтереси виявило насе-

лення Галичини, створивши напередодні Першої світової війни власні військові формування. Однак, на думку значного українського дослідника І. Лисяка-Рудницького, українці в Російській імперії напередодні Першої світової війни «вже являли собою реальну силу» [12, с. 189]. Проте, автори даного дослідження не можуть погодитися з таким твердженням, адже саме західноукраїнські землі, напередодні Першої світової війни, були більш прогресивнішими, а населення – більш зорганізованим, так як, саме там, в основному, кувалася доля української державності початку ХХ ст. Саме на території Галичини наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. масово виникали молодіжні товариства, які заклали основи стрілецької ідеології. Так, з ініціативи львівського інженера-підприємця В. Нагірного, у 1894 р. було створено мережу спортивних товариств «Сокіл» як прототип чеського і польського сокілства.

Чеський сокілський рух був започаткований М. Тиршем у лютому 1862 р. у Празі. За ідеологічну основу чеські «Соколи» взяли суспільно-політичну течію панславізму, який проголошував ідею політичного об'єднання всіх слов'ян. Це виявилось в першу чергу, у формі прославлення слов'янської минувшини. Доктрина панславізму висувала не тільки потребу єдності й федерації слов'янських народів, але й закликала «оновити європейську цивілізацію й спричинитися до встановлення стійкої рівноваги сил у Європі» [6, с. 67]. М. Тирш пропагував і відстоював культурну автономію чеського народу. Організатори сокілського руху вирішили досягти вищезазначені цілі засобами гімнастики і дисципліни, зміцнивши духовно та фізично молоде покоління чехів, сприявши розвитку серед них національної свідомості. Як показав час, чеський сокілський рух відіграв помітну роль у консолідації чеської нації та у відродженні власної держави. У товариствах чеського «Сокола» було виховано низку видатних політичних, військових і державних діячів, котрі сприяли розбудові чеської державності.

Наступне гімнастичне товариство «Сокіл» було створено поляками у Львові в 1866 р. Його засновником був радник міської управи Львова та лікар за професією – Й. Міллерет. Статут польського «Соколу» передбачав: «..Виховання духу взаємодопомоги серед членів..., послуху і карності через проведення спортивних занять, влаштування публічних свят і заходів» [6, с. 68]. На думку організаторів польського сокілського руху, ці заходи мали підготувати поляків до майбутньої боротьби за відновлення власної державності, яка була

втрачена внаслідок трьох поділів Польщі (1772; 1793; 1795). З 1884 р. польський «Сокіл» починає засновувати свої осередки по всій Галичині. Так, на 1909 р. у семи округах Західної України існувало 150 польських товариств, чисельність яких становила 20 тис. членів [21, с. 72]. Крім того, з 1895 р. право членства в польському сокілському товаристві здобули жінки.

В перші десятиліття своєї діяльності польське сокілство, подібно до чеського, словацького, хорватського, стало частиною культурно-просвітницького і національного руху в Австро-Угорській імперії. Характерною особливістю польського сокілства було те, що до нього залучалася частина українського населення Східної Галичини, де галицьке селянство мало реальну можливість побачити позитивні сторони товариського життя.

Саме на таких засадах національно-державної боротьби слов'янських народів, В. Нагірний та В. Лаврівський у 1892 р. розробили статут українського «Соколу», завдання якого полягало у «побудові соборної України, яка б не зазнавала національного, політичного та духовного гноблення» [23, арк. 1–5], проте, затверджений він був аж 26 липня 1893 р. австрійським міністерством внутрішніх справ [18, с. 23]. Незважаючи на перепони австрійської адміністрації та польських політичних чинників, 11 лютого 1894 р. відбулись перші загальні збори членів товариства «Сокіл» у будинку «Бесіди», що у Львові.

Сокілська система виховання заохочувала українців своєю демократичністю, гармонійним поєднанням духовності й тілесності, сприяла національному самоутвердженню. Зацікавленість до діяльності українського «Соколу» виявляли студенти, ремісники та молода українська інтелігенція Львова. М. Грушевський, писав: «у сфері освітній і народно-організаційній дав себе знати незвичайний розвій читалень Просвіти і товариств гімнастичних, т. з. «Січей» і «Соколів», які нечувано зворушили народні маси, розбудили в них бажання знання, освіти, інстинкти організації й солідарності» [20, с. 733].

Сокілська ідея боротьби за соборну Україну була привабливою, однак на початковому етапі своєї діяльності, український сокілський рух не мав підтримки серед сільського населення [3, с. 9–10]. Причиною цього було несприйняття самої назви широкими верствами селян. Як підтверджує М. Гуванюк, сучасники тих подій зазначали: «..наші селяни відносяться до польського «Сокола» з найбільшим недовір'ям, навіть вороже.., тому саме слово «Сокіл» селяни сприй-

мають як щось польське...» [6, с. 68]. Одним із перших сокільських осередків у сільській місцевості був протипожежний «Сокіл» у с. Купчинцях на Тернопільщині. Згодом, на 1913 р. у сільській місцевості вже налічувалось 600 «Соколів» [18, с. 23], які крім пожежно-руханкової діяльності проводили ще й культурно-просвітницьку.

Незважаючи на те, що в українському «Соколі» згуртувались кращі сили міщанства, до 1901 р. воно обмежувалося територією м. Львова [5, с. 6]. Тривалий час сокільська ідея не знаходила прихильників на теренах Буковини. З метою залучення до занять спортом населення від різних соціальних груп, у 1902 р. було створене жіноче відділення «Сокола», активними членами якого були: О. Суховерська (Федів), Д. Навроцька (Білинська), С. Сидорович та ін. Згодом, у 1902 р. були засновані сокільські товариства в Станіславові, Перемишлі, Коломиї; у 1903 р. – в Самборі, Чорткові, Тернополі; у 1904 р. – в Бучачі, Кутах, Бережанах, Золочеві. За ініціативи членів товариства проводилися урочисті вечори з нагоди пам'ятних історичних дат, готувалися концерти, ставились театральні вистави (у театральній секції, якою керував А. Будзиновський розпочав свою діяльність Л. Курбас) [11, с. 31; 18, с. 25].

Відповідно до статуту, «Сокіл» мав власний прапор (лев на синьому полі), гімн («Соколи, соколи, вставайте в ряди», написаний Я. Ярославенком (справжнє прізвище – Вінчковський)) і гасла-кличі («Усі вперед – усі разом», «У здоровому тілі – здоровий дух», «Де сила – там воля») [24, арк. 3]. На початок 1914 р. в Галичині діяли 974 місцеві осередки сокільських товариств, які об'єднували представників інтелігенції, студентства, селянства, робітничого класу та духівництва. Очолювали сокільські організації В. Нагірний (1894–1900 рр.), А. Будзиновський, І. Боберський (1910–1914 рр.); у міжвоєнний період – М. Заячківський (1922–1933 рр.), М. Хроноват (1933–1939 рр.). Членами «Сокола» були Р. Шухевич, Б. Лепкий, сини І. Франка – Петро, Тарас і Андрій, Є. Коновалець, І. Крип'якевич, І. Боберський, Л. Цегельський та інші [11, с. 30].

Отже, є підстави стверджувати, що сокільський рух наприкінці XIX – початку XX ст. досить активно розвивався на західних землях України. Пояснення цьому треба шукати в ідейній основі сокільства та в зацікавленні й активній участі українців у сокільській ідеї. Адже вона збігалася з ідеями соборності та державотворчими процесами українського народу. Ці народні ідеї виражались у сокільських «зльотах» – так званих здвиг

гах (маніфестаціях). Великі здвиги проводились у Стрию (1907, 1909 рр.), Тернополі (1910 р.), Станіславові й Бережанах (1911 р.), Калуші, Жовкві, Снятині, Підгайцях (1912 р.), Олеську, Раві Руській (1913 р.). Варто зазначити, що 15 жовтня 1911 р. у Львові проходили Запорізькі ігри з безпосередньою участю українських «Соколів» [18, с. 25], але найвражаючим був II Крайовий Шевченківський здвиг, проведений у червні 1914 р., де у поході вулицями та в масових військово-спортивних справах взяли участь 12 900 осіб, які представляли 2166 стрілецьких, січово-сокільських та пластових організацій краю [11, с. 31]. Але активний розвиток сокільства був зупинений початком Першої світової війни, де колишні соколи, разом із січовиками та пластунами відгукнулись на заклик до збройної боротьби за кращу долю українства, поповнивши лави Українських січових стрільців.

Ще однією формою активізації громадсько-політичного життя українського населення були добровільні протипожежні товариства, так як на початок XX ст. у Галичині й на Буковині постала проблема швидкого і якісного гасіння пожеж [8, с. 35]. Діюча пожежна охорона, яка перебувала на державній службі, керувалася законодавчими актами 50–100-річної давності і зі своїми обов'язками справлялася тільки частково [2, с. 11–12].

Проблема сільських пожеж широко обговорювалася в тогочасній пресі. Розглядалася на крайових сеймах Галичини і Буковини та на засіданнях Державної ради у Відні. Ними було вирішено сприяти створенню добровільних товариств, для підготовки молоді у захисті від пожеж. Завдяки їхній діяльності уряд сподівався поліпшити справу з пожежогасінням не витрачаючи при цьому значних коштів [5, с. 6].

На таких засадах, 5 травня 1900 р. відомий український діяч К. Трильвський, напередодні дня святого Юрія, покровителя воїнів, заснував у селі Завалля на Снятинщині пожежно-гімнастичне товариство «Січ», яке дало поштовх потужному масовому рухові молоді генералії українців.

Засновник січового руху, обмірковуючи цілі та завдання новоутвореного товариства, дійшов висновку, що практична робота – пожежогасіння – дуже необхідна для селянства, а ті, хто рятують селянське господарство від пожежі, користуються повагою і симпатією. Крім того, масові руханкові вправи не завадять селянській молоді, а, навпаки, зацікавлять її. Як писав А. Чернецький у передмові до збірника спогадів «Гей, там на горі «Січ» іде!»: «...ініціатор і духовний натхненник січови-

ків К. Трильовський неодноразово наголошував на тому, що основним завданням січової організації було переломити ті антимилітаристські настрої серед народу, ідейно згуртувати українську молодь для скріплення тодішньої боротьби з австро-польським окупантом і приготувати її для майбутньої боротьби за волю України» [3, с. 10].

Щоправда, назва «Січ» не була новою для галичан, так як у 1868 р. українськими студентами у Відні було створено молодіжне товариство з такою ж назвою. У віденській «Січі» сформувались видатні в майбутньому особистості, котрі стали її почесними членами: Н. Вахнянин, Ю. Целевич, І. Пуллой, М. Зарицький, І. Горбачевський, Я. Окуневський, Є. Озаркевич, Є. Петрушевич, Б. Лепкий. Почесними членами віденської організації також були М. Драгоманов, І. Франко, М. Грушевський, В. Винниченко [14, с. 7].

К. Трильовський розумів, що для зацікавлення селянства діяльністю нових добровільних товариств потрібні яскраві чинники. Він використовував козацькі традиції, так як в Галичині та на Буковині з вуст в уста передавались легенди про героїчні, національно-визвольні походи запорожців проти поляків, росіян та татар. Чимало місцевих українців були нащадками козаків, що оселилися в цих краях після ліквідації Запорозької Січі і пам'ятали ще свій родовід [3, с. 68]. Головними організаційними засадами січового руху, викладеними у статуті та рекомендаціях були: добровільність, взаємодопомога, рівність, дотримання закону та виконання уставних правил поведінки в суспільстві, пошана власної та чужої гідності, моральність, чесність, патріотизм [8, с. 39]. Одночасно статут «Січі» вказував на загальногромадянський характер товариства: «членом «Січі» може бути кожний українець (кожна українка) незалежно від свого соціального стану» [3, с. 18]. Кожний командир обирався відкритим голосуванням на загальних зборах, будь-який член товариства відкрито міг виступити з критикою дій командира, а саме, щодо його здібностей керувати людьми. При вступі до «Січі» приймалася присяга Богу та на вірність України. Дотримуючись традицій Запорозької Січі та Козаччини, січовики називали один одного товаришами, що встановлювало рівність серед усіх людей «Січі». Ідея рівності не припускала ні національного, ні соціального, ні культурного, ні релігійного пригнічення.

Січовики вважали, що право керувати державою, краєм, повітом, громадою належить усім громадянам. Вони заперечували будь-яке насильство над людьми, будь-яку диктатуру. Керувати

міг той, кого обрала община. Кожний член «Січі» повинен був беззаперечно коритися наказам старших. Потрібно було вміти підпорядковувати свою волю, власне «я» загальній справі.

Січова організація проголошувала опору тільки на власні сили. У статуті товариства було зазначено: «Січовик знає, що тільки праця і наука вирвуть нас із неволі» [1, с. 7]. Вони поважали кожну трудящу людину, яка здобуває хліб своєю працею, але одночасно вимагали і людського ставлення до себе. Поважаючи це, січовики знали, що тільки сумлінність і наполегливість з часом виправдають усі надії та сподівання.

У керівному документі січовиків стверджувалося те, що вони не мали допуститися тієї помилки, яку здійснила Запорозька Січ і козацтво, змішавши національну справу з релігійною. В Україні, так як і в Росії була, і є пануючою православна віра. Богдан Хмельницький вважав, що православний цар захистить православну Україну від католицької Польщі, тому став союзником Москви. Що із цього вийшло – відомо. Саме тому, в керівному документі «Січі» наголошувалося те, що січовик не повинен був виступати проти релігійної боротьби [1, с. 8], оскільки у лавах організації перебувала молодь різних віросповідань. Боячись повторення помилки Запорозької Січі, січовики не допускали у свої ряди священнослужителів, однак ті все ж таки були серед молоді і займалися тільки їхнім вихованням у демократичному дусі [14, с. 12].

Незважаючи на утиски та перешкоди з боку польської влади, у 1914 р. в Західній Україні існувало 1056 «Січей», що нараховували 66 тис. членів [11, с. 54]. Це була організована сила, яка відродила пам'ять про українське військо, дала поштовх подальшому розвитку військових традицій.

Саме у середовищі передової частини молоді, яка пройшла духовний та фізичний гарт у «Соколах» і «Січах», зародилася ідея про збройне виборення власної державності. Так, спочатку у Львові, а згодом і в інших галицьких містах постали перші українські таємні організації, завданням яких було військово-виховання і навчання молоді [17, с. 12], як необхідної передумови для створення власного війська. Кожний член таємних гуртів зобов'язався «чинити в житті згідно провідної ідеї організації, якою є вільна, самостійна Україна...» [17, с. 12], цим самим, організатори виховували патріотів своєї країни. Крім того, молодь у цих товариствах, вела завзяту боротьбу з москвофільством, значення якої полягало у пропаганді української національної ідеї.

У таємних молодіжних об'єднаннях виховувались боротьбі за соборність майже всі члени майбутніх Українських Січових стрільців. Ці товариства творили багатий духовний зміст стрілецького життя. Ідейно-духовне надбання здобуте у таємних гімназійських і семінарійських організаціях стало пізніше, у процесі боротьби та духовного зростання Українських січових стрільців, одним із основних елементів стрілецької ідеології. Найбільший вплив серед них мали пластові товариства, створені у 1911 р. при філії української академічної гімназії у Львові [11, с. 54], назва яких походить від козаків-розвідників, які називались пластунами. Термін «пластування» став відповідником скаутського руху (англ. scout – розвідник). Його засновниками були студенти І. Чмола та П. Франко, активними членами – В. Кучабський, Р. Сушко, О. Кучерішка, О. Квас, О. Степанів, О. Яримович та ін. [10, с. 126; 17, с. 17]. Це була «Мішана (хлоп'ячо-дівоча) пластова організація... – яка, за словами О. Степанів, – вела більше військову, як пластову роботу, бо крім в'язання вузлів, пластового ходу, сигналізації, училися ми стріляти з бранінга, пізнавати систему кріса – Манліхера (поки, що лиш теоретично), таборувати... Вчилися ми з малих, битих на цикльостилю видань, які переводили з польської на українську мову» [19, с. 8].

Офіційним початком «Пласту» вважається 12 квітня 1912 р. – день першої присяги пластового гуртка, який заснував О. Тисовський при Академічній гімназії у Львові. З цього часу пластові організації поширилися на західноукраїнських теренах і вже в 1913 р. відбувся І-й з'їзд їхніх представників у Львові на якому було створено «Організаційний пластовий комітет» [16, с. 13]. За три роки діяльності, відомості про «Пласт» поширилися по всій західній Україні.

Напередодні Першої світової війни, в Галичині нараховувалось 34 пластових гуртки, що об'єднували 1700 осіб, які займалися військовим вишколом [7, с. 59] і з початком війни виявили бажання воювати у лавах січового стрілецтва.

Це була фактично перша в історії новітнього українського руху спроба власними заходами почати творення збройної сили як засобу боротьби за державну самостійність (за підрахунками історика Т. Трофим'яка, протягом 1914–1917 рр. у легіоні УСС перебувало понад 1500 пластунів, 748 з яких загинули в боях, понад 500 зазнали лиха від ран та полону) [21, с. 152]. «Вага і значення «Пласту» саме в тому, що він був школою жовнів України», – наголошувалось у часописі-місячнику «Люшпівці» за березень 1913 р. [21, с. 143].

У 1912 р. І. Чмола спільно з «пластунами» О. Кучерішкою, О. Квасом, В. Кучабським та Ю. Охримовичем організував «Стрілецький гурток». До нього входили виключно студенти, серед яких найбільше проявили себе П. Франко, Р. Сушко, В. Клим, Р. Дашкевич, Н. Любінецький, І. Кулиняк. Вони таємно вивчали військову справу, а для популяризації своїх ідей, у 1913 р. почали видавати журнал «Відгуки» [14, с. 12].

З кінця 1912 р. у процес організаційного становлення військових товариств включалися старші представники української галицької інтелігенції. Так, у грудні 1912 р. у Львові було організовано Український Січовий Союз, генеральним отаманом якого було обрано К. Трильовського. Визрівала реальна можливість створити українські військові формування. До того ж, 7 грудня 1912 р. представники західноукраїнських політичних партій проголосили, що «в разі збройного конфлікту між Австро-Угорщиною й Росією одноставно і рішуче стоятимуть на боці Австро-Угорщини проти Росії, найбільшого ворога України» [4, с. 45]. 15 грудня на засіданні так званої «Запорозької Січі» «Соколябатька», яке очолював відомий педагог І. Боберський, було вирішено зайнятися організацією створення стрілецьких товариств [11, с. 54]. У той же день на зборах українських студентів політехніки, які об'єдналися в товариство «Основа», було прийнято постанову про започаткування військового навчання серед молоді [14, с. 28–29]. 16 грудня 1912 р. відбулось засідання Міжпартійного комітету за участю представників західноукраїнських політичних партій (Л. Цегельський, С. Томашівський, І. Боберський, К. Малицький) та молодих організаторів і активних членів таємних товариств (І. Чмола, Р. Дашкевич, М. Балицький і С. Гайдучок). Учасники комітету поставили собі за мету скласти статут для Українського стрілецького товариства [17, с. 28–29; 11, с. 6]. Проте, незабаром, партійні представники відійшли від цього проекту, зосередивши свою діяльність на «Українському Січовому Союзі», яким керував К. Трильовський. Таким чином, з цього часу створення українських стрілецьких організацій рухалось двома шляхами, що їх відповідно репрезентували «Український Січовий Союз» та представники студентської молоді, яких підтримував Міжпартійний комітет.

Для планової військово-виховної й організаційної роботи студентство, не чекаючи урядового дозволу, заснувало у Львові студентську стрілецьку організацію, якою керував окремий комітет на чолі з І. Чмолою. Сюди також входили В. Генік,

В. Дзіковський, Р. Дашкевич, О. Квас, В. Кучабський та інші. Представники цього гуртка, який став центром стрілецького руху у Львові, проводили військові навчання, вивчали теорію військової справи, займалися розробкою військової термінології та підручників [17, с. 29]. Значною заслугою новоутвореного товариства стало видавання журналу (редактором був О. Кучерішка), котрий популяризував гасло збройної боротьби за Українську державність [11, с. 60].

Тим часом, «Український Січовий Союз», що був центром січових товариств, у січні 1913 р. вніс на затвердження влади розроблений статут стрілецьких гуртків [14, с. 27]. Однак через перешкоди місцевої адміністрації, яка складалася з поляків, статут було двічі відхилено і, лише втретє, коли К. Трильовський дослівно переклав українською мовою статут польського «Стрільця» і подав його на розгляд до галицького намісництва, був отриманий дозвіл на заснування товариства «Січові стрільці» [9, с. 292]. На основі затвердженого статуту, 18 березня 1913 р. відбулись перші загальні збори цієї організації, які ознаменували появу першого українського стрілецького товариства, яке згодом дістало назву «Січові Стрільці І». Головою новоутвореного товариства став В. Старосольський, а заступником – І. Чмола. Біля витоків «Січових стрільців І» стояли такі відомі пізніше старшини, а в той час студенти – Р. Дашкевич, Є. Коновалець, В. Кучабський, Р. Сушко, П. Франко та інші.

Проте незабаром у товаристві почала зростати напруга, викликана насамперед небажанням студентів визнавати зверність «Українського Січового Союзу» та діяти за його вказівками. Це призвело до поділу на «Січові Стрільці І» («СС-І») та «Січові Стрільці II» («СС-II»), який відбувся 25 січня 1914 р. «Січові стрільці II» очолив Р. Дашкевич [11, с. 62]. Тут на протипагу першому товариству, що об'єднувало студентів, були згуртовані в основному робітники та ремісники. Характерно, що між товариствами були й інші відмінності. Зокрема, керівники організації «Січові Стрільці II» ставили перед собою завдання готувати майбутніх підстаршин, тоді як «Січові стрільці І» були зорієнтовані на вишкіл старшин. Іншою особливістю першої організації було те, що її членами могли бути й жінки, чого в «Січових Стрільцях II» – не дозволялося. Жіночій відділ «Січових стрільців І» очолила О. Степанів. Великої уваги в цьому товаристві приділялося не лише військовій підготовці, а й вивченню історії України, суспільних наук, історії європейських революцій, так як ця органі-

зація готувала справжнього громадянина з широким кругозором та високим рівнем національної свідомості [17, с. 29].

«Січові стрільці II» відкидали допомогу австрійської влади, суть якої полягала у наданні стрілецьким товариствам зброї та дозволі користуватися військовими полігонами [22, с. 9]. Ці кроки обумовлювалися переконанням, що справжнього самостійного вояка, патріота своєї держави не можна виховувати з допомогою чужої держави. Враховуючи таку ситуацію, для забезпечення належних умов для військового навчання молоді, керівник «Січових Стрільців II» Р. Дашкевич за фінансової допомоги батька та на власні кошти придбав 200 гвинтівок (деякі були останньої системи «Манліхер М.95»), крім того було розроблено й встановлено стрілецьку уніформу. Поділ «Січових стрільців» не був тривалим. Так, у березні 1914 р. «Січові стрільці І» знову ввійшли до «Українського Січового Союзу» і разом з «Січовими стрільцями II» заново організували «Стрільцьку секцію», завдання якої полягало у створенні стрілецьких товариств у провінції. В результаті їх спільної праці, напередодні Першої Світової війни в Галичині діяло 96 українських стрілецьких товариств, що нараховували 8200 осіб [15, с. 6].

Ще однією таємною військовою організацією став «Мазепський курс мілітарний». Заснований студентом правничого відділу В. Кучабським восени 1913 р. Учасники «Курсу» слухали лекції з військової дисципліни, виїжджали на польові практичні навчання у Стрийський парк [11, с. 19]. Завдяки старанням організаторів, до Першої Світової війни з'явилася низка підручників, зокрема, про різновиди гвинтівки системи Манліхера, теорію стрільби, військову картографію. Особливих успіхів у цій роботі досягнув В. Кучабський, який написав праці: «Кріс піхотного війська», «Сигналізація», «Теорія стріляння», «Зберігання зброї», «Розвідча служба» та «Шифри» (автор книг писав під псевдонімом «Бука»). Крім нього, підручники «Поземельство (Теренознавство)», «Австрійські мапи, пляни і шкідливі», «Підручники для техніки і украплення», «Взір на рапорти для командирів, що ведуть більші відділи» під псевдонімом «Зінко Бурлака» видав О. Квас. Також працю «Таборування» підготував В. Клиш (опублікована під псевдонімом «Іриний Дмитрак») [1, с. 2]. Це були перші військові підручники українською мовою від 1848 р., за допомогою яких організатори січового руху змогли виховати в українській молоді патріотизм та любов до Батьківщини.

З ініціативи В. Кучабського «Мазепинці» склали присягу, в якій зобов'язувались зі зброєю в руках здобувати незалежність для українського народу. Крім того, в лютому 1914 р. організатори товариства заснували «Военний фонд», кошти з якого передбачалося використати для закупівлі зброї. Планувалося на початок осені провести військові навчання у районі Чорногори за участю інших військових організацій, щоправда, початок Першої світової війни не дозволив реалізувати ці задуми, так як попереду на «січовиків» чекало не навчання, а справжня війна.

Висновки. Українські Січові Стрільці – це добровольчий легіон, що у кривавій Першій світовій війні зберіг честь української нації.

Галицький за походженням, він став провісником війська національного масштабу. Формування стрілецької ідеології було започатковане у середовищі західноукраїнських молодіжних товариств, які і становили основу Легіону УСС. Ідеологічні засади збройної боротьби УСС та ідеологічне згуртування західноукраїнської молоді на межі XIX–XX ст. були викликані різними причинами. Насамперед це те, що українці не мали власної держави, народ якої був розмежований по р. Збруч між двома потужними імперіями – Австро-Угорською і Російською. Виникнення українського стрілецького руху в Галичині стало наочним доказом прагнення українців до незалежності.

Список літератури:

1. Бережинський В. Галицькі військово-спортивні організації. К. : Академія Збройних Сил України, 1997. 32 с.
2. Верига В. Визвольна боротьба в Україні 1914–1923 рр. У 2-х томах. Т. 1. Рівне : Вид-во ВАТ «Рівненська друкарня», 2005. – 472 с.
3. «Гей, там на горі «Січ» іде!..» Пропам'ятна книга «Січей» / Під ред. Трильовського П. К., 1993. 316 с.
4. Головченко В., Солдатенко В. Українське питання в роки Першої світової війни : Монографія. К. : Парламентське вид-во, 2009. 448 с.
5. Гордієнко В. Українські Січові Стрільці. Львів : [б. в.], 1990. 48 с.
6. Гуйванюк М. Січовий рух у Галичині й Буковині (1900–1914 рр.). Чернівці : Зелена Буковина, 2009. 254 с.
7. Гуцули у Визвольній боротьбі. Спогади січового стрільця Михайла Горбового / під ред. Р. Коваль. К. : Історичний клуб «Холодний Яр», 2009. 472 с.
8. Карпинець І. Галичина. Військова історія 1914–1921. Львів : Видав. дім «Панорама», 2005. 376 с.
9. Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.) / Упоряд. Б. Яримович. Львів : Світ, 1992. 712 с.
10. Кучабський Ю. Василь Кучабський. *Україна в минулому*. Збірник статей. Вип. 2. Київ-Львів, 1992. С. 123–135.
11. Лазарович М. Легіон Українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба. Тернопіль : Джура, 2005. 592 с.
12. Лисяк-Рудницький І. Історичне есе : в 2-х т. Т. 1. К. : Основи, 1994. 530 с.
13. Литвин М., Науменко К. Українські Січові Стрільці. К. : Вид-во т-ва «Знання» України, 1992. 48 с.
14. Монолатій І. Формування та бойовий шлях Українських січових стрільців. К. : Темпора, 2008. 85 с.
15. Назарук О. З кривавого шляху УСС. Львів : «Просвіта», 1916. 79 с.
16. Підручна книжечка пластуна і пластунки. *Старожитності*. 1991. № 4. С. 12–13.
17. Ріпецький С. Українське Січове Стрілецтво: визвольна ідея і збройний чин. Нью-Йорк, 1956. 360 с.
18. Сокіл-Батько спортивно-руханкове товариство товариство у Львові. *Альманах 1894–1994*. Львів, 1996. 267 с.
19. Степанів О. На передодні великих подій. Власні переживання і думки 1912–1914. Львів : Червона калина, 1930. 45 с.
20. Тиктор І. Велика історія України. Львів : Вінніпег, 1948. 965 с.
21. Трофим'як Б. Фізичне виховання і спортивний рух у Західній Україні (з початку 30-х років XIX ст. до 1939 рр.). К. : ІЗМН, 1997. 424 с.
22. УСС (1914–1921) / під ред. Б. Гнаткевича. Львів : Слово, 1935. 160 с.
23. ЦДІА України, м. Львів, ф. 312, оп. 1, спр. 1.
24. ЦДІА України, м. Львів, ф. 312, оп. 1, спр. 18.

Papenko Ye.M., Strylchuk O.V. THE IDEA OF THE CONGREGATION AND THE STATE IN THE IDEOLOGY OF THE UKRAINIAN SICH RIFLEMEN

The article analyzes the origins and formation of the ideological foundations of the armed struggle of the Legion of Ukrainian Riflemen. Ukrainian legionnaires are the first national military formation of the modern era, which, after a more than two-hundred-year break in the liberation struggle, revived the Cossack traditions of armed struggle for state interests and united in its ranks people devoted to the Ukrainian cause. However, the importance of shooting is not limited to the fact that it became the first voluntary military formation in the modern history of Ukraine, which connected the interrupted thread of liberation struggles with armed struggle during the First World War. The Ukrainian Sich Riflemen entered history also because they were a force that had a significant impact on the development of Ukrainian social and political thought and on the formation of national consciousness. Bright stages of self-sacrificing work aimed at awakening and establishing among Ukrainians a sense of national dignity, the idea of the unity and independence of the state, are associated with the Ukrainian Sich Riflemen. The spiritual weapons of courage, self-sacrifice, and faith were inherited from the Ukrainian Orthodox Church. From the dreams and blood of many generations of Ukrainians, including the soldiers of the Legion USS, the Ukrainian state emerged, which today is independent. A notable role in the creation of the Ukrainian military formation of the modern era – the Ukrainian Sich Riflemen, was played by the Western Ukrainian youth associations – «Sokil», «Sich», «Plast», which united in their ranks representatives of various social strata of Galicia, and instilled in them patriotism and mutual assistance, honesty, respect for one's own and others' dignity, observance and implementation of established rules of behavior in society, etc. These youth organizations contributed to the activation of the struggle of the Ukrainian people for state interests, the revival of the traditions of armed struggle established by the Ukrainian Cossacks, developing their own ideology of national liberation and enriching Ukrainians with new spiritual and political values, despite the fact that they were created according to foreign models.

Key words: *Ukrainian Sich Riflemen, youth associations, Galicia, ideology, landmarks, state-building processes.*

Священко З.В.

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

АМАТОРСЬКІ ФОТОГРАФІЧНІ ЛИСТІВКИ ЯК ЕЛЕМЕНТ КУЛЬТУРИ ПОВСЯКДЕННОСТІ НА ТЕРЕНАХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ ХХ СТ.

У статті автором зроблено спробу дослідження виявлених аматорських фотографічних листівок та їх ролі у вивченні повсякденного життя населення Правобережної України у першій чверті ХХ ст. Поширення ілюстрованих листівок пов'язане зі стрімким розвитком промисловості, торгівлі, культури та загальним підвищенням освіченості населення. Розвиток фотографічного мистецтва сприяв виникненню аматорських фотографічних листівок, вивчення яких тривалий час перебувало поза межами спеціальних наукових досліджень. Фотографічна поштова листівка почала розглядатись як науковий філокартичний матеріал лише з 1960-х років.

Зазначено, що удосконалення технологій фотографічного мистецтва на початку ХХ ст., відкриття магазинів з фотографічним обладнанням та випуск спеціалізованої літератури сприяли розвитку аматорської фотографічної діяльності. Практикуючись у відточуванні своєї майстерності, фотографи почали друкувати на поштових листівках частини своїх негативів або копіювати зображення з негативів інших фотографів. Аматорські фотографічні листівки досить швидко стали частиною міського повсякденного життя та предметом колекціонування.

Визначено періоди розвитку листування за допомогою карток, а також методи друку фотографічних зображень на площині поштової листівки. Зроблено аналіз та опис фотографічних листівок, виготовлених фотографами-аматорами у різних стилістичних вирішеннях, що відрізняло їх від стандартизованих листівок, які виготовлялись тогочасними фотографічними ательє та приватними підприємцями. Такі документи є унікальними через їх малий тираж та зберігання у приватних колекціях. Виявлення та уведення до наукового обігу нових документів, а саме аматорських фотографічних листівок, є важливим елементом культури повсякденності та важливим видом аматорського руху на теренах Правобережної України у першій чверті ХХ ст.

Ключові слова: фотографічні листівки, фотографи, філокартія, повсякденність, Правобережна Україна, культура, мистецтво.

Постановка проблеми. Фотографічні листівки як соціокультурне явище з'явилися на рубежі ХІХ–ХХ ст. Найважливішими факторами, які вплинули на появу листівок і їх популярність в суспільстві, були зростання міст, урбанізація населення, з якими нерозривно пов'язане зміцнення масової культури на рубежі століть, зокрема, різке збільшення видань. Ілюстрована відкрита картка – одне з таких видань, яке виникло як закономірний результат розвитку промислового мистецтва, увібравши в себе всі досягнення науково-технічного виробництва (друкарські верстати і нові методи друку, можливості якісної передачі кольору і т.д.). На початку ХХ ст. ілюстровані листівки стали доступними для широких верств, що пов'язано з розвитком торгівлі, культури та загальним підвищенням освіченості населення. Розвиток фотографіч-

ного мистецтва сприяв виникненню аматорських фотографічних листівок, вивчення яких не було предметом спеціальних наукових досліджень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні питання виникнення та видів поштових листівок висвітлені у працях вітчизняних і зарубіжних авторів. Зокрема, С. Єсюнін та М. Петров досліджували поштівки з видами міських поселень Поділля. Польські дослідники Р. Кречманський, Б. Дунін-Вільчинський і В. Ковальський упорядкували два альбоми листівок Польського краєзнавчого товариства та умістили у них описи поштових карток із зображенням епізодів повсякденного життя Подністров'я. Документальні листівки з видами Кам'янця-Подільського стали предметом наукових розвідок І. Паур. Однак ґрунтовних досліджень аматорських фотографічних листівок початку ХХ ст. нами не віднайдено.

Постановка завдання. спроба дослідження виявлених автором аматорських фотографічних листівок та їх роль у вивченні повсякденного життя населення Правобережної України у першій чверті ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. Одним із важливих аспектів сучасного етапу розвитку історичної науки є спроба розширити наявний документальний та зображальний ряд джерелами, які обмежено використовуються у дослідницькій діяльності. До таких джерел відноситься фотографічна поштова листівка, яка почала розглядатись як науковий філокартичний матеріал лише з 1960-х років, але досить швидко стала документальним фіксатором історичних подій.

Сьогодні існує загальноприйнятий поділ поштівків на художні та фотографічні. Останні часто називаються документальними і виступають у якості точного історичного та наукового джерела, оскільки фотографічна камера до найменших дрібниць фіксувала як елементи одягу зображених фігур, так і архітектурну забудову міста у видових фотографіях. Такі поштівки досить часто тиражувалися видавцями великими накладками, що перетворило листівку у один із елементів повсякдення містян. Листівки надсилали поштою, дарували знайомим та часто колекціонували у домашніх збірках.

Але якщо фотографічні листівки, які друкувалися державними друкарнями та приватними видавцями, більшою мірою відомі у науковому середовищі, то виготовлені у одиничних екземплярах аматорські фотографічні листівки тривалий час залишаються поза межами наукових досліджень.

Враховуючи бурхливий розвиток фотографічного мистецтва, значного спрощення його процесів, наявність спеціалізованих фотографічних магазинів та послаблення поліцейського нагляду за друкованою продукцією, у першій чверті ХХ ст. в Україні відбувся сплеск аматорського руху, коли кожен міг дати волю своїй фантазії та виготовити необхідний дизайн поштівки, щоб підкреслити індивідуальність, зберегти пам'ять про цінні родинні моменти, реліквії або акцентувати увагу на фотографічному зображенні адресату цієї поштівки. Ілюстровані відкриті листи виникли на стику поштового та видавничого мистецтва, сфери мистецтва та туризму, сфери людського спілкування та суспільних уподобань. Поява і популярність листівок стали можливими завдяки вдосконаленню технологій і ряду досягнень в цих галузях. Тому про відкриті листи як явище в соціальній і культурній історії можна говорити лише

починаючи з кінця ХІХ ст., коли в більшості країн світу були проведені поштові та інші (економічні, міські, освітні) реформи, побудована мережа залізниць, створені умови для розвитку туризму, широкого поширення набули можливості фотографії, тиражування тощо.

Введення нового виду листування поштовими листівками зафіксовано 30 листопада 1865 р. в м. Карлсруе (Німеччина) під час конференції, присвяченій поштовій справі. Тоді ж було запропоновано започаткувати такий елемент як «поштовий листок» (Postblatt), який міг би використовуватись для відкритих повідомлень, але ця пропозиція тоді була відхилена [26, с. 25]. За два роки після цього фірма «Пардубіц» запропонувала версію «поштового листка» власного дизайну, де на лицьовому боці було видруковано 30 слів, які допомагали відправнику обрати необхідні, викресливши зайві, однак Головне поштове відділення в Берліні також відкинуло цю пропозицію [27, с. 41].

Важливість запровадження «кореспонденційних карток» було опубліковано 26 січня 1869 р. у віденській газеті професором військової академії Е. Германом. Він аргументував це тим, що статистичні дані свідчать про велику кількість надісланих листів з коротким змістом, який у переважній більшості не є таємницею. Щоб скоротити витрати на паперовий конверт та поштовий папір останній пропонував увести спеціальні бланки «Postkarten», які коштували б мінімальну ціну. Дані аргументи знайшли свій відгук і вже 22 вересня 1869 р. австрійським урядом було прийнято у обіг поштові листівки та видано спеціальне розпорядження «Про введення в обіг в країні карток для кореспонденції» [12, с. 24]. З цього моменту поштова листівка була уведена в обіг нарівні зі звичайними поштовими повідомленнями. Досить швидко подібний вид поштової кореспонденції за сприяння організації Всесвітнього поштового союзу набув широкого поширення [1, с. 5]. Починаючи із 1870-х рр. низка європейських країн також почали запроваджувати подібні бланки поштових листівок. Серед таких країн були Англія, Франція, Іспанія, Швейцарія, Данія, Швеція, Люксембург, Бельгія, Нідерланди, Норвегія, Румунія [28, с. 16].

У жовтні 1870 р. міністром внутрішніх справ Російської імперії О. Тимашевим було запропоновано проєкт щодо введення аналогічних поштових листівок на території держави, який було затверджено наступного року, у червні 1871 р. [11, с. 28–29]. Перші поштові листівки були доволі простого дизайну із розграфленим адресним

полем російською мовою та без будь якого зображення [3, с. 7]. Монополію на випуск таких бланків мало лише державне поштове відомство [11, с. 29]. У 1875 р. Російська імперія вступила до Всесвітнього поштового союзу і з того часу бланки поштових листівок почали маркуватися написами російською та французькою мовами із назвою організації, що дозволило бланкам поштових листівок отримати статус засобу міжнародної поштової кореспонденції. Натомість, бланки, призначені для обігу в межах країни, продовжували маркуватися лише російською мовою [17, с. 61].

У такому вигляді поштові листівки залишалися до 1889 р. У цьому ж році почався перший випуск поштових листівок із нанесеним на бланк зображенням у вигляді Ейфелевої вежі [17, с. 62]. Ідея із зображенням на бланку знайшла свою популярність, тож вже на початку 1890-х рр. на території сучасних українських земель з'являються ілюстровані поштові картки. У 1894 р. російський уряд дозволив приватним підприємцям друкувати свої ілюстровані поштові бланки, тож поштовий департамент втратив монополію на виключний друк останніх. Незмінними залишалися вимоги до зовнішнього оформлення адресного боку та розміри бланку [24, с. 1]. Наступним кроком уряду у 1907 р. був дозвіл на друк фотографічних листівок приватним підприємствам. Це означало, що будь-яке фотографічне ательє могло перетворювати свої фотографії на фотографічні поштові листівки за умов дотримання вимог розміру та наявності адресної сітки на зворотньому боці бланку [17, с. 67]. Поштові ілюстровані відкриті листівки набули особливої популярності з 1889 р. Вони дуже швидко перетворилися на звичайний предмет повсякденного життя, а у продажу покупцям пропонувалась велика кількість зразків таких листівок, які виготовлялись за допомогою найрізноманітніших способів: літографія, цинкографія, фототипія, фотографія тощо [10, с. 3].

Найпоширенішою технікою друку фотографічних листівок був метод фототипії. Даний метод дозволяв виготовляти друкарське кліше на скляних або металевих пластинах із нанесеним на нього світлочутливим шаром із хромованої желатини [30, с. 44–48], що значно здешевлювало сам друкарський процес. Протравлена пластина встановлювалась у плоскодрукарський верстат, який мав два валики для фарби. Для високої якості друку форма мала бути постійно зволоженою, тому друкарське кліше змочували після кожних 500 відбитків [13, с. 41]. Друк здійснювався на спеціальному фототипічному папері у два при-

йоми з різних кліше, що відображали середні півтони та глибокі тіні. Такі фототипічні відбитки, вкриті желатиновим шаром, було важко відрізнити від фотографічних відбитків на глянцевому альбуміновому або желатино-срібному фотопапері, хоча ілюстровані поштові картки виготовлялися також і таким способом, тому їх варто називати «фотографічними» листівками. Вони мали глянцеве покриття та виготовлялись методом проявлення зображення на спеціальному фотографічному папері, вкритому світлочутливим шаром. Натомість, фототипічні листівки мали матовий шар та виготовлялись методом плаского друку за допомогою друкарського кліше та фарби на спеціальному друкарському станку, тому їх назва відповідно «фототипічні» листівки. Наклад останніх становив у середньому приблизно 1500 відбитків [17, с. 68]. Плюсом цієї технології була можливість друку не тільки монохромних зображень, але й кольорових із роздільних кольорових кліше (жовтого, зеленого та червоного тонів). Даний кольоровий метод друку було запатентовано у 1888 р. під назвою «фотохромотипія» [6, с. 32–37].

Основний метод фототипічного друку листівок дозволяв якісно відтворювати фотографічні зображення, що, у свою чергу, забезпечило популярність таких листівок серед покупців через свою низьку собівартість, зручний розмір та можливість одразу надсилати листівки поштою. При поширенні фототипічних верстатів на території сучасної України у вітчизняних видавців зникла потреба замовляти послуги друку у німецьких друкарів. Досить швидко листівки почали збирати колекціонери, що стало початком філокартії.

Розвиток технологій фотографічного мистецтва на початку ХХ ст. дозволив розквітнути такій хвилі фотографічної діяльності як фотоаматорство. Відтепер кожен бажаючий за відносно короткий проміжок часу міг опанувати фотографічне ремесло та придбати у спеціалізованих магазинах все необхідне технічне обладнання. Також стала активно виходити друком спеціалізована література для фотографів-аматорів. Наприклад, можна було опанувати техніку зйомки моментальними ручними фотографічними камерами [22; 23] стереоскопічної фотографії [7; 25]; використовувати техніку фотографування у подорожах [21]; окремо розглядалась техніка фотографування неба, хмар, води, хвиль, завірюхи, блискавки, місячного сяйва та зйомку навпроти сонця [8]; а також існувала низка книг-довідників спеціально для фотоаматорів, де аналізувалися різновиди фотографічних камер, техніка роботи із фотографічним облад-

нанням та пропонувалися корисні поради [2; 9; 14; 29; 31]. Особливо слід виділити спеціалізовану літературу для фотографів-аматорів для виготовлення саме фотографічних поштових листівок та їх оформлення у домашніх умовах [4; 5; 16].

Форма ілюстрованого відкритого листа виявилась досить зручною та практичною. Професійні фотографи та фотографи-аматори почали використовувати новий для себе формат (9×14 см) для того, щоб представити свої фотографії у найвигіднішому їх вигляді. Такі фотографії на відкритих листах не вимагали наклейки на спеціальні бланки чи картон, що дозволило значно здешевити собівартість та скоротити необхідний час для виготовлення такого відбитку. Врешті, колекція подібних фотографічних листівок займала менше об'єму при зберіганні, ніж аналогічна фотографія на спеціальному фотографічному бланку. До того ж зменшувалась маса фотографічної листівки у порівнянні із аналогічною фотографією.

Наявність доступної спеціалізованої літератури, вдосконалення технологій фотографування та друку допомогло фотографам-аматорам у повній мірі проявити свою індивідуальність, створюючи спеціальні персональні альбоми, які часто становлять великий інтерес як до змісту ілюстрацій відкритих листів, так і художньої цінності та оригінальності їх виконання. Практикуючись у відточуванні своєї майстерності фотографи почали друкувати на поштових фотографічних листівках частини своїх негативів або копіювати зображення з негативів інших фотографів. Також фотографічні роботи доповнювались різноманітними прикрасами, рамками, віньєтками, вензелями тощо, щоб максимально надати фотографічній роботі художнього змісту.

Крім власне самої фотографічної камери та засобів для проявлення негативів для друку на бланках відкритих листів фотографу-аматору була необхідна лише спеціальна копіювальна рамка, куди можна було вкласти бланк із світлочутливим шаром та негатив для подальшого експонування. Причому ця рамка мала бути дещо більшого розміру, ніж сам формат бланку відкритого листа. Крім стандартних копіювальних рамок (13×18 см) згодом почали виготовляти спеціальні (14×14 см) із дверцятами, які відчинялись по діагоналі, щоб можна було друкувати зображення із невеликих негативів у вертикальному та горизонтальному положеннях [10, с. 8].

Наявність копіювальної рамки дозволяла виконувати друк фотографічного зображення з одного негативу, або комбінувати кілька негативів між

собою, щоб отримане фотографічне зображення було більш складним, цікавим та творчим, що мало вищу мистецьку та колекційну цінність. Також спеціалізовані фотографічні магазини пропонували широкий вибір різноманітних масок різної форми, які допомагали надати фотографіям форму овалу, ромбу, серця або будь якої іншої фігури. Також фотограф міг виготовити таку маску власноруч із чорного товстого світлонепроникного паперу, вирізавши ножицями фігуру необхідної форми та розмірів. Такий листок-маска накладався на фотографічний негатив таким чином, щоб всі непотрібні частини зображення були прокладені чорним папером, а потрібні елементи розміщувалися у отвір вирізаної геометричної фігури. Можна було також використовувати і внутрішній елемент цієї геометричної фігури, що залишався після вирізання. Цей елемент називався «контрмаска» та використовувався для зворотнього ефекту, коли непотрібні частини фотографічного зображення можна було заховати під площиною геометричної фігури [10, с. 11–12]. Найчастіше фотографи-аматори використовували один негатив, інколи зміщуючи його трохи в сторону або закриваючи частину зображення чорним папером для того, щоб із однієї сторони отриманого фотографічного відбитку утворилось біле поле, де можна було розміщувати різноманітні написи. Зазвичай такі білі поля виконували з правого боку від фотографічного зображення, щоб текст, написаний від руки, зліва-направо мав однакову відстань від початку рядків до краю зображення. У нашому розпорядженні є листівка із приватної колекції К. Мазуренка, на лицьовому боці якої зображено родину, яка сидить за домашнім столом. Нижня частина знімку була відділена білим полем для майбутніх написів. На звороті листівки міститься лише адресна сітка та написи «Відкритий лист» російською та французькою мовами (Рис. 1) [20].

Рис. 1. Листівка із приватної колекції К. Мазуренка

У нашому розпорядженні є кілька подібних листівок, виготовлених фотографами-аматорами у різних стилістичних вирішеннях, що значно відрізняло їх від стандартизованих портретних листівок, які виготовлялись у тогочасних фотографічних ательє та приватними підприємцями. Головною причиною того, що листівки фотографів-аматорів стилістично відрізнялися від професійних стало те, що фотографи-професіонали працювали із значно більшими масивами приватних замовлень, у той час як аматори могли значно більше приділити часу одній листівці.

Аматорські фотографічні листівки, крім фотографічного відбитку та стандартної адресної сітки на звороті, часто не містять більше жодних даних про їх авторів. Виключенням серед усіх аматорських фотографічних листівок можна назвати серію листівок приватного підприємця Л. Раковського, який працював у с. Юрківці та м. Кам'янці-Подільському (Подільська губернія) [15, с. 523]. Нам не вдалось знайти велику кількість виготовлених ним листівок, що свідчить про те, що було видано не більше кількох десятків екземплярів кожного виду. Аналізуючи приклади його листівок можемо зробити висновок, що за характерною тінню, які відкидають об'єкти, зображені на площині листівки, Раковський спочатку komponував окремо та викладав на столі, після чого робив знімок фотографічною камерою. Такий спосіб дозволяв уникнути зайвих маніпуляцій з негативами у копіювальній рамці, хоч це і дещо знижувало загальну якість отриманого зображення. Представлена серія із двох його робіт аматорських листівок на честь роковин Т. Шевченка демонструє як високу майстерність автора, так і шанобливе ставлення до української культури. На листівках зображено український пей-

заж, ліра, рослини, портрет Шевченка із уривком його твору та датою виготовлення листівки. Вся зазначена серія була виготовлена у стилі колажу із великої кількості різноманітних зображень та надруковані на бланках із зазначенням Всесвітнього поштового союзу (Рис. 2) [18].

У той самий час, відкритий лист із видами місцевості, якими фотограф подорожував або улюблений куточок кімнати, теж часто попадали у об'єктив фотокамери. Такі листівки приносили задоволення не тільки фотографу, але і одержувачу такого листа. Зазвичай переважна більшість таких аматорських фотографічних листівок представляє собою просте перенесення фотографічного зображення на бланк листівки без жодних прикрас. Саме такі виготовляла для себе та своїх знайомих відома тогочасна столична актриса театру, українська драматична акторка та співачка З. Рибчинська, яка активно фотографувала свої сценічні костюми, дорогі предмети гардеробу, внутрішні помешкання кімнат, у яких проживала, та дарунки від шанувальників. Фотографічні зображення наносились на бланк поштового листа. Такі поштові бланки містили на зворотному боці різні оформлення адресних сіток. Деякі були зовсім без написів, деякі містили лише напис російською мовою «Поштова картка», а деякі були віддруковані із зазначенням Всесвітнього поштового союзу російською та французькою мовами, що дозволяло останні надсилати за кордон.

Частина поштових листівок надсилалися поштою, зокрема у Києві в 1909 та 1911 роках, про що говорить відповідний поштовий штампель (Рис. 3) [18]. У нашому розпорядженні є аматорська фотографічна листівка, де на фотографічному відбитку невідомий чоловік у позі сидячи перед будинком імітував оточення фотографічної

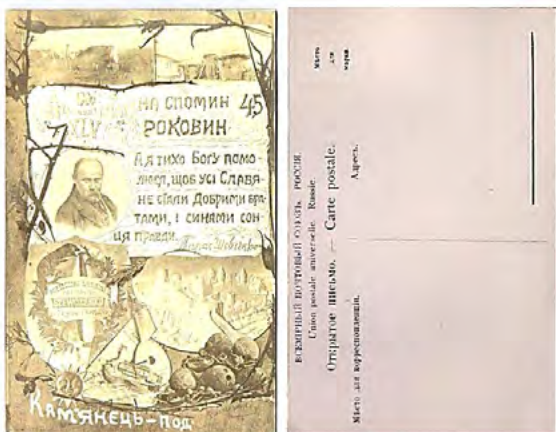

Рис. 2. Листівка авторства Л. Раковського до роковин Т. Шевченка

Рис. 3. Листівка із зображенням З. Рибчинської

студії із використанням допоміжних предметів (стіл, два стільці, одяг, циліндр, тростина і газета, яка була розкладена перед чоловіком). Хаотичний характер знімку говорить про те, що фотографія робилась похапцем і, ймовірно, спеціально для надіслання її поштою. Згідно штемпельного відтиску, листівка пройшла пошту у 1915 р. у с. Кривошиїнці (Вінницький пов.) [19].

На початку ХХ ст. спеціалізовані фотографічні магазини могли запропонувати широкий вибір фотографічних бланків відкритих листів різних видів, серед яких були бланки із одразу нанесеним на них fotocутливим шаром різних видів (матові, блискучі, целулоїдні, аристократичні, ферропрусіатні, бромсрібні, пігментні тощо). Це також значно спрощувало процес, оскільки у другій половині ХІХ ст. фотограф професіонал мусив знати всі рецепти і виготовляти всі необхідні суміші самостійно. Звичайно, якщо фотограф-аматор хотів серйозно ставитись до своєї справи та відтворювати на папері унікальні фотографічні ефекти, він мусив знати всі теоретичні настанови, рецепти та мусив вміти ними користуватися

на практиці [10, с. 31]. Але на угоду клієнту та із бажання отримати більше прибутку спеціалізовані магазини почали вводити у продаж одразу всі необхідні підготовлені матеріали.

Висновки. Отже, аматорські фотографічні поштові листівки є малодослідженим, але важливим документальним свідченням історичних подій, які відображали вподобання і особливості життя міського населення Правобережної України першої чверті ХХ ст. Такі документи є унікальними через їх малий тираж. Аматорські фотографічні листівки надсилались поштою, але частіше осідали у домашніх та приватних колекціях, що значно утруднює їх подальше введення до наукового обігу. Але тим не менш, цей вид листування, зокрема аматорські фотографічні листівки, досить швидко став частиною міського повсякденного життя та предметом колекціонування. Таким чином, можемо впевнено стверджувати, що аматорські фотографічні листівки є важливим видом та яскравим прикладом аматорського руху на теренах Правобережної України у першій чверті ХХ ст.

Список літератури:

1. Бугаєвич І. В. Українські листівки та філокартія. Нотатки колекціонера. Київ : Мистецтво, 1971. 91 с.
2. Волшебный фонарь и его применение при публичных лекциях, при преподавании и для препровождения времени / сост. Г. Н. Буякович. Санкт-Петербург : Изд. Ф. В. Щепанского, 1898. 133 с.
3. Временные постановления по почтовой части с января 1872 года. Санкт-Петербург : Типография товарищества «Общественная польза», 1871. С. 6-7.
4. Грасгоф-Лешер И. Ретушь и раскрашивание фотографий: наставление для выработки фотографических негативов и позитивов, а также для раскрашивания их акварельными и масляными красками. Санкт-Петербург : Изд. Ф. В. Щепанского, 1912. 100 с.
5. Эдер И. М. Съёмка сетчатых негативов для автотипии: пер. с нем. Санкт-Петербург : Тип. СПб. Градоначальства, 1901. 64 с.
6. Эстрин С. Трехцветная фотография и печатание в три краски. *Искусство и печатное дело*. 1910. № 1. С. 32–37.
7. Ермилов Н. Е. Практическое руководство к стереоскопической фотографии для любителей. Санкт-Петербург : Тип. Ц. Крайз, 1906. Вып. 3. 51 с.
8. Ермилов Н. Е. Как фотографировать облака, воду, волны, бурю, молнию, против солнца, лунные виды. Санкт-Петербург : Тип. Ц. Крайз, 1905. 32 с.
9. Ермилов Н. Е. Упрощённая фото-семи-эмаль: руководство для любителей. Санкт-Петербург; Москва : СТЕФФЕН, 1911. 14 с.
10. Ермилов Н. Е. Фотографические открытые письма: любительское изготовление открытых писем и иллюстрирование их фотографическим путём. Санкт-Петербург : Тип. Ц. Крайз, 1906. Вып. 4. 51 с.
11. Забочень М. Сто лет русской почтовой карточки. *Советский коллекционер*. 1972. № 10. С. 28–52.
12. Забочень М. Филократия: краткое пособие-справочник. Москва : Связь, 1973. 104 с.
13. Котик Р. А., Соколов П. Д., Гончарова В. Н., Боголюбская Н. В. Фототипная печать. Москва : Государственный комитет Совета Министров СССР по печати, 1965. 46 с.
14. Краткое руководство для начинающего фотографа-любителя / сост. И. Стеффен. Санкт-Петербург : Тип. А. М. Менделевича, 1898. 68 с.
15. Осетрова Г. Леон Раковський: 1856-1908. *Поляки на Хмельниччині: Погляд крізь віки* : зб. наук. праць. Хмельницький. 1999. С. 522–525.
16. Ошибки и неудачи при работах на бромжелатиновых пластинах, причины их и способы устранения. *Русский фотографический журнал*. Санкт-Петербург: Тип. М-ва Путей и сообщений, 1896. 61 с.

17. Паур І. В. Поштова листівка як джерело дослідження соціокультурного середовища та історичної топографії Кам'янця-Подільського (кінець XIX – початок XX ст.) : дис. ... канд. іст. наук. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2015. 339 с.
18. Приватна колекція листівок А. Паладійчука (м. Київ).
19. Приватна колекція Б. Длугопольського (м. Вінниця).
20. Приватний архів К. Мазуренко (м. Київ)
21. Применение фотографии к путешествиям / сост. Е. П. Вишняков. Санкт-Петербург : Типо-лит. и фототип. В. И. Штейна, 1893. 148 с.
22. Прокудин-Горский С. М. О фотографировании моментальными ручными камерами : указания для любителей. Санкт-Петербург : Тип. Е. Евдокимова, 1897. 32 с.
23. Прокудин-Горский С. М. Изо-хроматическая съёмка моментальными ручными камерами: с указанием изготовления чувствительных к цветам пластин (изо-пластин). Санкт-Петербург : Самокат, 1903. 29 с.
24. Распоряжение Министра Внутренних Дел по почтовой части, 19 октября 1894 г. *Правительственный вестник*. Санкт-Петербург. 1894. № 257. 23 ноября. С. 1.
25. Стереоскопическая фотография / сост. Г. Н. Буякович. Санкт-Петербург : Изд. Г. Ф. Стенге, 1905. 109 с.
26. Тагрин М. С. В поисках необычного: из записок коллекционера. Ленинград : Об-во по распространению политических и научных знаний РСФСР, 1962. 70 с.
27. Файнштейн Э. Открытому письму 100 лет. *Филателия СССР*. 1969. № 1. С. 41–42.
28. Файнштейн Э. Б. В мире открытки. Москва : Планета, 1976. 131 с.
29. Фогель Э. Карманный справочник по фотографии. Москва : Типография Т-ва И. Д. Сытина, 1911. 328 с.
30. Чибисов К. Позитивные процессы на хромированных коллоидах. *Очерки по истории фотографии* / Н. Жердецкая. Москва : Искусство, 1987. 255 с.
31. Шмидт Ф. Практическая фотография: пер. с нем. : первоклассная настольная книга: для любителя и профессионала. Санкт-Петербург : Изд. Ф. В. Щепанского, 1903. 496 с.

Sviashchenko Z.V. AMATEUR PHOTOGRAPHIC POSTCARDS AS AN ELEMENT OF EVERYDAY CULTURE ON THE RIGHT BANK UKRAINE IN THE FIRST QUARTER OF XX CENTURY

The author attempts to explore the identified amateur photographic postcards and their impact on studying the everyday life of population of the Right Bank Ukraine in the first quarter of XX century. The spread of illustrated postcards was connected with rapid development of industry, trade, culture, and general growth of education of the population. Development of photographic art favored the emergence of amateur photographic postcards, studying of which for a long time was out of scope of scientific research. The photographic postcard turned into a subject of scientific philocarticle material only in 1960-s.

It's noted that improvement of photographic art technologies in the beginning of XX century, opening of shops selling photographic equipment and issue of specialized literature assisted development of amateur photographic activity. Honing their skills, the photographers began to print a part of their negatives on the postcards or copy images from the negatives of other photographers. The amateur photographic postcards have gradually become a part of urban everyday life and collectors' items.

The article identifies the periods in development of correspondence with the use of postcards, including the methods of printing of photographic images on postcards. The article analyses and describes the photographic postcards, made by the amateur photographers in different styles, that distinguished them from standard postcards, issued by contemporary photographic studios and private entrepreneurs. Such documents are unique due to their limited edition and availability mainly in private collections. Identification and introduction of new documents (i.e., amateur photographic postcards) into the scientific circulation is a crucial element of everyday culture and an important evidence of amateur movement in the Right Bank Ukraine in the first quarter of XX century.

Key words: *photographic postcards, photographers, philocardium, everyday life, Right Bank Ukraine, culture, art.*

Сорокотяг В.І.

Бердянський державний педагогічний університет

ПОЛІТИЧНА ІДЕНТИЧНІСТЬ МУНІЦИПАЛЬНОЇ ВЛАДИ ЯК ВАЖЛИВА ОЗНАКА УРБАНІЗАЦІЇ РАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ (1919–1928 РР.)

У статті досліджено питання впливу державних трансформацій, як знакового вияву радянської модернізації, на розвиток муніципальної влади в УСРР.

Муніципальне господарство, як складова державного правління в УСРР мала слаборозвинену форму закріплену: специфічним понятійним апаратом, власним суб'єктом (Міськради), та місцевим бюджетом, що знаходився у повній залежності від фінансової допомоги з Центру. Природа комунальної кризи вимагала запровадження швидких організаційних реформ, активного планування, значних фінансів та достатньої кількості досвідчених комунальних кадрів, яких в країні, що перемогла «буржуазію», був великий брак.

Дефіцит означених ресурсів, покривався соціалістичною правотворчістю, направленою на розвиток місцевого управління та на регулювання містобудівних сфер. За рахунок правотворчості, як доступного інструменту класового управління, з характерною для означеного періоду: суперечливістю норм права, двозначними формулюваннями, абстрактною формою викладу правових норм, закритими «не для друку» правовими актами та прогалинами в законодавстві» [20, с. 316], практично закріплювалося право радянської влади на об'єднання та оформлення місцевих рад в одну загальну державну будову. Паралельно з формуванням основ соціалістичного права у сфері управління винищувалася багатопартійність та загальне виборче право, як засіб організації політичних процесів, властивих при демократичному устрої держави.

Методологічною основою дослідження є принципи історизму, об'єктивності, соціального підходу, які реалізовані за допомогою таких дослідницьких інструментів як антропологічний, аналітичний, порівняльний.

Загальний аналіз поглядів радянських та сучасних науковців щодо поняття та сутності міського самоврядування, як форми влади революційної диктатури від імені пролетаріату, на сьогодні залишається відкритим і вимагає додаткових досліджень.

Ключові слова: демократія, радянська міська реформа, соціалістичне право, багатопартійність, міська Рада, пролетарське самоврядування.

Постановка проблеми. Практика реалізації міського управління на початкових кроках становлення радянської влади в Україні мала еkleктичний характер. Міськрада була гротеском імперської спадщини – міської думи, що прийняла в УСРР форму та склад пролетарсько-класового самоврядування [6, с. 234]. Під впливом державних трансформацій, як знакового вияву радянської модернізації, муніципальна влада набувала характерних ознак політичної ідентичності, яка за влучним формулюванням Н. Яковенко позначала одну з важливих ознак урбанізації [30, с. 274].

Український урбанізм радянського періоду, програмно проявлявся з неменшим максималізмом, ніж план забезпечення щорічного приросту промислової продукції. Як зазначає Я. Верменич, міста мали стати вітриною нового ладу, тож влада не скупилася на використання риторичної соціаль-

ної справедливості і декларованої участі мас в системі творення нового стилю життя і управління [7, с. 210]¹. Однак, процес реалізації державної політики радянської України у сфері муніципального управління вимагав чіткої нормативно-правової бази, що закріплювала авторитарний правовий режим, систему управління та оформлення організаційно-бюрократичної системи на місцях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історіографію дослідження в першу чергу представлено роботою радянського вченого Л. Велихова «Основи міського господарства». В дослідженні використовується серія ґрунтовних робіт, серед яких «Нація поневолена, але державна» речника української діаспори Б. Галайчука та «Кому-

¹ Верменич Я. Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення. К. : Інститут історії України НАН України, 2011. 210 с.

нізм в Україні – перше десятиріччя (1919–1928)» С. Кульчицького. Монографія «Принципи і методи діяльності органів місцевого самоврядування» Куйбіди В., дисертація С. Білошицького «Проблеми формування монопартійної системи в Україні» та наукова стаття «Місцеві вибори в УСРР та національних республіках СРСР у 1927, 1929 роках...» С. Маркової сприяють формуванню думки, щодо муніципальної політики та пов'язаних з цим питань процесів виборів до місцевих рад в УСРР. Статті В. Безобразова, Н. Куприца, В. Милецького, А. Петрова, І. Видріна вносять більш детальне розуміння особливостей формування законодавства на початковому етапі становлення радянської влади. Також, питання муніципальної політики окресленого періоду знайшли своє висвітлення в законодавчих актах Конституції УРСР, правових актах спрямованих на організацію роботи органів влади в Україні на рівні місцевих Рад.

Постановка завдання. Мета статті – розкрити особливості ранньорадянського періоду УСРР пов'язаного з активізацією правових механізмів державного контролю та звуженням громадських ініціатив/народовладдя на рівні муніципальної влади в УСРР.

Виклад основного матеріалу. До першого радянського правового документу, що регулював організацію державної влади на місцях, стало звернення «Робітникам, солдатам і селянам!», ухвалене на II Всеросійському з'їзді Рад [5, с. 471]. В документі наголошувалося, що з'їзд бере владу у свої руки, а на місцях вся влада переходить до Рад робітничих, солдатських (надалі червоноармійських) і селянських депутатів, які і повинні забезпечити справжній революційний порядок.

У подальшому, радянським урядом було ухвалено цілу низку нормативних актів. Лист НКВС РРФСР від 24.12.1917 р. «Про організацію місцевого самоврядування» [1, с. 276] наголошував, що після перемоги жовтнево-листопадової революції, влада в країні остаточно переходить в руки пролетарських і напівпролетарських верств народу та їх класових організацій – Рад. Далі прописувалася структура Центральної влади, головною ланкою якої визначався Тимчасовий Робочий та Селянський Уряд (Рада Народних Комісарів – РНК) утворений згідно рішення центрального органу Рад – II-го Всеросійського з'їзду Рад.

Місцеві Ради, як органи управління отримували право підпорядковувати собі всі установи адміністративного, господарського, фінансового та культурно-освітнього значення. У такий спосіб

організації влади, відбувалося закріплення того політичного факту, що влада в країні перейшла до пролетарських і напівпролетарських її елементів. З цього приводу професор Р. Павловський зазначає, що в радянській державі був відкинтий поділ влади, парламентські установи з відірваністю від мас, безправне положення муніципальних органів. Вся влада належала цілком та виключно трудящим масам, їх повноважному представництву – Радам робітничих, солдатських та селянських депутатів [1, с. 33–34; 52].

Виходячи з основного положення організації влади в центрі і на місцях, та проводячи його послідовно в життя, радянська влада намагалася закріпити наступну організаційну схему.

Усі колишні органи місцевого управління, обласні, губернські та повітові комісари, комітети громадських організацій, волосні правління та ін., повинні були бути замінені відповідно обласними, губернськими та повітовими, районними та волосними Радами робочих, селянських, красноармійських і батрацьких депутатів. На думку більшовицького тимчасового уряду, вся країна мала покритися цілою мережею радянських організацій, які повинні були перебувати в тісній організаційній залежності між собою. Кожна з цих організацій, аж до найдрібнішої, ставала цілком автономною з питань місцевого характеру, однак повинна була узгоджувати свою діяльність із загальними декретами та постановами центральної влади та із постановами тих керівних радянських організацій, у склад яких вона входить [23, с. 272]. Згодом, 5 січня 1918 р. ВРЦВК Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів ухвалив постанову «Про визнання контрреволюційною дією всіх спроб привласнити собі функції державної влади». Цим правовим актом стверджувалося, що «Вся влада в Російській Республіці належить Радам і радянським установам... По цьому, всяка спроба зі сторони кого б то не було, або які б то не були установи, привласнити собі ті чи інші функції державної влади, буде розглянуто як контрреволюційна дія [23, с. 278]».

Однак, не все було так просто. Загострення внутрішніх відносин в зв'язку з «постійним прагнення національних об'єднань до автономного існування, що створює ґрунт до виокремлення націоналістичних контр-революційних осередків» [24, с. 3], подвоєне рішенням таганрозького засідання (19–20 квітня 1918 р.) кардинально змінило політику більшовицького Центру.

Після липневого I-го з'їзду більшовиків України в Москві (1918 р.) почалося планомірне

впровадження централізованої політики на всіх територіях та окраїнах Радянської республіки. Раднарком позбавив республіканські центральні комітети впливу на загальну партійну політику зміщенням функцій влади із державних структур на партійні, у результаті чого суспільно-політичний розвиток пішов не шляхом посилення самого управління, а шляхом концентрації влади в руках радянського партійного апарату як у центрі, так і на місцях [16]. Український історик Я. Грицак наводить роздуми Х. Раковського, який вважав, що харківський уряд став тактичною, дипломатичною грою. Радянська Україна не мала, а ні своєї власної армії, а ні валюти, а ні бюджету тощо – тобто більшості ознак незалежної держави» [11, с. 656].

Болюча проблема місцевого управління стала головною задачею Всеросійського з'їзду голів губернських Рад робітничих і селянських депутатів та завідувачів відділів управління губернських виконкомів (1918 р.) [24, с. 13]. Під час з'їзду, наголошувалося на важливості повного згуртування шляхом створення суворої підзвітності. Цьому згуртуванню повинна була допомогти прийнята Конституція, яка мала скувати суворою дисципліною територію радянської республіки в єдине ціле.

В підґрунті місцевого управління, з'їзд започаткував три принципи: влада на місцях належить виборним від робітників та найбіднішого селянства депутатам; в управлінні повна відсутність керівників – призначенців з Центру; сувора демократична централізація управління. В зв'язку з цим, З'їзди Рад та їх Виконкоми, отримували право контролю над діяльністю нижчестоящих З'їздів та Виконкомів, а обласні та губернські, крім того мали право скасовувати рішення. Виконкоми ставали повністю відповідальними перед З'їздом, що їх обрав. Це був єдиний шлях, щоб уникнути розпорошення на місцях та налагодження роботи [24, с. 15].

Показовим прикладом реалізації політики «загально-радянської центральної спайки» на місцях, стала пропозиція депутатів про остаточне вилучення неправильного тлумачення гасла «вся влада Радам». Питання організації місцевого Управління, та принцип «Вся влада Радам на місцях» повинен був проводитися лише за умови суворої координації дій із вищою владою та Центром. По завершенню пленарних засідань, депутати з'їзду одностайно прийняли рішення покласти кінець ненормальному розмаїттю найменувань і форм організацій у ладі місцевих Рад, а роздробленість, як своєрідна незалежність від загально-радянського центру безповоротно засуджувалася [24, с. 13].

На тему місцевого управління Радами за короткий час було видано цілу низку державних документах, до яких належали: Інструкція «Про права та обов'язки Рад»; вказівка НКВС від 24.01.1918 р. про розпуск міських дум [13, с. 116–117]; Декрет УСРР «Про організацію влади на місцях» (1919 р.) [25, с. 6–8]; «Тимчасове положення про організацію робітничо-селянської влади на місцях», а також «Тимчасове положення про організацію місцевих органів Радянської влади і порядок управління» [25, с. 94–96]. Як зазначає Е. Маслова: «За рахунок правотворчості, як доступного інструменту класового управління з характерною для означеного періоду суперечливістю норм права, двозначними формулюваннями, абстрактною формою викладу правових норм, закритими «не для друку» правовими актами та прогалинами в законодавстві» [20, с. 316], фактично закріплювалося право радянської влади на об'єднання та оформлення місцевих рад в одну загальну державну будову.

Однак, ключовим механізмом здійснення диктатури пролетаріату, складовим елементом якого виступало виборче право та технології формування владних органів [3, с. 162] в радянській Україні була Конституція [14]. Прийнята в 1919 р., на III Всеукраїнському з'їзді Рад, за участю 1887 делегатів, з яких 1435 були комуністами, Конституція УСРР як і Конституція РСФРР у першому розділі «Загальні положення» визначила основні завдання диктатури пролетаріату – здійснення переходу від буржуазного ладу до соціалізму шляхом проведення революційних перетворень і придушення контрреволюційних намірів з боку заможних класів. Українська СРР проголошувалася державою «трудящих і експлуатованих мас пролетаріату та найбіднішого селянства», найвищим органом якої стали Інститут Всеукраїнських з'їздів робітничих, селянських та червоноармійських Рад, Всеукраїнський Центральний Виконавчий комітет Рад (ВЦВКР) та Рада Народних Комісарів (РНК).

Конституція УСРР визначала структуру, компетенцію та порядок утворення місцевих органів влади наступним чином. На місцях радянську владу повинні були представляти Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (міські та сільські), обрані ними Виконавчі Комітети (Виконкоми), З'їзди Рад (губерніальні, повітові і волосні), та обрані ними Виконавчі Комітети (Виконкоми). Втім, на думку Ю. Максименко, крім визначення місцевих органів влади та виборчих прав громадян, перша радянська Конституція не містила, а ні терміну, на який обиралися ці місцеві

органи, а ні норм представництва і внутрішньої їхньої організації, а ні обсягу та розмежування повноважень [18, с. 154–159]. Законодавчу владу між Всеукраїнськими з'їздами Рад здійснював ВЦВКР, до повноважень якого належало регламентування та контроль з питань термінів та порядку виборів місцевих органів радянської влади, норм представництва та загальних постанов щодо внутрішньої організації між органами радянської влади на місцях, означення меж ведення справ і меж влади між ними та розмежування міських органів та органів Центральної Радянської влади [14].

Конституційним законом, право обирати місцеві органи отримували лише громадяни УСРР, що здобували засоби до життя продуктивною і загальнокорисною працею. Подальший перелік виборців розширювався за рахунок тих, хто займався домашнім господарством, також всіляких робітників і службовців зайнятих в промисловості, торгівлі, сільському господарстві, селян й козаків рільників які не користувалися найманою працею для отримання прибутку. Осібними статтями визначалося право участі у виборах військових, моряків та громадян, що не входили до вищезначених категорій, за умови відповідно засвідченої втрати працездатності [14]. Виходячи з цього, до голосування допускалися лише ті громадяни, що відповідали принципам трудового цензу та забезпечували необхідні для радянської влади місцеві вибори та її легітимізацію. Проте, виборче право втрачали сотні тисяч громадян, які не відповідали класовим та партійним принципам, та були позбавлені виборчого права – «позбавленці» [19, с. 2]. Фактично, викреслюючи «позбавленців», влада автоматично відкидала розширення можливостей для участі різних станів громадян в управлінні справами держави й народовладдя на місцях [10, с. 357].

Наступним, характерним недоліком радянської системи, були вибори на основі однопартійності. Якщо на перших Всеукраїнських з'їздах (1917–1922) з питань пошуку шляхів політичного та економічного розвитку, серед депутатів були представлені не лише комуністи та співчуваючі їм, але й інші політичні партії соціалістичного спрямування, то з часом функції вирішення політичних проблем перейшли до компартійних комітетів, оскільки будь яка система, ворожа до класових інтересів пролетаріату вважалася недозволеною. Офіційна відмова партії від маневрів передвиборчої пропаганди, боротьби партій, складання кандидатських списків пришвидшувала більшовизацію місцевих рад та підсилювало

у корені принципи демократичного централізму, як основи формування системи органів радянської влади.

Для порівняння, до гласних Катеринославської міської думи у квітні 1917 р., із 23-х офіційних списків (113 місць гласних), за партійними пройшло 12 списків (101 місце гласних) – Поалей Ціон, УСДРП, РСДРП(б), Польський демократичний клуб, Партія народних соціалістів, РСДРП(о), Бунд, польські і латиські соціал-демократи, Партія народної свободи, УПСР, Партія соціалістів-революціонерів і ОЕСРП, Українські трудовики, Єврейський блок, Єврейська національно-демократична група, за які проголосувало 66 209 виборців, або 90,18% від усього числа, хто голосував [31, с. 606–607]. Тоді як перевибори до рад у другій половині 20-х рр. на думку сучасних дослідників не були, а ні демократичними, а ні вільними.

Історикиня С. Маркова, після детального дослідження характеру виборчих кампаній до Рад 1927, 1929 рр., у розрізі становлення основ загального (активного) виборчого права в УСРР, приходять до висновку, що офіційні результати виборів до Рад у радянській Україні не мали нічого спільного з реальними настроями більшості людей, та не відображали їхнього справжнього волевиявлення. Маркова доводить, що підконтрольні владі силові структури за потреби захищали фальсифікації у комісіях на різних рівнях влади, а в радянському кримінальному законодавстві 1919–1929 рр. навіть містилися норми, у яких ішлося про застосування покарання щодо окремих категорій осіб без конкретної провини, тільки за належність до певних класів, партій тощо [19, с. 2].

У руслі цієї проблеми, заслуговує на увагу критичний коментар щодо викорінення партійного плюралізму від теоретика соціал-демократії К. Каутського, який стверджував, що повна загальність виборчого права не могла б суттєво змінити, (за умови існування диктатури пролетаріату), партійну більшість у Радах, а отже й кінцевий результат революційної діяльності. Навпаки, він визнавав, що багатопартійність мала реальні сили створювати в місцевих органах самоврядування корисну критику з боку опозиційної меншини [12, с. 17–18]. За коментарем К. Каутського криється декілька важливих тез. Перша, фіксує відсутність багатопартійності, як ключовий засіб організації політичного процесу в місцевій оруді, властивій при демократичному політичному режимі. Друга теза наголошує, що брак загального виборчого права гальмує демократичну форму реалізації народовладдя на місцях.

Відчужування накоплених попередньо ліберально-демократичних цінностей у сфері міського управління, на думку В. Вечерського, перетворювало радянське місто, в спільноту, що невпинно втрачала базові принципи самоврядування з усіма можливостями до саморозвитку. Місто переставало бути суб'єктом, а лише об'єктом спрямованих управлінських дій, які у підсумку породжували містобудівні диспропорції і хаос. На думку вченого, наслідком знищення самоврядного управління невід'ємно ставала дегуманізація міського середовища, зниження його інформаційного й культурного потенціалу, варварське ставлення до історичної спадщини.

На фоні рефлексії В. Вечерського, автоматично виникає питання, щодо позиції відомого теоретика містознавця Л. Веліхова, який навпаки, був впевнений в наявності самоврядування в СРСР. «Ні в одній з країн світу, – пише професор – не надавалося настільки широких перспектив розвитку та процвітання комунальному господарству, як у СРСР, де абсолютно демократична комуна, як міська, так і сільська, тобто місцева, за законом ставали суб'єктами усіх політичних та господарських прав» [6, с. 239].

На даному етапі, вважається принциповим розвести поняття – «пролетарсько-класове самоврядування» та «муніципальне самоуправління». Перше, орієнтоване на пролетарську (соціалістичну) теорію демократії (К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін) ґрунтувалося на марксистко – класовому підході. За теорією, демократія і свобода передбачалася лише для «трудящих мас», насамперед для пролетаріату, тоді як інші соціальні стани значно обмежувалися в правах та свободах. Повне відкидання приватної власності, а відтак, усякої автономії особи, підміна народу робітничим класом знайшло розвиток в програмних документах РКП(б). За теорією, головний акцент припадав на керівну роль комуністичної партії, як авангард робітничого класу, який керує процесом переходу до повної демократії – комуністичного самоврядування. Партія в СРСР мислилася як державна структура, а не як громадська організація. А «соціалістичне народовладдя» допускало демократію лише у вузьких рамках, які визначалися вищим партійно-державним управлінням, котре поступово зосереджувало все більше реальної влади у своїх руках [27, с. 198].

Професор Л. Веліхов відмітаючи ряд ґрунтовних теорій [6, с. 239] («точок зору» – в кращому разі – концепцій) [28, с. 35], що заперечували існування самоврядних структур в СРСР, дово-

дить нову формулу «радянського самоврядування з специфічною своєрідністю особливого типу» посилаючись на «державну теорію» вперше сформульовану відомими німецькими вченими Л. фон Штейном та Р. Гнейстом. У найлаконічнішому вигляді, її можна охарактеризувати як включення органів місцевого самоврядування в частини державного механізму. Таким чином, органам місцевого управління делегувалася частина прав та обов'язків держави, а вони, у свою чергу, мали здійснювати забезпечення державних інтересів на довірених їм територіях. Згодом ця теорія знайшла розвиток в дореволюційній Росії в роботах вчених-правознавців О. Градовського, Н. Лазаревського та В. Безобразова [4]. Згадані представники державної теорії відзначали міцний зв'язок місцевого самоврядування з державним управлінням загалом і ратували за включення органів місцевого управління до загальної системи державних органів. З їхньої точки зору, будь-яке управління публічного характеру – справа державна [15, с. 199]. Проте, Л. Веліхов, вважав цю теорію недосконалою, тому що вона відкидала класовий критерій, а отже була неприйнятною для послідовників К. Маркса [6, с. 239]. В «Основах» вчений віддає перевагу недостатньо розробленій соціально-класовій теорії, перший кістяк якої був побудований професором М. Рейснером та радянським правознавцем П. Стучкою. На думку Л. Веліхова, ця теорія ідеально збігалася з поглядами марксизму і полягала в тім, що міське самоврядування становить одне ціле із громадським інститутом держави, за допомогою якого панівний клас забезпечує у містах дотримання своїх класових інтересів [6, с. 239]. На сьогодні, ряд сучасних російських авторів [2, с. 181] намагається захистити авторитет Л. Веліхова від нарікань щодо його «марксистського визначення» міського самоврядування [6, с. 239], однак в «Основах», при викладенні різних концепцій на проблему міського самоврядування, автор базується саме на марксистській теорії, як підґрунті до діалектики розвитку сучасного міста.

Викладені Л. Веліховим теорії щодо демократичної комуни в СРСР у своїй сутності, мають глибоке екзистенціальне протиріччя. Основною ідеєю «держави загального добробуту»/державної теорії, полягає в зобов'язанні держави завдяки своїй владі підтримувати абсолютну рівність у правах для всіх без винятку суспільних класів включно з окремою особистістю, що бажає самовизначається. За державною теорією, на плечі держави покладається обов'язок всебічно сприяти

економічному та громадському прогресу всіх своїх громадян, бо, зрештою, розвиток одного виступає умовою розвитку іншого, і у цьому сенсі йдеться про соціальну державу» [21, с. 82]. За основними ідеями соціально-класової теорії навпаки, приватне господарство поступається загальному, має віддати першість державі та її запитам могутності та блиску, на блага, оцінені як вищі, тобто державні, спрямовуючи всі свої зусилля на забезпечення та створення відповідної державної машини [17, с. 166–173].

Реалізація ідей закладених в основі соціально-класової теорії в СРСР пояснює зникнення європейських атрибутів з експозиційної «вітрини міста нового ладу» [7, с. 210], та перевагу азіатського розуміння міста як державної власності, місця концентрації певних державних функцій (військово-адміністративної, фінансової, виробничої, ідеологічної тощо), де населення є чимось другорядним, що може бути при потребі замінено, переміщено, скорочено чи збільшено, а для цього – жорстко прикріплене до місця праці й проживання і контрольоване системою [8, с. 10–12].

Що характерно, з часом «державне» місце самоврядування знову вкоренилося в Росії. Апогеєм цього процесу стало ухвалення Закону про поправку до Конституції РФ від 14 березня 2020 р. «Про вдосконалення регулювання окремих питань організації та функціонування публічної влади» [22], відповідно до якого органи місцевого самоврядування разом із органами структури державної влади утворюють єдину систему публічної влади. Цілісність цієї системи, її єдність пояснюється необхідністю «здійснення взаємодії цих органів «для ефективного вирішення завдань на користь населення, що проживає на відповідній території» (ч. 3 ст. 132 Конституції РФ). Інший

централізований тип управління, прийнятий у Росії, не передбачається [9, с. 264].

Висновки. Отже, аналіз Конституції УСРР та інших нормативно-правових актів, що регламентували місцеві Ради, дозволяє зробити декілька висновків. По перше, нормативно-правові акти з демократичною риторикою понятійного апарату та визначальних дефініцій [1, с. 276] значно звузили громадські ініціативи/народовладдя на рівні місцевої влади. З початку 1918 р. центральна радянська влада взяла курс на ліквідацію органів місцевого самоврядування і створення, а надалі й упровадження влади місцевих Рад, що здійснювалося не тільки у спосіб «воєнного комунізму», а значною мірою через втілення в життя нормативних актів.

За декретами, постановами, листами та інструкціями УСРР місцевий апарат влади розглядався як явище з притаманними цьому інституту характерними ознаками: місцеві Ради були єдиними, офіційними органами влади та управління в межах адміністративних територій; з'їзди Рад та їх Виконкоми, отримували право контролю над діяльністю нижчестоящих З'їздів та Виконкомів, а обласні та губернські, крім того мали право скасовувати рішення підзвітних Рад. Визначення компетенції та меж повноважень місцевих Рад визнавало їх самостійність у вирішенні питань місцевого значення, але їх діяльність допускалася лише відповідно до рішень центральної радянської влади України та З'їзду Рад, що їх обрав.

Що ж до переконань Л. Велихова, що особливе, мало диференційоване, таке, що знаходиться під сильним державним впливом – пролетарське самоврядування в СРСР існує [6, с. 243], то воно, на сьогодні, залишається дискусійним і вимагає додаткових досліджень.

Список літератури:

1. Андреев А. Местные Советы и органы буржуазной власти (1917). М., 1983. С. 272.
2. Алексеева Л. К вопросу об особенностях местного самоуправления (теоретико-методологический дискурс). *Via in tempore. История. Политология*. 2009. № 15 (70). С. 181. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-o-suschnosti-mestnogo-samoupravleniya-teoretiko-metodologicheskyy-diskurs>
3. Білошицький С. Формування монопартійної системи в Україні: передумови, форми і методи (1917 – перша половина 20-х рр): дис. кандидата історичних наук: 07.00.01 / К., 2001. 162 с.
4. Безобразов В. Государство и общество, управление, самоуправление и судебная власть, Москва.
5. Бойко О. Другий Всеросійський з'їзд Рад 1917 [Архівовано 25 червня 2016 у Wayback Machine.]. *Енциклопедія історії України* : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. К. : Наукова думка, 2004. Т. 2 : Г – Д. С. 471. ISBN 966-00-0405-2.
6. Велихов Л. Основы городского хозяйства. М.: Наука, 1996. 220–221, 243 с.
7. Верменич Я. Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення. К. : Інститут історії України НАН України, 2011. 210 с.
8. Вечерський В. Спадщина містобудування України. С. 10–12.
9. Выдрин И. Муниципальное право России. М., 2022. 264 с.
10. Градовский А. Собрание сочинений: в 9 т. Спб., 1899–1904. Т. 3. С. 357.

11. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної нації XIX–XX століття. Київ : Yakaboo Publishing, 2019 656 с.
12. Каутський. (1921). «Кампф». № 12. Стр. 17–18.
13. Куйбіда В. Принципи і методи діяльності органів місцевого самоврядування : Монографія. К. : МАЦП, 2004. 116–117 с.
14. Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки (берез. 1919 р.). (гл. II, п. Б, ст. 19, вид. 1918 р.) Президія III Всеукраїнського З'їзду Рад. Харків, 1919. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001316-19#Text>.
15. Куприц Н. Из истории государственной-правовой мысли дореволюционной России. М., 1980. 119 с.
16. Лазарева С. Советы и местное самоуправление после Октября 1917 г. Россия и АТР. 2007. № 4. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sovety-i-mestnoe-samoupravlenie-posle-oktyabrya-1917-g> (дата звернення: 21.06.2024).
17. Максимова О. Поняття правничий та законотворчості у психологічній концепції М.А. Рейснера. *Genesis: історичні дослідження*. 2019. № 12. С. 166–173. DOI: 10.25136/2409-868X.2019.12.31595. URL: https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=31595
18. Максименко Ю. Становлення органів місцевого самоврядування України в радянські часи. *Часопис Київського університету права*. 2020/2. С. 154–159. URL: http://kul.kiev.ua//images//A/Chasopis/CHAS20_2.pdf <https://orcid.org/0000-0001-8285-7099>
19. Маркова С. Місцеві вибори в УСРР та національних республіках СРСР у 1927, 1929 роках: порівняльний аналіз. *mandr_2011_3_5*. PDF (www.libr.dp.ua) с. 2.
20. Маслова Е. Преемственность субъективного вменения в российском уголовном законодательстве. *Юридическая техника*. Ежегодник № 5 Вторые Бабаевские чтения «Преемственность в праве: доктрина, российская и зарубежная практика, техника». Нижний Новгород – 2011. 316 с.
21. Милецкий, В. П. Социальное государство: эволюция идей, сущность и перспективы становления в современной России. *Политические процессы в России в сравнительном измерении* / под ред. М. А. Василица, Л. В. Сморгунова. СПб. : Изд-во С.-Петерб. ун-та, 1997. с. 82.
22. О совершенствовании регулирования отдельных вопросов организации и функционирования публичной власти : Закон РФ от 14.03.2020 № 1-ФКЗ. *Собрание законодательства РФ*. 2020. № 11.
23. Павловский Р. Конституционные основы деятельности местных Советов народных депутатов. Харьков. Вища школа. Из-во при Харьк. ун-те, 1979. С. 176. С. 33–34, 52.
24. Протоколы 1-го съезда Председателей Губернских Советов и заведующих Губернскими отделами Управления. Екатеринбург. Типография Губернской Земской Управы. 1919. 3, 13–15 с.
25. Про організацію влади на місцях: Декрет і положення Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 15 січ. 1919 р. *Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины за 1919 / Народний комісаріат юстиції*. Киев : Печатня С. П. Яковлева, 1919. 580 с. Ч. 1. № 1–23, 25–38. С. 6–8. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0005652>.
26. Самоврядування, муніципальна конституція та адміністративне право.
27. Скакун, О. (2001) Теорія держави і права Вид-во: Харків : Консум. с. 198.
28. Шевардин С. Крупное явление, крупная душа // Говоренкова Т. М. Читаем Велихова вместе. М., 1999. С. 35.
29. Штейн Л. Учение об управлении и правонарушении с пер. с нем., СПб., 1874.
30. Яковенко Н. Вступ до історії. К. : Критика, 2007. С. 274.
31. Яценко В., 2021. Результати виборчої компанії до Катеринославської міської думи в серпні 1917 р. *Грааль науки*, (4). С. 606–607.

Sorokotyag V.I. POLITICAL IDENTITY OF THE MUNICIPAL AUTHORITY AS AN IMPORTANT SIGN OF URBANIZATION IN THE SOVIET PERIOD (1919–1928)

The article examines the impact of state transformations, as a significant manifestation of Soviet modernization, on the development of municipal government in the USSR.

The municipal economy, as a component of state administration in the USSR, had a poorly developed form fixed by a specific conceptual apparatus, its own entity (City Council), and the local budget, which was completely dependent on financial assistance from the Center. The nature of the communal crisis demanded the introduction of rapid organizational reforms, active planning, significant finances and a sufficient number of experienced communal personnel, of which there was a great shortage in the country that had defeated the "bourgeoisie".

The deficit of these resources was covered by socialist legislation aimed at the development of local government and the regulation of urban planning spheres. At the expense of law-making, as an available tool of class

management, with the characteristic of the given period: inconsistency of legal norms, ambiguous wording, an abstract form of presentation of legal norms, closed "not for printing" legal acts and gaps in the legislation" [20, c. 316], the right of the Soviet authorities to unify and organize local councils into one general state structure was practically established. In parallel with the formation of the foundations of socialist law in the field of governance, multipartyism and universal suffrage were eliminated as a means of organizing political processes inherent in a democratic state system.

The methodological basis of the research is the principles of historicism, objectivity, social approach, which are implemented with the help of such research tools as anthropological, analytical, comparative.

A general analysis of the views of Soviet and modern scientists regarding the concept and essence of urban self-government, as a form of power of a revolutionary dictatorship on behalf of the proletariat, remains open today and requires additional research

Key words: *democracy, Soviet urban reform, socialist law, multi-party system, city council, proletarian self-government.*

Суходолова А.Є.
Університет Мармара

УКРАЇНСЬКІ МАЙСТРИ В РЕМІСНИЧИХ ДЕФТЕРАХ ДОБИ СУЛТАНА СУЛЕЙМАНА І ПИШНОГО (1520–1566)

У дослідженні розглядається інститут імперських ремісників при палаці Падишаха Османської імперії у період правління султана Сулеймана I (роки правління 1520–1566) та українські ремісники, які стояли на службі в цьому інституті, що в українській літературі залишається малодослідженим.

Спершу проаналізовано, яким чином українці потрапляли на службу до імперських ремісничих цехів і чи всі з них перебували там у статусі невільників. Також було обраховано показники оплати для ремісників-українців і порівняно ці цифри із загальними по цехам.

Попри те, що більшість ремісників потрапляли до цехів у статусі учнів і навчалися ремеслу з нуля, українці практично не представлені у цехах мініатюристів і майстрів ілюмінованого малюнка, каліграфів, переписувачів чи майстрів чіні – випалювачів глазурованих кахлів, тобто цехів, які представляли традиційні турецькі ісламські мистецтва. Було виявлено, що в деяких цехах українці мали найсильнішу присутність, що було спричинене відсутністю відповідних фахівців в Османській імперії.

У дослідженні представлена кількість українських майстрів, які служили в імперських цехах з 1526 р. до 1566 року, цехи, які вони представляли, та як ця кількість українців змінювалася в рамках аналізованого періоду. Було виявлено, що зміна з часом кількості українців, представлених у ремісничих цехах палацу Топкапи, не відповідала загальним тенденціям зміни кількості членів придворних ремісничих цехів.

Представлено дані усіх українських ремісників, згадуваних у ремісничих дефтерах періоду правління Сулеймана I, згрупованих за цехами, які вони представляли. Зайнятість ремісників-українців прослідковується протягом досліджуваного періоду завдяки коментарям, присутнім у цих дефтерах, а завдяки додатковому джерелу – ремісничому перепису – робиться спроба встановити період смерті кожного з ремісників.

Ключові слова: ехль-і хіреф, Османська імперія, ремісничі цехи, Сулейман Пишний, Топкапи, українські ремісники.

Постановка проблеми. Питання українців в Османській імперії часів правління Сулеймана Пишого найчастіше розглядається під кутом рабства, зосереджуючись або на прикладах «успішного» рабства, як-то Роксолана, або ж на кількісному боці питання, намагаючись з'ясувати сумарну кількість населення, вивезеного з України в неволю. Утім, із поля зору випускається прошарок тогочасних «експатів» – вільних людей, які ставали на придворну службу за власним бажанням, або чоловіків-невільників, які, хоч і зберігали свій невільничий статус, були висококваліфікованими працівниками і отримували керівні посади. Обидві категорії українців можна зустріти в імперських ремісничих цехах. Наразі інститут імперських ремісників залишався поза рамками досліджень українських науковців. Тож ця коротка розвідка, яку можна вважати піонерською, покликана частково заповнити виявлену прогалину.

Аналіз основних досліджень і публікацій.

Вперше ґрунтовно досліджувати тему імперських ремісничих цехів в Османській імперії, які називалися *ехль- і хіреф*, почав Р. М. Меріч у 1953 р. [15], звернувшись до цеху художників. Надалі історія придворних ремісничих цехів розглядалася здебільшого в контексті історії мистецтв на рівні конкретних цехів. Пізніше І. Х. Узунчаршили [22] і Б. Яман [23; 24] опублікували повну транслітерацію сучасною турецькою деяких зарплатних відомостей ремісничих цехів. У 1996 р. з'явилася перша кандидатська (PhD) дисертація С. Кирымтаїфа [13], присвячена інституту імперських ремісників. Найактуальнішою у цьому розрізі нині є кандидатська (PhD) дисертація С. Акджан Екіджі від 2018 р. [1], присвячена придворним ремісникам XVII ст. Всі ці роботи розглядали імперських ремісників або загалом як інститут, або в рамках конкретної професії. Вперше ремісників у розрізі

походження дослідив М. Улускан у 2021 р. [21], проаналізувавши вихідців із Тебризу, які служили у ремісничих цехах при палаці Топкапи.

Основною джерельною базою для аналізу послужили чотири ремісничі *дефтери* (зарплатні відомості) доби Султана Сулеймана I (Пишного), які зберігаються в Османському архіві при Президентіві Туреччини (Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi, надалі – BOA).

- BOA TS.MA.d 9706/1 – за 1526 р. [10];
- BOA TS.MA.d 9706/4 – за 1545 р. [11];
- BOA TS.MA.d 9612 – за 1557–1558 рр. [9];
- BOA MAD.d 6196 – за 1566 р. [5].

Допоміжним джерелом є перепис ремісників за 1564 рік (BOA TS.MA.d 808) [6], в якому немає жодних фінансових даних, але по кожному цеху подані два списки – живих і покійних на момент складання дефтеру ремісників.

Постановка завдання. Метою цієї праці є аналіз кількісної та якісної присутності українців у ремісничих цехах – професійній спільноті при султанові Османської імперії у період правління султана Сулеймана I (1520–1566), і визначення статусу українців у цих цехах. Для досягнення поставленої мети слід виконати такі завдання: на основі джерельної бази проаналізувати структуру інституту імперських ремісників за часів правління Сулеймана I; визначити етнічний склад цехів і присутність у них українців; виявити шляхи, якими українці потрапляли до палацових ремісничих майстерень: виокремити цехи, в яких працювали українці і порівняти з загальними даними; визначити платню, отримувану українськими ремісниками, та порівняти її із загальними даними; прослідкувати, як із часом змінювалися ці показники.

Виклад основного матеріалу. Ремісничі цехи при палаці Топкапи в Османській імперії називалися *ехль-і хіреф*, що означало спільноту митців і дрібних виробників. *Ехль* – людина, яка володіє певними навичками [18, с. 389]; *хіреф* (множина від *хірфет*) – з арабської мистецтво чи ремесло, завдяки яким можна прожити, заробіток, прибуток [17, с. 509]. У класичних дефтерах цей інститут при султанові називався *джемаат-и ехль-і хіреф-і хасса* (товариство імперських майстрів), у працях сучасних турецьких істориків їх прийнято називати митцями (*санаткяр*), що не є повністю точним. Серед представників цехів більшість була ремісниками, які могли продукувати утилітарні предмети високої мистецької цінності, але були й такі цехи, які за родом діяльності не могли виробляти предмети мистецтва, як-от хірурги, праль-

ники чи борці з традиційної турецької боротьби *пуреш*, котрі також були членами ремісничих цехів при султанові.

Інститут ремісників *ехль-і хіреф* мав три розгалуження [25, с. 273]:

– Палацові ремісники.

Їхнім обов'язком було забезпечення потреб палацу та високих державних чиновників. Спершу ці ремісники брали участь у військових кампаніях (у дефтері BOA MAD.d 23 [4] до багатьох записаних імен є коментар – *be-sefer*, зроблений червоним чорнилом, або схематичний прапорець, який вказує на те, що цей ремісник на період дефтеру в похіді – саме так інтерпретує цей символ Р. М. Меріч [15, с. VII]), але у пізніший період їх було звільнено від військової служби [3, с. 74];

– Ремісники яничарського корпусу.

Ці ремісники забезпечували потреби армії і головно складалися зі зброярів різного гатунку.

– Вільні майстри.

Імперські ремісничі цехи при султанові були в підпорядкування *хазінедарбаши* – головного скарбничого [22, с. 74], він же відував заповненням зарплатних відомостей. У цих відомостях вказувалося ім'я людини; її по батькові, мала батьківщина або національність; поденна платня і короткі коментарі за наявності. Платня хоч і нараховувалася поденно за відпрацьовані дні, але виплачувалася раз на три місяці [15, с. VII].

Ремісничі цехи мали дворівневу структуру. На вищому щаблі стояли майстри, які вже володіли премудростями справи. За ними були закріплені учні, які тільки навчалися майстерності й отримували мізерну платню. Неуспішні у своїй справі або обдаровані в іншій галузі за наказом *хазінедарбаши* переводилися до іншого цеху [15, с. VII].

Попри те, що майстри *ехль-і хіреф* були головно у статусі невільників, більшість їхніх майстерень розташовувалися поза палацом Топкапи [3, с. 76], тому, за бажання, вони мали можливість втекти, чим, як видно, іноді користалися. Так, наприклад, у дефтері від 1557–1558 рр. є коментарі, на кшталт «*платня анульована через втечу*» «*за платнею не з'явився, чотири платні анульовано і виплачено не буде*», «*зник, тому платня відкликана*» [9].

За дефтером 1526 року, з 36 українських майстрів один потрапив до складу ремісничих цехів у період правління султана Мехмеда Завойовника (1451–1481), 4 – у період правління султана Басзіда II (1481–1512), 20 – найбільша кількість – у період правління султана Селіма Грізного (1512–1520), 10 – за часів султана Сулеймана Пишного (1520–1566) і час включення до цеху одного

українця невідомий. Українці ніколи не були найбільшою етнічною групою в імперських ремісничих цехах, зазвичай найчисленнішими були босняки.

Варто зазначити, що в рамках цієї праці досліджуються відомості про майстрів, які записані в османських дефтерах часів правління Султана Сулеймана I як «рус», і саме цей оригінальний етнонім було збережено при перекладі. У традиції Османської держави у цей період саме термін «рус» означав етнічних українців. Для сучасних росіян османи послуговувалися терміном «москов/москоф» [19, с. 282–283]. У статті свідомо не використовується етнонім «русини» через його розмите трактування, в той час як османське «рус» відповідного періоду чітко ідентифікувало українців. Під час кількісних підрахунків враховувалися лише ті майстри-українці, які були зазначені у зарплатних дефтерах; ті ж, чиї імена вказані лише у переписі 1564 року, містяться у таблицях, але у кількісних підрахунках не зазначені, оскільки достеменно не відомий період їхньої діяльності і денна платня.

У дефтерах зустрічаються вихідці з Акермана (нині Білгород-Дністровський): у дефтері BOA TS.MA.d 9706/1 [10] 5 осіб, у дефтері BOA TS.MA.d 9706/4 [11] – 2 особи, у дефтері BOA TS.MA.d 9612 [9] – 1 особа, у дефтері BOA MAD.d 6196 [5] – 1 особа. У досліджуваній у цій праці період Акерман належав Османській державі. Попри те, що нині місто є частиною сучасної території України, мешканці Акермана не позначалися в дефтерах як «рус», тому в рамках цього дослідження не розглядається як українці.

Перший дефтер за 1526 рік [10] завдяки детальним коментарям до кожної особи дає можливість побачити, яким чином українці потрапляли до ремісничих цехів палацу (табл. 1). Детальні відомості про майстрів у наступних дефтерах відсутні, тому прослідкувати шляхи надходження ремісників у наступні роки не є можливим.

– Записані як ремісники.

Ці члени вже були незалежними ремісниками, які навчилися свої справи і працювали поза палацом. Їх приймали на службу за їхнім власним бажанням, призначаючи платню відповідно до вправності й майстерності, таким «незамінним фахівцям» пропонували доволі високу зарплатню,

щоб вони не мали бажання повертатися на батьківщину [15, с. VII].

– Перейшли на службу до палацу з іншого місця.

Майстрами опікувалися або тримали при своїх палацах *шехзаде*, яких у той час ще було прийнято відправляти до провінцій для здобуття адміністративного досвіду, та заможні можновладці при своїх маєтках. За різних обставин ці майстри переходили на службу до палацу Топкапи.

– Пенчик.

Військові полонені; переінакшений на турецький манер персидський термін *penç ü yek* (одна п'ята), за «Законом про пенчик» військові мали віддавати на користь держави п'яту частину захоплених у поході трофеїв, у тому числі – полонених [16, с. 226–228].

– Придбані за гроші раби.

Раби, яких купили у работорговців.

– Подарунки (*пішкеш*).

Рабів купували заможні можновладці і передавали їх до палацу в якості подарунка.

Категорія «Записані ремісниками» вказує на вільних людей, тоді як «Пенчик», «Пішкеш» і «Куплені раби» вказують на невільницьке походження майстрів, як і узагальнена категорія «Перейшли на службу до палацу з іншого місця», адже у більшості випадків вказано, хто раніше володів переміщеним до столичного палацу рабом і причини, з яких його місце служби змінилося.

– Раб Махмуд Рус перейшов до палацу у спадок після смерті у 1487 р. Аяса-аги – архітектора, який, згодом, брав участь у будівництві кюлліє Фатіха Султана Мехмеда [20, с. 201].

– Юсуфа Рус перевели до Топкапи із палацу Галатасарай, де готували християнських хлопчиків-потурчаків для придворної служби [12, с. 322–323].

– Ще один Юсуф Рус був рабом Дукагіноглу Ахмеда-паші, Великого візира Османської Імперії у 1514–1515 рр.

– А третій Юсуф Рус був серед рабів *шехзаде* Коркуда (сина Селіма I).

– Бехрам Рус до переведення до столиці був рабом Орхан-бея (онука Баєзіда II), купленим у работорговців за часів Султана Селіма I.

Таблиця 1

Кількість українських ремісників станом на 1526 р. відповідно до шляхів, якими вони опинилися в палаці Топкапи

Вільні Ремісники	Раби			
	Зміна місця служби	Пенчик	Куплені раби	Пішкеш
3	18	1	9	4

– Хасан Рус належав азі азепів Карамусі з Акермана і потрапив до палацу у зв'язку зі смертю власника.

– Ще одного Хасана Рус передав у власність Султана Баєзіда II майстер на ім'я Мух'їддін (був головою цеху казанярів, в якому і служив Хасан Рус), пізніше вартість раба відшкодували.

– 6 ткачів камки (Рюстем, Хюсрев, Касим, Феррух і два Юсуфи) були передані на службу до палацу Топкапи в рахунок виплати боргу, який мав перед Султаном Селімом такий собі майстер Шах Алі.

Невідомим залишається статус тих, хто переїхав до Стамбула у складі почету Сулеймана Пишного після його інтронізації (6 майстрів). Але, оскільки їхні імена були потуреченими (Алі, Баєзід, Хасан, Бехрам і 2 Касими), з великою вірогідністю можна припустити, що ці майстри також були невольниками.

Додатково можна дійти висновку, що, поряд із імперськими ремісниками при султанові в палаці Топкапи, подібні ж структури формували

навколо себе османські принци *шехзаде* у ввірених їм провінціях. Так, новоспечений султан Сулейман перевіз із собою до столиці шістьох ремісників, а деякими раніше володіли *шехзаде* Коркуд чи Орхан-бей.

За весь розглянутий у рамках дослідження період українці були представлені у 24 різних цехах (табл. 2).

Українці були не представлені або слабо представлені у цехах із традиційних турецьких ісламських мистецтв: цех художників, писарів, палітурників чи майстрів *чині* – глазуrowаних кахлів, а також у цеху хірургів.

Цехи художників і ювелірів були розділені на два крила: Румелійська громада, в якій працювали вихідці з Румелії, та Перська громада, в якій більшість майстрів була з Ірану й Тебризу зокрема. Хоча цей поділ з часом розмився. Так, відомий художник багдадець Шахкулу, а після його смерті його учень майстер ілюмінованого малюнку іранець Карамемі очолювали Румелійську громаду художників, а два українці на однакове ім'я Хай-

Таблиця 2

Цехи, в яких працювали українці у 1526–1566 рр. (за абеткою)

Назва цеху	1526	1545	1557–58	1566
Булавники	x		x	x
Дамаскувальники	x	x		
Золотарі	x	x	x	x
Казаняри і мідяники	x	x	x	x
Кушніри	x	x		
Лучники	x	x		
Майстри з виготовлення головних уборів	x			
Майстри кюндекарі (кюндекарі – техніка створення орнаментів зі шматочків дерева чи інших матеріалів)			x	
Ножарі	x	x	x	
Огранувальники			x	
Поза цехами	x	x		
Пральники	x			
Різьбярі			x	
Рукавичники (виготовляли рукавички для утримання на руці хижих птахів)	x			
Рушничники	x	x	x	x
Слюсарі	x			
Столяри			x	
Стрільники	x			
Ткачі камки (кемхи) (камка – вид шовкової тканини з орнаментом)	x	x	x	x
Ткачі оксамиту		x	x	
Ткачі шовку	x	x	x	
Художники*				
Шабельники	x	x	x	

* Представники цеху художників згадуються у переписі 1564 р. (BOA TS.MA.d 808) [8], але їхніх імен немає у зарплатних відомостях, тому неможливо визначити роки їхньої служби.

дар були приписані учнями до ювелірів Перської громади. Як видно з наступних дефтерів, після правління Сулеймана I цей поділ було скасовано.

У деяких цехах українцям вдавалося займати провідні позиції. Так у дефтері за 1545 р. Касим Рус у цеху ткачів камки займає позицію *сер-ода* – очільника. Також у 1545 р., скоріше за все, головою цеху кушнірів був Хасан Рус. Біля його імені немає назви посади, але він мав найвищу платню і вказаний першим у списку (зазвичай перелік починався із головного в майстерні). Найбільшу платню серед українців за всі роки отримував Гарде (Гордій?) з цеху рушничників у 1526 р. – 25 акче, тоді як середня платня в майстернях сягнула свого максимуму в 1566 р. і становила 8,37 акче.

Цех рушничників заслуговує на особливу увагу. Він вирізняється тим, що тут служила велика кількість вільних іноземців, які стояли на службі у падишаха за власним бажанням – вони не були невольниками і не змінювали віру. Станом на 1526 р. до цеху входило 10 майстрів: усі іноземці, 8 із них були вільними майстрами, 4 – українцями, двоє з яких були християнами: Гарде (Гордій?) й Іван. Судячи з дефтеру від 1545 р., Іван зрештою навернувся в іслам, адже вже у наступному дефтері він згадується як Іван Алі. Також у 1557–1558 рр. у цьому ж цеху служив українець на ім'я Семен. Ще один вільний непотурчений українець зазначений у дефтері за 1545 р. серед позацехових – Керус (Гриць?) Рус. Присутність такої значної кількості вільних непотурчених іноземних майстрів саме серед рушничників є свідченням браку власних кадрів у цій галузі та, відповідно, наявності таких кадрів серед українців. З цього можна зробити висновок, що у зазначений період вогнепальна зброя і рушниця зокрема були значно поширеніші на теренах України, ніж в Османській Імперії. Посол Священної Римської імперії Ож'є Гіслен де Бусбек у листі за 1560 рік зазначає, що Османська армія незвична до рушниць і в ній бракує фахівців із ремонту цієї зброї [2, с. 243].

Протягом усього правління Султана Сулеймана Пишного українці зберігали неперервну присутність, окрім цеху рушничників, також у цехах золотарів, казанярів і мідяників та ткачів камки.

Коли у ремісників не було прямих замовлень, вони працювали над власними проектами – готували до релігійних свят (зазвичай Рамадан-байраму) для султана у подарунок свої найвишуканіші вироби, якщо подарунок подобався, падишах обдаровував майстрів грошима

і/або каптанами [13, с. 14–15]. У недатованому списку дарувальників, який, згодом, датується приблизно 1533/1534 роком [15, с. 766, с. 771], є кушнір Хасан Рус, який передав падишахові в подарунок три головних убори: один керсоновий (? – можливо, мається на увазі лис корсак), другий овечий, а третій – тигровий [7]. Цей презент не було відзначено. Але серед тих, кого султан відзначив нагородою, є казаняр Хасан Рус, він за представлений ібрік (металевий глек із довгим вигнутим носиком) отримав від султана 1000 акче – ця сума становили приблизно 22% його річного заробітку [8]. Цей казаняр є у дефтерах за 1526 і 1545 рр., він був включений до лав ремісничих цехів за часів Баєзіда II.

Загальна чисельність ремісничих цехів невідомо зростала від 1514 р., коли тут служило 314 ремісників. У 1520 році, після сходження на трон султана Сулеймана I, ця кількість уже становила 425, за дефтером 1526 р. – 599, а в 1545 р. – 779 [21, с. 861]. Таким чином від дефтеру до дефтеру кількість ремісників зростала на 30–40%. На противагу цьому, присутність українців у ремісничих цехах слабшала з кожним роком (табл. 3; табл. 4). Найбільша кількість українців як в абсолютній величині, так і у відсотках служила в цехах у 1526 р.: 36 українців становили 6% загальної кількості ремісників, а їхні платня – 5,2% загального оплатного фонду. В останньому дефтері досліджуваного періоду за 1566 р. 9 українців становили лише 1,4% всіх ремісників, аналогічною була і частка платні. У 1526 р. українці працювали у найбільшій кількості цехів – 17, у 1566 р. ця цифра впала до 5. Але середня платня українців у 1526 р. була нижчою за середню по цехах, вищою середнього показника вона була у 1545 і 1557–1558 рр.

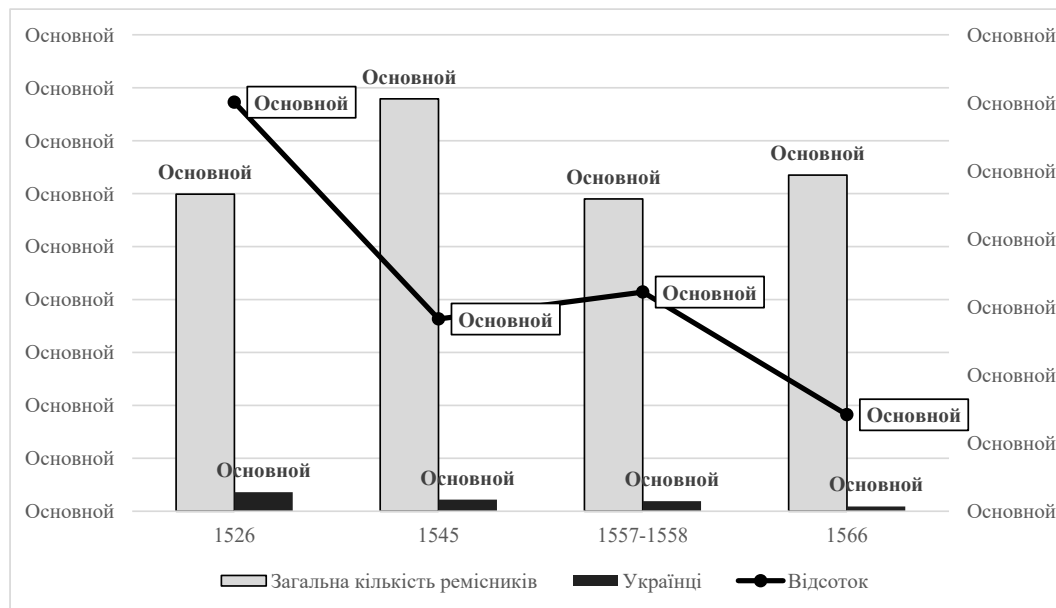
Таблиця 3

Кількість цехів, у яких працювали українські ремісники у 1526–1566 рр.

1526	1545	1557–1558	1566
17	12	11	5

Висновки. У період султанату Сулеймана I серед імперських ремісників інституту *ехль-і хіреф* були присутні також українці. Відповідно до архівних документів, можна зробити висновок, що українці могли служити в ремісничих цехах за власною волею у статусі вільних людей, не змінюючи релігію й ім'я. Проте, більшість потрапляла в якості рабів: подарунків – *піш-кеи*, податку на трофеї – *пенчик* або їх купували

Кількість українських майстрів у порівнянні з загальною кількістю ремісників у ремісничих дефтерах

на невеличких ринках. Значна частина за різних обставин також переходила на службу до палацу від інших власників, наприклад, від принців-*шехзаде*. Тож, окрім існування центрального інституту при султанові в палаці Топкапи, також ідеться про аналогічні моделі ремісничих цехів у провінціях при *шехзаде*.

За усталеною традицією, рабів спершу записували до ремісничих цехів на правах учня, який оволодівав майстерністю в процесі роботи з досвідченим майстром, тобто попереднє володіння ремеслом не було важливим. Попри це, українці були слабо або зовсім не представлені у цехах із традиційних турецьких ісламських мистецтв, як-то мініатюра й ілюмінований малюнок, каліграфія, створення візерункових глазурованих кахлів *чині* і т.п. Разом із цим, українці протягом усього досліджуваного періоду мали сильну присутність у цеху рушничників, яку можна пояснити браком відповідних фахівців на теренах Османської імперії, хоча ця взаємозалежність вар-

тує ретельнішого дослідження. Протягом усього правління Султана Сулеймана Пишного українці також зберігали неперервну присутність у цехах золотарів, казанярів і мідяників та ткачів камки.

Українці були присутніми серед імперських ремісників протягом усього періоду правління Сулеймана I, хоча й не становили найбільшої етнічної групи. Найвагоміше ця присутність відчувалася на момент складання найстарішого збереженого до наших днів зарплатного дефтеру цього періоду – на 1526 рік. З кожним наступним дефтером кількість українців та кількість цехів, які вони представляли, невпинно зменшувалася. Прикметно, що це суперечить загальній тенденції розширення ремісничих цехів: до 1545 р. загальна чисельність імперських ремісників *ехль-і хирефу* за період між складанням дефтерів зростала на 30–40%. Пояснення цього факту в контексті работоргівлі в Чорноморському басейні та зміни з часом статусу українських рабів в середині самої Османській імперії потребує окремого дослідження.

Список літератури:

1. Akcan Ekici S. 17. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Ehl-i Hiref-i Hâssa Teşkilatı Birimleri Ve Yapısal Özellikleri : PhD thesis. İstanbul, 2018.
2. Busbecq O. G. d. The life and letters of Ogier Ghiselin de Busbecq. London : C. Keagan Paul & Co., 1881.
3. Çağman F. Mimar Sinan Döneminde Saray'ın Ehl-i Hiref Teşkilâtı. *Mimar Sinan dönemi Türk mimarlığı ve sanatı*. Ankara, 1988. P. 73–77.
4. *Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)*. MAD.d 23.
5. *Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)*. MAD.d 6196
6. *Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)*. TS.MA.d 808.

7. *Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)*. TS.MA.d 9602.
8. *Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)*. TS.MA.d 9605.
9. *Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)*. TS.MA.d 9612.
10. *Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)*. TS.MA.d 9706/1.
11. *Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)*. TS.MA.d 9706/4.
12. İpşirli M. Galata Sarayı. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul, 1996. P. 322–323.
13. Kırımtayfı S. XV. ve XIX. Yüzyıllar Arasında Osmanlı Saray Sanatı Teşkilatı : PhD thesis. İstanbul, 1996.
14. Meriç R. M. Bayramda padişahlara hediye edilen sanat eserleri ve karşılıkları. *Türk San'atı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri*. 1963. P. 764–786.
15. Meriç R. M. Türk nakış san'atı tarihi araştırmaları : I vesikalar. Ankara : Ankara Üniversitesi İlahiyât Fakültesi, 1953.
16. Özcan A. Peñçik. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul, 2007. P. 226–228.
17. Pakalın M. Z. Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü. İstanbul : Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993.
18. Parlatır İ. Osmanlı Türkçesi Sözlüğü. Ankara : Yargı Yayınları, 2014.
19. Pritsak O. İlk Türk-Ukrayna İttifakı (1648). *İlmi Araştırmalar*. 1999. No. 7. P. 255–284.
20. Sönmez Z. Ayas Ağa. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul, 1991. P. 201.
21. Uluskan M. Ehl-i Hiref Maaş Defterlerinde Kayıtlı Tebrizli Sanatkârlar (1526-1566). *Belleten*. 2021. Vol. 85, no. 304. P. 849–887. URL: <https://doi.org/10.37879/belleten.2021.849>.
22. Uzunçarşılı İ. H. Osmanlı Sarayı'nda Ehl-i Hiref (Sanatkârlar) Defterleri. *Belgeler*. 2003. Vol. XI, no. 15. P. 23–76.
23. Yaman B. 1545 Yılı Osmanlı Saray Sanatkârları. *Belleten*. 2008. Vol. 72, no. 264. P. 501–534. URL: <https://doi.org/10.37879/belleten.2008.501>.
24. Yaman B. 1557 Tarihli Ehl-i Hiref Defterine Göre Osmanlı Saray Sanatkârları. *KÖK Araştırmalar*. 2006. Vol. VIII, no. 2. P. 5–38.
25. Yaman B. 18. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Saray Ehl-i Hiref (Sanatkarlar) Teşkilatı. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 1996. No. 3. P. 273–292.

Sukhodolova A.Ye. UKRAINIAN MASTERS IN ARTISAN DEFTERS DURING THE AGE OF SULEIMAN THE MAGNIFICENT (1520–1566)

This paper covers the topic of the artisans' institution at the court of the Ottoman Empire Sultan during the reign of Suleiman the Magnificent (1520–1566) and Ukrainian craftsmen who worked in this institution and remain insufficiently researched by the Ukrainian scholarly sources.

The author has studied four preserved defters (financial records) of Suleiman's times which are now kept at the Ottoman Archives of the Presidency of the Republic of Türkiye (Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi) and analysed the qualitative and quantitative data on those Ukrainian artisans who worked in the Topkapı Palace. Not all of them were slaves, so the ways how the Ukrainians came to serve in imperial artisan guilds and which status they received at the court therefore have been established.

Most of Ukrainians started their work in guilds as apprentices and learned their craft from scratch, however they rarely made it to the guilds of traditional Turkish Islamic art, such as miniature painting and manuscript illumination, calligraphy, manuscript copying, or çini (glazed tiles and ceramics) production. The research also provides comparable payment rates for Ukrainian artisans and their general counterparts.

The paper provides the numbers of the Ukrainian artisans who served in artisan guilds for the Topkapı Palace from 1526 to 1566, the names of the guilds they represented and how it changed throughout the time. The author has discovered that the changes of the Ukrainians number in the Topkapı Palace don't reflect the figures fluctuation trends within the court artisan guilds in general.

This research paper delivers the details of all Ukrainian artisans who are mentioned in the defters of Suleiman the Magnificent times. All of them are grouped according to their guilds which are respectively given in bigger industry-associated categories. The facts of the Ukrainian artisans' employment throughout this period have been also established on the basis of commentaries found in the defters and additional source of craftspeople register which allows establishing personal death dates for the artisans.

Key words: Artisan guilds, Ehl-i Hiref, Ehl-i Hiref registers, Ottoman Empire, Suleiman the Magnificent, Topkapı palace, Ukrainian artisans.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(477.86)

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/2.15>

Бурачок Л.В.

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

Лизень Є.В.

Аналітичний центр балканських досліджень

ФОРМУВАННЯ ПАРТІЙНО-ПОЛІТИЧНОЇ СТРУКТУРИ ТА ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК ФРН В 1949–1963 РР.

У статті в межах окресленого хронологічного періоду досліджено питання формування партійно-політичної структури та політичний розвиток ФРН. Підкреслено, що досягнення феномену західнонімецького «економічного дива» повоєнного періоду стосовно суспільно-політичного становища ФРН важливе в контексті необхідності поглиблення наших уявлень про одну з центральних проблем історичної германістики новітнього часу. Актуальність цієї теми обумовлюється її не розробленістю в українській історичній науці, а також докорінними геополітичними змінами на карті Європи, на що ми не можемо не реагувати.

*Простежено, що внаслідок беззастережної капітуляції німецьких збройних сил 8 травня 1945 р. і цілковитого загарбання території рейху військами союзників було не лише звільнено Німеччину від нацистської диктатури, а й стався поділ країни. Після поразки у Другій світовій війні німецьку державність фактично було ліквідовано. Вся повнота влади в Німеччині належала Чотиристоронній американо-британо-франко-радянській комісії, яка поділила країну на чотири зони окупації. Вона була найвищою владою на німецькій землі, кожна з цих країн взяла під контроль одну з окупаційних зон; столиця Берлін так само була поділена на чотири сектори, кожен з яких отримав власний статус. Післявоєнний період для Німеччини виявився доволі складним. В історіографії він отримав назву «година нуля». Переважна ж більшість населення сприймало все, що відбувалося, як катастрофу, більшість німців переживали *zusammenbruch* – «відчуття поразки». Ситуація дійсно була катастрофічною. Країна не просто зазнала поразки у війні. Впав державний лад, який регламентував життя. Не було уряду, парламенту, політичних партій, місцевих органів влади тощо.*

Встановлено, що всупереч потсдамським домовленостям, на другу половину 1946 р. чітко визначилися два підходи до німецького питання: західний і східний, тобто демократичний і тоталітарний. 2 грудня 1946 р. Великою Британією і США було укладено угоду про об'єднання їх зон окупації. Так виникла Бізонія. У лютому 1948 р. до цієї угоди приєдналися Франція – Тризонія. На утворення прозахідної, окремої західнонімецької держави з трьох західних зон, вплинули радше ініціативи західних держав, аніж воля й уявлення західнонімецьких політиків. Поряд з інституюванням Бізонії та Тризонії на Лондонській конференції було схвалено рішення про заснування Парламентської ради, завдання якої полягало у підготовці нової конституції для Західної Німеччини. Вона була створена 1 вересня 1948 р. До неї увійшли представники всіх партій (65 депутатів, у тому числі й комуністи), які репрезентували інтереси 46 мільйонів осіб. Варто зауважити, компартія була єдиною партією, яка відіграла деструктивну роль у суспільно-політичному житті західних зон. Очолив Парламентську раду Конрад Аденауер.

Ключові слова: ФРН, політична партія, К. Аденауер, канцлер, ХДС/ХСС, СДПН, Бундестаг.

Постановка проблеми. Після того як в західних окупаційних зонах була послаблена заборона на політичну діяльність, в Західній Німеччині знову почали виникати політичні партії і традиційні організації, що об'єднували людей зі спільними інтересами. Однак, в порівнянні з Веймарською республікою, партійна система Німеччини кардинально змінилась. Тісний зв'язок партій з певними класами і соціальними прошарками чи конфесіями зник. Сформувалась система народних партій, яка хоч і відображала найважливіші ідеологічні напрямки, але вже не була жорстко закріплена за певними соціальними верствами. Звичайно, у всіх партіях ще відстежувались риси, які видавали їх походження із класових партій, однак і членство в тогочасних партіях, і їх електорат вже не були обмежені колишніми рамками.

Те, що для всієї Німеччини об'єктивною тенденцією був демократичний розвиток як єдиного рятівний для німецької нації, свідчила післявоєнна активізація партійно-політичного життя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед української новітньої історіографії проблематика історії суспільно-політичного відродження Західної Німеччини після Другої світової війни є достатньо обмеженою, спеціальні праці з даного дослідження відсутні. Праці істориків представлені у своїй переважній більшості деякими статтями та матеріалами підручників. Це характеризує стан сучасної української історіографії, практично не заангажованої цією проблематикою. Одними з найцікавіших джерел, які були використані при написанні роботи, слід вважати мемуари видатних політичних діячів, що брали безпосередню участь у суспільно-політичних та соціально-економічних процесах, досліджуваних у даній роботі. Треба враховувати суб'єктивний характер даних джерел і те, що ці роботи розглядають процес становлення Західної Німеччини у післявоєнний період, виходячи з того, який він мав вигляд перед світовою спільнотою з їхньої точки зору та офіційної позиції ФРН, яку вони репрезентували на тому чи іншому етапі. Без цих робіт неможливий об'єктивний аналіз фактів, вони є певною мірою індикатором ідеологічної спрямованості інших джерел. До цієї групи належать роботи К. Аденауера «Воспоминания» [1], Ф.-Й. Штрауса «Воспоминания» [28], В. Брандта «Воспоминания» [2] та «Демократический социализм: Статьи и речи» [3], а також М. Реймана «Решения (документы). 1945–1956» [25]. Їхні статті, промови й доповіді дають уявлення про вплив ділового світу на внутрішню й особливо зовнішню політику Західної Німеччини

досліджуваного періоду. Найвагомішою науковою історичною працею на цю тему є робота Т. Купрій «Утворення ХДС і його участь у державотворчих процесах Німеччини» [18], в якій дослідниця, аналізуючи західнонімецькі джерела, вказує на наявність апологетичних характеристик, притаманних таким політичним лідерам ФРН, як Л. Ерхард та К. Аденауер. Автор використовує значну кількість фактажу і переконливо доводить наявність помітних успіхів та перетворень у політичній, соціальній та економічній сферах Західної Німеччини в 1945–1950 рр. У плеяді відомих сучасних вітчизняних істориків-германістів та дослідників міжнародних відносин вагоме місце посідають В. П. Газін та С. А. Копилов, які, власне, належать до групи дослідників, що сформували українську германістику. Саме у їхньому співавторстві опубліковано навчальний посібник «Новітня історія країн Європи та Америки 1945–2002 рр.» [7], в якому на основі великого фактичного матеріалу аналізується формування партійно-політичної структури та процесу державотворення післявоєнної Західної Німеччини, а також її соціально-економічний та суспільний розвиток на тлі визначних діячів ФРН цієї епохи К. Аденауера та Л. Ерхарда.

На окрему увагу в контексті проведення дослідження заслуговують також праці вітчизняних істориків П. Касперовича «Історія сучасної Німеччини (XX ст.)» [16], О. Іваницької «Новітня історія країн Європи та Америки (1945–2013)» [13] та «Новітня історія Західної Європи та Північної Америки (1945 р. – початок XXI ст.)» [22] під редакцією М. Швагуляка, де показано формування повоєнного світового порядку і нової системи міжнародних відносин, розглянуто особливості соціально-економічного та політичного розвитку Західної Німеччини. Характерною особливістю цих дослідницьких праць є критичний підхід до здобутків наукової думки, що виявляється у перегляді усталених оцінок тих чи інших історичних подій та явищ у процесі їх поглибленого вивчення, а також досить великої кількості фактажу з досліджуваного періоду. Унікальні документальні матеріали, насамперед мемуарного характеру, представлені у навчальному посібнику Л. Мицака, Ю. Кузьменка «Новітня історія країн Європи та Америки (1918–2007)» [21].

Наукову цінність в європейській історіографії має праця видатного англійського історика Нормана Дейвіса «Європа: Історія» [9], в якій автор описує повоєнну Західну Європу досліджуваного періоду, велику увагу приділяючи саме Західній Німеччині. Він наголошує на тому, що партнерство

К. Аденауера та Л. Ерхарда створило виграшну комбінацію для виходу ФРН із кризової ситуації, відзначає їхню виражену внутрішню та зовнішню політику. А західнонімецьке «економічне диво» він вважає своєрідним осередком західноєвропейського післявоєнного відродження.

Постановка завдання. Автори статті ставить за мету на основі історичної літератури дослідити процес формування внутрішньополітичного становища ФРН у 1949–1963 рр.

Виклад основного матеріалу. Основною центристською партією Західної Німеччини у післявоєнний час став Християнсько-демократичний союз (ХДС), що утворився в 1946 р. Він представляв інтереси великих підприємців середнього класу (чиновники, заможні селяни, робітники). Серед членів партії було чимало віруючих робітників католиків – протестантів. ХДС була партією економічної та політичної демократії. Її головною програмною установкою був курс на соціальну ринкову економіку [7, с. 211]. Першим лідером ХДС став К. Аденауер. Саме він запропонував альтернативу «Христос чи Маркс», виступив як поборник «соціалізації» капіталізму. У програмах християнських демократів Аленській (лютий 1947 р.) та Дюссельдорфській (червень 1949 р.) йшлося про пошук «третього шляху» розвитку: між радянським соціалізмом та крайнощами американського капіталізму. В їх основу лягли ідеї християнського соціалізму, демократії, позакласової солідарності, соціальної справедливості, соціальної ринкової економіки, участі робітників в управлінні виробництвом тощо. Соціальний склад партії був досить розлогий: від великих підприємців до робітників. Незмінним союзником ХДС став Християнсько-соціальний союз (ХСС, Баварія) – споріднена з ХДС земельна баварська партія [13, с. 559–560]. В Західній Німеччині ХДС доктора К. Аденауера поступово перетворювався на головну політичну силу. К. Аденауер був старожитнім консерватором, що сповідував гасло «Жодних експериментів!», проте його партнерство з Л. Ерхардом, прихильником соціально-ринкової економіки, створило виграшну комбінацію [9, с. 1105]. На противагу цим твердженням, радянський історик М. Восленський стверджував: «Забороняючи діяльність демократичних організацій, західні держави сприяли виникненню реакційних політичних партій. Провідною партією німецького імперіалізму став ХДС, лідером якого досить довго був К. Аденауер, тісно зв'язаний як з німецькими, так і з американськими монополіями» [6, с. 87].

У 1948 р. конституювала себе ліберальна Вільна демократична партія (ВДП, лідер Теодор Хейс). У її складі були підприємці, інженери, колишні офіцери вермахту. Кредо партії – приватна власність та вільна конкуренція. У 1946 р. відновила свою діяльність Соціал-демократична партія Німеччини (СДПН, лідер Курт Шумахер). Соціал-демократи оголосили компартію ворогом №1. Згідно з концепцією післявоєнних соціал-демократів, капіталізм у Німеччині зазнав краху разом із фашизмом, і на порядку денному стоїть питання про перехід до соціалізму без класової боротьби та без комуністів через виборчу систему, через синтез робітничого класу з надкласовою державою. Пропонувалося одержавлення ряду галузей, обмеження землеволодіння. Фактично партія обстоювала демократичну парламентську республіку. Водночас вона не визнавала потсдамських рішень і колективної вини за війну та злочини фашизму.

Що ж до КПН, то порівняно з періодом до 1933 р. її роль та вплив зменшилися. Німецькі солдати-комуністи, що воювали на Східному фронті, на власні очі побачили плоди діяльності комуністів у СРСР і добре усвідомили, до чого веде комуністичний режим [7, с. 212].

Вже невдовзі після свого конституювання Західна Німеччина досягла відносно високого рівня політичної стабільності. В той час, як в урядових колах Європи та Америки точилися жваві дискусії навколо німецького питання, а взаємини між Сходом і Заходом досягли високої напруги, ФРН була островом внутрішньополітичного спокою. Очоливши уряд у момент заснування ФРН, К. Аденауер займав пост Федерального канцлера 14 років. Його канцлерство проходило без потрясінь і криз. «Старий канцлер» (К. Аденауеру у 1949 р. виповнилося 73 роки) не прагнув експериментів ні у зовнішній, ні у внутрішній політиці; він вірив у «керовану демократію»: власні враження від найновішого досвіду німецької історії переконували його, настільки небезпечними є надмірні свободи. Критики докоряли йому за нестачу фантазії, за стійку прозахідну позицію, що перешкоджає будь-якому зближенню зі Сходом. За переконанням К. Аденауера, Німеччині був потрібний тривалий час, щоб повернути собі рівновагу. Все своє довге життя він присвятив спробам німецько-французького порозуміння. З поразки і поділу Німеччини робив висновки, що до того порозуміння слід прагнути навіть ціною тривалої залежності від Франції. Вважав, що загроза Заходові з боку СРСР і комунізму є

дуже великою, і опиратися їй можна лише шляхом об'єднання Західної Європи та її зв'язків із США. К. Аденауер дотримувався точки зору, що об'єднання Німеччини є неможливим, доки СРСР залишається наддержавою. Об'єднання, на його думку, мало відбутися після об'єднання Західної Європи і набуття нею такої притягальної сили, що Радянський Союз виявиться не в стані зберегти свої позиції в країнах Центрально-Східної Європи, здобуті внаслідок Другої світової війни. [22, с. 445].

Період 50–60-х рр. ХХ ст. був позначений становленням і зміцненням парламентської демократії на заході Німеччини, активним входженням ФРН у систему демократичного Заходу і прохолодними відносинами зі Сходом. Особливо напруженими були стосунки між обома німецькими державами. Узятя на озброєння навесні 1955 р. доктрина Хальштейна почала застосовуватися проти держав, що налагоджували зв'язки з НДР. Так, у 1957 р. ФРН розірвала дипломатичні стосунки з Югославією, а в 1963 р. – з Кубою [24, с. 50].

У 1949 р. існувала роздроблена партійна система, що загрожувало поверненням до «веймарської» нестабільності. У Бундестазі першого скликання були представлені 2 основні партії, кожна з яких отримала більше чверті голосів виборців (СДПН і ХДС/ХСС). Блок ХДС/ХСС отримав 31% голосів виборців, а саме 139 місць, його головний суперник СДПН набрала 29,2%, або 131 мандат. Також в бундестаг увійшли 2 партії, кожна з яких отримала не менше 5% голосів (ВДП здобула 11,9% і одержала 52 місця, КПН отримала 15 місць), і 5 маргінальних партій, кожна з яких набрала від 1,5 до 4% голосів [7, с. 221]. Виборча боротьба йшла навколо економічного курсу. Соціал-демократи різко критикували концепцію ринкового господарства Л. Ерхарда як проголошену зверху класову боротьбу і виступали за планову економіку і соціалізацію основних галузей важкої промисловості. Виступаючи на передвиборчому зібранні ХДС в Гейдельберзі, К. Аденауер заявив, що йдеться про те, ким буде керуватись Німеччина: християнами чи соціалістами, які не можуть протистояти наступові комунізму. До того ж, антиклерикальні випадки лідера партії К. Шумахера відштовхнули від СДПН робочих-католиків, а їх голоси були вирішальними для результатів виборів, особливо в землі Північна Рейн-Вестфалія.

Після виборів К. Аденауер домовився з лібералами та Німецькою партією про утворення коаліції. Піти на союз з СДПН він не захотів, бо виборці віддали явну перевагу соціально-ринковому, а не

плановому господарству. 12 вересня 1949 р. лідер Вільної демократичної партії (ВДП) Т. Хейс був обраний Федеральним президентом ФРН і запропонував на пост Федерального канцлера Західної Німеччини кандидатуру К. Аденауера. Під час виборів він отримав в бундестазі 202 голоси із 402 та пройшов з мінімальною перевагою, яку склав його особистий голос [23, с. 216].

Канцлер в подальшому намагався добитися більшої самостійності для ФРН. Символічним стала сама передача тексту Окупаційного статуту. Верховні комісари приймали К. Аденауера і декількох його міністрів у своїй резиденції в Петерберзі. Щоб підкреслити дистанцію, їх відділяв від німців червоний килим. Чудово знаючи, що він не повинен стати на нього, канцлер ФРН, проте, став на килим і зачитав привітальне слово. Не очікуючи таких дій, комісари забули вручити К. Аденауеру тексти самого Статуту і поспіхом засунули їх помічнику канцлера Герберту Бланкенхорну вже в гардеробі. Своім вчинком К. Аденауер дав зрозуміти, що ФРН вважає себе рівноправним партнером країн Заходу [24, с. 315–316].

Завдяки удосконаленню виборного права та успіхам Федеративної Республіки в економічному розвитку, відбувалася еволюція багатопартійної системи майже веймарського типу у так звану альтернативну систему. Для партійного розвитку 50-х рр. ХХ ст. був характерний процес концентрації: від представництва дев'яти партій першого скликання Бундестагу, п'яти у другому (1953), чотирьох у третьому (1957) до трьох партій у четвертому (1961). Цей процес концентрації відбувався на користь двох найбільших партій – ХДС/ХСС і СДПН. Обидві ці партії, зрештою, стали загальнонародними, при цьому ідеологічні принципи до певної міри втрачали своє значення. ХДС зміг упродовж 20 років утримати керівництво Федеральним урядом і реалізувати свою концепцію орієнтації на Захід та європейської політики. Провід СДПН, очолюваний К. Шумахером, а потім Еріхом Олленгауером, протистояв вступові ФРН до західноєвропейських інтеграційних організацій, вважаючи, що це поглиблює поділ Німеччини. Соціал-демократи виступали за об'єднану Німеччину, яка мала б державно-політичний устрій західного типу, але була б незалежною від Заходу. Побіч обидвох великих партій змогла надовго утвердитися в Бундестазі лише Вільна демократична партія, яка також неодноразово брала участь у Федеральному уряді як коаліційний партнер ХДС. ВДП, з огляду на внутрішні протиріччя між націонал-ліберальною та ліволіберальною фрак-

ціями, було доволі важко обстоювати свої позиції з обома великими партіями [22, с. 445–446].

Партійно-політична система, що склалася у ФРН на рубежі 50–60-х рр. ХХ ст., у конституційно-політичному сенсі була близька до двопалатної системи і характеризувалася значною стабільністю [24, с. 217]. К. Аденауер намагався обмежити вплив та ізолювати правих і лівих радикалів. У 1951 р. був прийнятий закон з охорони конституції («блискавичний закон»). Спеціальне відомство отримало право перевіряти лояльність державних службовців. Протягом першого десятиліття діями закону було притягнуто до суду кілька десятків тисяч чоловік. Уряд клопотав у листопаді 1951 р. перед Конституційним судом про заборону двох екстремістських партій – праворадикальної Соціалістичної імперської партії (СІП) і КПН. У жовтні 1952 р. суд визнав діяльність СІП як таку, що суперечить конституції, і заборонив її. Процес проти КПН зайняв більш тривалий час і завершився в серпні 1956 р. її заборону. Комуністи самі дали привід для заборони своєї партії, відмовившись визнавати Основний закон ФРН, і висували гасла про необхідність «революційного повалення проімперіалістичного уряду Аденауера» [27, с. 206]. З цього приводу східнонімецький історик-ідеолог комунізму В. Кремер твердив: «Найпоспідовнішими борцями за захист життєвих інтересів трудящих є комуністи. А західнонімецька реакція стверджувала, що в умовах легальності і додержання конституції для діяльності компартії немає ґрунту. Наслідком цього у 1956 р. після дворічного судового розгляду компартія була оголошена поза законом. Майже 200 прогресивних організацій були заборонені. В той же час понад 500 мілітаристських союзів, які об'єднали майже 4 млн. членів, діяли при потуранні влади відкрито» [4, с. 51].

У 1952 р. був прийнятий закон про 5-відсотковий виборчий бар'єр, який повинна була подолати будь-яка партія, щоб потрапити до складу Бундестагу.

Ця міра була спрямована на те, щоб партійна система складалася з двох-чотирьох великих партій, що додало б їй стабільності, а також на те, щоб відсікти радикальні політичні сили [15, с. 93].

Не менш важкою справою представлялася консолідація сил, які підтримували демократичний порядок Боннської республіки. Орієнтована на Захід зовнішня політика К. Аденауера зустрічала різку критику з боку націоналістів, які вважали її зрадою, оскільки західна орієнтація фактично виключала можливість швидкого подолання роз-

колу Німеччини. Найсерйознішим противником К. Аденауера була СДПН, яка виступала як «непримирна опозиція». У протистоянні СДПН політиці західної орієнтації виявляється одне з основних відмінностей між першою і другою німецькими республіками – у зміні ролей між лівими і правими. У Веймарській республіці ліві були інтернаціоналістами, а праві – націоналістами. У Боннській республіці ключові позиції займали правочентристські сили, які виступали на підтримку наднаціональної інтеграції, а соціал-демократія виступала як партія німецької єдності [14, с. 287].

Але соціал-демократичній партії, керованій Е. Олленгауером (1901–1963) після смерті К. Шумахера 20 серпня 1952 р., не вистачало як сильної особистості типу К. Аденауера, так і привабливої для більшості населення політичної програми. Ця партія задовольнялася збереженням традиційних установок класової робітничої партії. Та поворотним для СДПН виявився 1959 р.: наприкінці січня цього року президія цієї впливової політичної сили Західної Німеччини вирішила провести у листопаді 1959 р. у Бад-Гедесберзі надзвичайний програмний з'їзд партії, на якому слід було обговорити й затвердити нову програму партії. Вирішальна роль у цьому належала Гербертові Венеру, який нарешті досяг принципової згоди СДПН щодо політики К. Аденауера, орієнтованої на вступ до НАТО й інтеграцію в Європу [17, с. 124].

У Годесберзькій програмі німецькі соціал-демократи відмовилися від головних принципів марксизму, натомість визначивши свободу, справедливість і солідарність як цілі, до яких прямувала партія. Замість усунення капіталістичних виробничих відносин через усупільнення і запровадження планового господарства соціал-демократи вимагали права голосу в контролі над економічною владою.

Вирішальне значення для позитивного сприйняття програми серед німецької громадськості мала закладена в ній відмова від усупільнення. Завдяки новій програмі СДПН пододала традиційну суперечливість між революційно-марксистською ідеологією і її радше соціально-реформаторською практикою. До цього слід додати відмову від антирелігійної доктрини і визнання потреби захисту батьківщини. СДПН, у лави якої тим часом влилося чимало вчених та інтелектуалів і яка почала потроху втрачати свій статус робітничої партії, набула привабливості для широких верств громадськості. Крім того, виконувач обов'язків голови партії Вальдемар фон Кньорінген по-новому зорієнтував роботу із гро-

мадськістю щодо освіти, науки й техніки. Загалом в іміджі СДПН червоний колір чимраз більше відступав перед синім забарвленням Годесберзької програми [12, с. 196].

«Соціал-демократична партія перетворилася з робітничої партії на партію народну. Вона прагне ставити сили, що їх звільнили промислова революція і механізація всіх сфер життя, на службу свободі й справедливості задля всіх...» [8, с. 212]. Нова програма партії була майже одногосно ухвалена на з'їзді партії у Бад-Годесбергу (13–15 листопада 1959 р.), а відтак пов'язані з нею зміни в партії відкрили для СДПН нові прошарки виборців й наділили соціал-демократів коаліційною пластичністю [14, с. 383]. Отож соціалістична партія Західної Німеччини, зрікшись пролетарських традицій у своїй Годесберзькій програмі 1959 р., зоставалася в опозиції до кінця 1960-х рр. [9, с. 1105].

К. Аденауер розраховував на зменшення впливу соціал-демократів у міру поліпшення соціально-економічного становища. Тому для уряду дуже важливим виявився розвиток ділових відносин з ОНП. Перешкоджаючи політичній діяльності профспілок, уряд в той же час сприяв утвердженню на підприємствах атмосфери співробітництва між підприємцями і профспілками. Важливу роль у цьому процесі відіграло законодавство щодо участі робітників в управлінні. Послаблення основного соціального конфлікту впливало на еволюцію партій і партійної системи в цілому. На Гамбурзькому з'їзді (1953 р.) ХДС розлучився з «соціалістичним» гаслом усупільнення виробництва, який містився в Аленській програмі. Жорстка риторика з «німецького питання» була розрахована на залучення голосів «вигнаних». ХДС отримувал приріст голосів за рахунок дрібних правоцентристських партій, а також за рахунок виборців із швидкозростаючого середнього класу [10, с. 127].

Успіхи економічної та внутрішньої політики принесли К. Аденауеру перемогу на виборах в бундестаг 6 вересня 1953 р. ХДС/ХСС з 45,2% голосів (на 14,2% більше, ніж у 1949 р.) здобули гору над СДПН, яка отримала тільки 28,8% (раніше 31,2%). Втрати зазнали вільні демократи, отримавши 9,5% (раніше 11,9%). Після приходу в 1954 р. на пост керівника партії Т. Делера розпочалось поступове відмежування ВДП від блоку ХДС/ХСС. Через два роки її міністри покинули склад уряду, а на виборах 1957 р. партія вже виступала як опозиційна. На початках це не принесло успіху. Якщо в 1953 р. ВДП підтримало 9,5% виборців (48 мандатів), то в 1957 р. – 7,7% (41 місце). Але пошук власної політичної і електоральної ніші продовжувався. Під

впливом дюсельдорфської групи на чолі з Еріхом Менде програмні положення ВДП набули яскраво виражений ліберальний характер. Партія розпочала активніше виступати за скорочення державного впливу на економіку, навіть якщо вона сприяє укріпленню порядку, на лібералізацію податкової політики, проти обмеження громадянських прав. ВДП підтримувала ідеї дебюрократизації, толерантного ставлення до осіб інших національностей. На виборах 1961 р. ВДП завоювала 12,8% голосів виборців, що склало 67 мандатів в бундестазі, що з урахуванням скорочення фракції ХДС/ХСС дозволило вільним демократам увійти в урядову коаліцію вже на правах більш рівноправного партнера [15, с. 287]. До тих, що виграли, належали Загальнонімецький блок/Союз позбавлених батьківщини і прав (СЛРП) з 5,9% голосів. Німецька партія не подолала 5-відсотковий бар'єр, але з десятьма мандатами знову потрапила в бундестаг завдяки передвиборчій угоді з ХДС. Загальнонімецька Народна партія на чолі з Густавом Хайнеманном отримала лише 1,2%. КПН також не подолала бар'єр, отримавши 2,2%, – на 3,5% голосів менше, ніж на виборах 1949 р. [11, с. 57].

Перемога ХДС/ХСС пояснювалася багатоманітним соціальним спокоєм, який був пов'язаний з економічним процвітанням і широко поширеним прагненням до стабільності і особистого благополуччя. Перемозі християнських демократів сприяв також шок, який пережило західнонімецьке суспільство в червні 1953 р., коли в НДР для придушення виступів робітників були використані радянські окупаційні війська. Бундестаг ухвалив рішення відзначати щорічно 17 червня як День німецької єдності [19, с. 48].

Підсумки виборів 1953 р. дали К. Аденауеру шанс, розширивши колишню коаліцію за рахунок включення СЛРП, отримати більшість у дві третини депутатських місць, потрібний для зміни Основного закону і прийняття рішення про переозброєння. І хоча два керівники СЛРП мали націонал-соціалістичне минуле – голова партії Вальдемар Крафт (1898–1977), колишній член СС, і Теодор Оберлендер (1905–1998), учасник гітлерівського «пивного путчу» 1923 р., – К. Аденауер переступив через свої переконання і ввів їх до складу кабінету. Таким чином він хотів отримати додаткову підтримку своєї політики.

СЛРП відігравав на початку 1950-х рр. важливу роль, опираючись на Союз вигнаних німців і Спілки земляцтв. Кількісно і політично найбільш значущими були земляцтва німців з Судет (в 1955 р. близько 340 тис.), Сілезії (318 тис.)

і Східної Пруссії (130 тис.). У 1957 р. ці організації об'єдналися в «Союз вигнаних – Об'єднані земляцтва та земельні організації», які, за даними організаторів, налічували понад 2 млн членів. Але вони представляли інтереси набагато більшого кола громадян: за законом, статус вигнаного передавався у спадок. Тому кількість вигнаних у 1970 р. склала 8,9 млн, з них 2,6 млн осіб, молодших 20 років [19, с. 48–49].

Проблема вигнаних була тісно пов'язана з проблемою «колишніх», тобто з суспільною оцінкою підсумків Другої світової війни і епохи третього рейху. Ставлення західних німців до недавнього минулого було двоїтим. З одного боку, засуджувалися А. Гітлер та його диктатура, з іншого боку, переважала думка, що винні у злочинах тільки керівники НСДАП і СС. У 1949 і 1954 рр. Бундестаг переважною більшістю голосів оголошував амністію членам НСДАП. Промисловці і дипломати, які були засуджені як військові злочинці й відбували покарання в тюрмах, викликали співчуття в широких верствах суспільства. У 1952–1953 рр. були випущені на свободу генерали А. Кессельрінг, Е. фон Макензен і Е. фон Манштейн, яких К. Аденауер навіть прийняв у резиденції канцлера.

Найбільш гучні заклики вшанувати пам'ять німецьких солдатів і реабілітувати колишніх націонал-соціалістів виходили від СЛРП, Німецької партії і ВДП. Проголоси «колишніх» дбали і соціал-демократи. Керівники СДПН закликали шанувати пам'ять німецьких солдатів і протиставляли «чистий вермахт» «злочинним СС». Визнавалися злочинними в громадській думці тільки «чорні» СС, але не СС, які билися на фронті. 45% респондентів, опитаних у 1951 р., вважали найкращим часом для Німеччини роки до 1914 р., 42% – 1933–1939 рр. і лише 2% – ФРН. Хорошу думку про А. Гітлера мала майже чверть опитаних [29, с. 208].

У подібній атмосфері і відбулося скандальне призначення в 1953 р. на посаду статс-секретаря відомства канцлера Ганса Глобке (1898–1973), колишнього співробітника міністерства внутрішніх справ нацистської Німеччини. Незважаючи на численні протести, на те, що суд НДР засудив його до довічного ув'язнення, Г. Глобке залишався в уряді до кінця правління К. Аденауера [28, с. 416].

У 1959 р. К. Аденауер почав підбирати собі наступника, але він кілька разів міняв своє рішення, що викликало роздратування в членів ХДС. Та й жорстка зовнішня політика німецького канцлера після Суецької та Угорської криз виявила свою безперспективність. У пошуках претендента на пост канцлера К. Аденауер відхилив кандида-

туру популярного Л. Ерхарда і навіть намагався всіляко зганьбити його в очах провідних партійних функціонерів. Але К. Аденауер не без підстав сумнівався в тому, чи виявиться цей чудовий економіст таким же успішним політиком.

Напередодні виборів 1961 р. новий лідер ВДП Е. Менде висунув умову участі його партії в коаліції з ХДС, але без К. Аденауера. В ситуації, коли ні одна з провідних партій не змогла б отримати абсолютну більшість голосів виборців, роль ВДП як партнера по коаліції ставала особливо ваговою, і ліберали могли висувати свої вимоги. Цю ситуацію німці охарактеризували так. У найбільш авторитетному суспільно-політичному журналі ФРН «Шпігель» з'явилась карикатура. На ній між двома клітками, в яких стоять два сумних леви, що символізують блок ХДС/ХСС і СДПН, жваво пританцьовує мавпочка з написом «ВДП» на животі і розмахує ключами, примовляючи: «Кому захочу, тому і відкрию».

На виборах 1961 р. партійний блок ХДС/ХСС отримав 45,4% голосів виборців, СДПН – 36,2%, ВДП – 12,8% голосів. Збереженню авторитету К. Аденауера завадило в розпал виборчої кампанії 13 серпня 1961 р. будівництво Берлінської стіни. Тепер наставав час виконати коаліційний договір з лібералами ВДП, за яким К. Аденауер обіцяв піти у відставку в середині своєї каденції, щоб дати своєму наступнику час для підготовки до виборів 1965 р. [19, с. 50].

Та політична кар'єра К. Аденауера завершилась швидше. Гамбурзьке інформаційне видання «Шпігель» у номері від 10 жовтня 1962 р. в статті Конрада Алерса під заголовком «Умовно готовий до оборони» навколо теми з маневрами НАТО «Фаллекс 62», крім того, розкритикував політику оборони Бонна. 26 жовтня одразу ж після двадцять першої години редакційні приміщення «Шпігеля» були зайняті поліцією. Запідозрені у зраді країни, в діяльності, яка шкодить інтересам держави, в навмисному підкупі, на запит федеральної прокуратури видавець Рудольф Аугштайн і шеф-редактори, а також сам К. Алерс були заарештовані. У редакційних приміщеннях було проведено обшук, їх протягом тижня тримали під наглядом поліції, щоб знайти компромат. Ця поліцейська акція, до якої були причетні службовці Бундесверу і до якої, як пізніше виявилось, доклав рук сам міністр оборони Й.-Ф. Штраус, привела до гострих внутрішньополітичних суперечностей за потужної участі населення і нарешті до урядової кризи, коли міністри ВДП на знак протесту проти дій міністра оборони вийшли з коаліційного уряду.

У бурхливих дебатах, які були проведені в бундестазі, федеральний канцлер Аденауер на закид опозиції з СДПН мусив боронитися від того, що державними засобами було зневажене основне право свободи друку. Й.-Ф. Штраус, котрий після довгих заперечень, зрештою, підтвердив свою причетність до арешту К. Алерса, втратив своє міністерське крісло у терміново сформованому 14 грудня 1962 р. новому уряді; так само двоє причетних державних секретарів з міністерств оборони та юстиції звільнились зі своїх посад [28, с. 392].

Проте політичне життя ФРН як епіцентру напруженості європейської та світової політики формувалося не тільки внутрішніми чинниками. За умов сповільнення економічних темпів розвитку в Німеччині та поступового повороту світу до визнання ідеї мирного співіснування в міжнародному житті відбувалося фізичне та моральне зношування комбінації ХДС/ХСС/ВДП. Це проявилось, зокрема, у фінансових корупціях, вимогах генералів бундесверу оснастити армію ядерною зброєю [12, с. 117].

К. Аденауер виконав свою обіцянку і подав у відставку 15 жовтня 1962 р. З його відходом християнські демократи рівно на два десятиріччя втратили не лише визнаного лідера, але й стратегічну ініціативу. «Ера Аденауера» означала щось набагато більше, ніж режим його особистого правління. Це був звід неписаних правил політичної боротьби, визнаної і владою, і опозицією, свого роду друга конституція ФРН, яка без свого головного «гаранта» почала піддаватись незворотній ерозії. Далеко не всі наступники К. Аденауера на цьому посту проявили себе такими історичними особистостями, які можуть з

ним порівнятись. Не відчуваючи особливої любові до К. Аденауера, західні німці до нього дуже звикли, і це стало невисловленим компліментом стилю його правління. Восени 1963 р. західнонімецька преса в один голос стверджувала, що відставка батька-засновника ФРН приведе державу у стан внутрішньополітичного хаосу. Але до влади прийшов символ економічного успіху першого десятиріччя ФРН Л. Ерхард, з яким лідери ХДС/ХСС не без підстав розраховували на прихильність виборців до своєї політичної сили [10, с. 211].

15 жовтня 1963 р. К. Аденауер офіційно залишив посаду Федерального канцлера. З його відходом завершилась післявоєнна епоха історії ФРН [6, с. 328]. «За сто років багатої на події німецької історії ми вперше є свідками того, що людина, яка тривалий час перебувала на верхівці влади,

залишає її не в результаті свого банкрутства як політика, а з доброї волі, у мирі та злагоді», – сказав у цей день голова бундестагу Герстенмайер [8, с. 69]. У своїх спогадах про К. Аденауера один із соратників Ф.-Й. Штраус писав: «Лише на Рьондорфській конференції я остаточно почав сприймати Аденауера як видатну політичну постать, що здійснюється над численними претендентами на його посаду в лавах консерваторів... Тому я назвав би його “державним діячем, одухотвореним радістю”, якщо мати на увазі все те, що ним було досягнуто за короткий період його правління, коли було і поліпшення міжнародної обстановки, і її погіршення» [28, с. 343].

Вміле використання складної зовнішньополітичної кон'юнктури висунуло К. Аденауера в число видатних діячів сучасності. У Черчилль говорив, що К. Аденауер – найрозумніший німецький державний діяч з часів О. Бісмарка [19, с. 52]. Його політику продовжував Л. Ерхард, а канцлер Гельмут Коль, резюмував: «Те, що створив К. Аденауер, ми хочемо не лише зберегти, а й розвинути далі, відповідно до принципів, які він поклав в основу християнсько-демократичної політики» [16, с. 78].

Висновки. З огляду на викладене вище можна зробити висновок, що, пам'ятаючи про сумний досвід Веймарської республіки, недосконалість законодавства та незбалансованість гілок влади, які привели до влади А. Гітлера, К. Аденауер створив таку систему управління в країні, за якої більшість владних повноважень належали партіям, що отримали перемогу на парламентських виборах, та голові уряду, який формує партія-переможець чи коаліція, якщо таких партій виявиться декілька. Цим він забезпечив стабільність політичної системи, а відтак і стабільність економічного та соціального розвитку Німеччини.

Деколи в своїй діяльності К. Аденауеру доводилося відступати від демократичних принципів і християнських цінностей, робити непопулярні кроки, приймати одноосібні рішення, «йти проти течії», через що він здобув собі славу авторитарного політика з диктаторськими замашками. Цей образ, створений його діями, доповнювався зовнішністю канцлера: високий, сухорлявий, завжди напружений, з суворим аскетичним обличчям. Він викликав у оточуючих почуття страху та поваги одночасно.

Уряди К. Аденауера проводили виважену центристську політику, спрямовану на консолідацію суспільства, збереження його стабільності, демократизацію країни, намагаючись враховувати інтереси різних соціальних груп. Він постійно

боровся з проявами політичного екстремізму, які заважали його роботі як лівого, так і правого толку. Тому в 1952 р. ним була заборонена діяльність праворадикальної неонацистської Соціалістичної імперської партії, а у 1956 р. – ліворадикальної Комуністичної партії Німеччини.

Зусилля канцлера, спрямовані на стабілізацію політичної системи ФРН, створення міцного під-

ґрунтя її суспільного розвитку мали успіх. Він, досвідчений юрист, адміністратор, амбіційний і жорсткий політик, зумів надати діяльності своїх урядів конструктивного, ділового характеру, де визначальним чинником завжди були інтереси справи. Провідною рисою аденауерівського політичного стилю були поміркованість та прагнення до стабільності.

Список літератури:

1. Аденауэр К. Воспоминания. М. : Прогресс, 1969. 434 с.
2. Брандт В. Воспоминания. М. : Прогресс, 1991. 552 с.
3. Брандт В. Демократический социализм: Статьи и речи / авт. предисл. Б. Орлов. М. : Прогресс, 1990. 448 с.
4. Вебер А. Классовая структура общества в Западной Германии. М. : Наука, 1961. 274 с.
5. Висков С., Кульбакин В. Союзники и «германский вопрос»: 1945–1949 гг. М., 1990. 152 с.
6. Восленский М. Внешняя политика и партии ФРГ. М.: ИМО, 1961. 343 с.
7. Газін В., Копилов С. Новітня історія країн Європи та Америки (1945–2002 роки) : навч. посіб.). К. : Либідь, 2004. 624 с.
8. Гулевич В. Класи і політичні партії ФРН. К.: Наукова думка, 1975. 287 с.
9. Дейвіс Н. Європа: Історія / пер. з англ. П. Тарашук, О. Коваленко. К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. 1463 с.
10. Дзелепи Э. Конрад Аденауэр: Легенда и действительность. М., 1960. 224 с.
11. Документальні матеріали з всесвітньої історії : Практикум для студентів. Ніжин, 2000. 102 с.
12. Ежов В. Федеративная Республика Германии: легенды и действительность. М.: Знание, 1976. 225 с.
13. Іваницька О. Новітня історія країн Європи та Америки (1945–2013): навч. посіб. К. : Вид-чий Дім «Слово», 2014. 1056 с.
14. Історія Німеччини у світлинах / пер. з нім. І. Андрущенко, Л. Сандига, О. Кислюк. К.: Вид-во «Юніверс», 2010. 568 с.
15. Історія сучасного світу: соціально-політична історія XV – початку ХХІ століть: навч. посіб. / Ю. Горбань, Б. Білик, Л. Дячук та ін. / за ред. Ю. Горбань. 4-те вид., переробл. і доповн. К.: Знання, 2012. 438 с.
16. Касперович П. М. Історія сучасної Німеччини (ХХ століття). Донецьк, 1998. 126 с.
17. Кремер В. ФРГ: внутривнутриполитическая борьба и внешняя ориентация. М.: Прогресс, 1977. 334 с.
18. Купрій Т. Утворення ХДС і його участь у державотворчому процесі Німеччини (1945–1959): авто-реф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02. «Всесвітня історія». К., 2007. 17 с.
19. Лизень Є., Бурачок Л. «Економічне диво» у ФРН (1949–1963 рр.). Івано-Франківськ : Фоліант, 2019. 132 с.
20. Лизень Н. Становлення соціального ринкового господарства у повоєнній Західній Німеччині. *Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія»*. Харків : Майдан, 2004. Вип. 16. С. 5–10.
21. Мицик Л., Кузьменко Ю. Новітня історія країн Європи та Америки (1918–2007): навч. посібник для самост. роботи студента. К. : Академвидав., 2008. 544 с.
22. Новітня історія країн Західної Європи та Північної Америки (1945 р. – початок ХХІ ст.) : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. за ред. М. Швагуляка. Львів, Київ : Тріада плюс, Алерта, 2011. 700 с.
23. Норберт Е. Про німців / з нім. пер. О. Кислюк. К.: Юніверс, 2010. 432 с.
24. Орлов Б. С. СДПГ: идейная борьба вокруг программных установок 1945–1975. М., 1980. 335 с.
25. Рейман М. Решения (документы). 1945–1956. М. : Политиздат, 1975. 256 с.
26. Складові демократії / за ред. Доріс Геттінг, Вольфа-Дітера Міхаелі: пер. з нім. І. В. Сойка. К. : Либідь, 1993. 160 с.
27. Сокольский С. Христианско-демократический союз ФРГ: социология и политика. М. : Наука, 1983. 265 с.
28. Штраус Ф.-Й. Воспоминания. М. : Прогресс, 1991. 560 с.
29. Шульце Г. Історія Німеччини / пер. з нім. О. Насико. К. : Вид-во «Наука», 2010. 280 с.

Burachok L.V., Lyzen Ye.V. FORMATION OF THE PARTY-POLITICAL STRUCTURE AND POLITICAL DEVELOPMENT OF GERMANY IN 1949–1963

The article examines the formation of the party-political structure and the political development of the Federal Republic of Germany within the outlined chronological period. It is emphasized that the understanding of the phenomenon of the West German "economic miracle" of the postwar period in relation to the socio-political situation of Germany is important in the context of the need to deepen our understanding of one of the central problems of modern historical German studies. The relevance of this topic is determined by its lack of development in Ukrainian historical science, as well as fundamental geopolitical changes on the map of Europe, which we cannot help but react to.

*It was observed that as a result of the unconditional surrender of the German armed forces on May 8, 1945 and the complete occupation of the territory of the Reich by the Allied forces, Germany was not only freed from the Nazi dictatorship, but also the country was divided. After the defeat in the Second World War, the German statehood was actually liquidated. All power in Germany belonged to the Quadripartite American-British-French-Soviet Commission, which divided the country into four zones of occupation. It was the highest authority on German soil, each of these countries took control of one of the occupation zones; the capital Berlin was also divided into four sectors, each of which received its own status. The post-war period was quite difficult for Germany. In historiography, it was called "zero hour". The overwhelming majority of the population perceived everything that was happening as a catastrophe, the majority of Germans experienced *zusammenbruch* - "a sense of defeat". The situation was truly catastrophic. The country was not just defeated in the war. The state system, which regulated life, fell. There was no government, parliament, political parties, local authorities, etc.*

It was established that, contrary to the Potsdam agreements, two approaches to the German question were clearly defined in the second half of 1946: Western and Eastern, that is, democratic and totalitarian. On December 2, 1946, England and the USA concluded an agreement on the unification of their zones of occupation. This is how Bizonia was born. In February 1948, France – Trizonia joined this agreement. The formation of a pro-Western, separate West German state from three western zones was influenced by the initiatives of Western states rather than the will and ideas of West German politicians. Along with the establishment of Bizonia and Trizonia, the decision to establish a Parliamentary Council was approved at the London Conference, the task of which was to prepare a new constitution for West Germany. It was created on September 1, 1948. It included representatives of all parties (65 deputies, including communists), who represented the interests of 46 million people. It is worth noting that the Communist Party was the only party that played a destructive role in the social and political life of the western zones. The Parliamentary Council was headed by Konrad Adenauer.

Key words: *Germany, political party, K. Adenauer, chancellor, CDU/CSU, SPD, Bundestag.*

УДК 94:327(73:47+57):341.31(410+520:571.6)"1918"
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/2.16>

Зацепіло В.Є.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ПОЗИЦІЯ АДМІНІСТРАЦІЇ В. ВІЛЬСОНА ЩОДО ІНТЕРВЕНЦІЇ ДЕРЖАВ АНТАНТИ В РОСІЮ (БЕРЕЗЕНЬ – КВІТЕНЬ 1918 РР.)

У статті висвітлюється позиція адміністрації В. Вільсона щодо інтервенції держав Антанти в Росію від 3 березня 1918 р., коли радянська Росія уклала Брест-Литовський мирний договір, до 5 квітня 1918 р., коли почалася британсько-японська інтервенція на Далекому Сході Росії.

Автор аналізує неофіційні перемовини між більшовицьким урядом та представниками США і держав Антанти щодо інтервенції за «запрошенням» радянської Росії. Після укладення Брест-Литовського мирного договору, радянський уряд був зацікавлений у співпраці зі США та державами Антанти у розбудові більшовицької армії. Присутність військових підрозділів держав Антанти в Мурманську була де-факто схвалена більшовиками. Розміщення японських військ в Сибіру стало предметом обговорення між США і союзниками, а також із радянським урядом. Президент В. Вільсон неоднозначно ставився до можливості інтервенції Японії в Росію.

Сполучені Штати та їхні союзники мали сумніви стосовно намірів радянського уряду використати допомогу, про яку він запитував. У Держдепартаменті та в дипломатичному корпусі США в Росії остерігалися поширення німецького впливу за підтримки більшовиків та радянської експансії. Підозри США і держав Антанти щодо пронімецької налаштованості більшовиків підтримувалися повідомленнями про залучення більшовиками військовополонених Центральних держав до бойових дій в ході громадянської війни в Росії. Представники США також негативно сприйняли вивезення військових запасів зі складів в Архангельську і Владивостоку вглиб Росії.

Адміністрація В. Вільсона не підтримувала початок британсько-японської інтервенції на російському Далекому Сході в квітні 1918 р., проте не висловила протест проти цього. Сполучені Штати прагнули діяти узгоджено зі своїми союзниками, про що свідчило рішення президента В. Вільсона стосовно необхідності присутності американських військово-морських сил у Мурманську.

Ключові слова: США, радянська Росія, адміністрація В. Вільсона, інтервенція, Антанта, Перша світова війна.

Постановка проблеми. Згідно «Чотирнадцяти пунктів» В. Вільсона від 8 січня 1918 р. США підтримували прагнення Росії на самовизначення, за умови існування уряду, обраного самим народом. Проте Сполучені Штати відмовилися визнати більшовицький уряд, що зумовлювалося недемократичним характером радянської влади, курсом Раднаркому на укладення сепаратного миру із Центральними державами та світову революцію. Американський уряд також розглядав можливість підтримки антибільшовицьких рухів, які продовжили б боротьбу на Східному фронті Першої світової війни. Водночас протягом січня–лютого 1918 р. США не схвалювали плани інтервенції держав Антанти в Росію та відмовлялися брати в ній участь.

Для адміністрації В. Вільсона було притаманне амбівалентне та неоднозначне ставлення до радянської Росії. В зв'язку з цим, позиція Сполучених

Штатів напередодні та на початку інтервенції держав Антанти в Росію потребує ретельного дослідження. У цій статті використовується визначення терміну «інтервенція» як дії країни чи групи країн, які проводять військову діяльність в іншій країні, щоб вплинути на становище там [8].

Аналіз досліджень і публікацій. У історіографії найбільш докладно досліджувана проблематика представлена у працях «Радянсько-американські відносини, 1917–1920» Дж. Кеннана [9], «Американська експедиція до Сибіру, 1918–1920 рр.» Б. М. Унтербергер [22], «Крах американської політики в Росії та Сибіру, 1918» В. Фіца [6]. Окремі аспекти інтервенції в Росію американських союзників з Антанти розкрито в наукових дослідженнях Р. Уллмана [21], Дж. Морлі [11], Д. Макфаддена [10], Д. Девіса і Ю. Трені [4], І. Моффата [12], П. Данскомба [5], у публікаціях сучасних українських

істориків Н. Городньої [1] та В. Фісанова [2]. Проте в історіографії залишається недостатньо висвітленою позиція адміністрації В. Вільсона щодо інтервенції держав Антанти в Росію на її початку, а також можливої участі США в інтервенції.

Джерельну базу дослідження складають офіційні документи, дипломатичне листування і джерела особистого походження. Серед них – три томи дипломатичного листування «1918 рік. Росія» [13; 14; 15] і документи держсекретаря Р. Лансінга [16], опубліковані в офіційному виданні «Зовнішні відносини Сполучених Штатів» (FRUS), та багатотомна збірка «Папери президента Вудро Вільсона» [17; 18]. Важливою для дослідження є збірка «Російсько-американські відносини, березень 1917–березень 1920» [18], що містить кореспонденцію між очільником американського Червоного Хреста у Росії Р. Робінсом та послом США Д. Френсісом. Серед джерел особистого походження використовуються мемуари помічника французького військового аташе Ж. Садуля [20] та британського міністра у справах озброєнь В. Черчилля [3].

Постановка завдання є висвітлення позиції адміністрації В. Вільсона щодо інтервенції держав Антанти в Росію від 3 березня 1918 р., коли радянська Росія підписала Брест-Литовський мирний договір і вийшла з Першої світової війни, до 5 квітня 1918 р., коли почалася британсько-японська інтервенція на Далекому Сході Росії.

Виклад основного матеріалу. Після початку Першої світової війни Велика Британія, Франція, Японія та США у значних обсягах постачали Росії військово-спорядження. Зокрема, до Архангельська й Мурманська надійшло від союзників понад 600 тис. т військових матеріалів, таке ж становище склалося і у Владивостоці [3, р. 88]. Уряди Російської імперії та Російської республіки оплачували поставки за рахунок угод про позики, які більшовицький уряд Росії відмовився визнавати. Проте перед США і союзниками постала загроза захоплення військових запасів Німеччиною внаслідок розвалу Східного фронту чи передачі більшовиками військових матеріалів до Центральних держав. Перебіг мирних переговорів між більшовицькою Росією і Німеччиною та її союзниками взимку 1917 р. призвів до виникнення такого занепокоєння держав Антанти ще до підписання Брест-Литовського миру.

Через відмову Радянської Росії підписати мирний договір з Центральними державами, Німеччина оголосила 17 лютого 1918 р. про припинення перемир'я і початок наступу німецьких військ, які

стрімко просувалися [3, р. 84]. У зв'язку із загрозою продовження німецького наступу, Мурманська рада спрямувала 1 березня 1918 р. до Раднаркому запит стосовно можливості співпраці з представниками союзних місій, які перебували у Мурманську. 2 березня нарком закордонних справ Л. Троцький відповів на цей запит, що Мурманська рада має прийняти будь-яку допомогу від союзників для протидії німцям [9, р. 45–46].

Відповідно до телеграми Л. Троцького, завідувач справами мурманської Народної колегії Г. Веселаго вступив у перемовини із військовими представниками Великої Британії й Франції – контрадміралом Т. Кемпом і капітаном А. Шарпант'є. Народна колегія була створена ще 16 лютого 1918 р. із представників Мурманської ради, Совжелдору (Ради депутатів Мурманської залізниці) і Центромуру (Центрального комітету Мурманського укріпрайону) й перебрала на себе керівництво місцевими військами у зв'язку із вбивством російського адмірала К. Кетлінського [9, р. 35].

Угода між Г. Веселаго, Т. Кемпом і А. Шарпант'є передбачала утворення Військового комітету з трьох осіб, якому передавалося командування обороною Мурманська та Мурманської залізниці. Комітет складався з російського, британського і французького офіцерів, а також трьох спостерігачів від організацій Народної колегії [21, р. 116–118]. Вищою владою в Мурманській області вважалась Мурманська рада, виконкому якої підпорядковувався Військовий комітет. Британський і французький представники не мали втручатися у внутрішні справи цієї області [18, р. 140–141], проте відповідали за продовження постачання союзниками всіх видів допомоги, зокрема продовольчої та військової [9, р. 49].

3 березня 1918 р. Брест-Литовський мир було підписано, після чого він мав бути ратифікований. До моменту ратифікації залишалася можливість продовження участі Росії у війні, що викликало інтерес у держав Антанти. За посередництва помічника французького військового аташе Ж. Садуля, 5 березня 1918 р. Л. Троцький передав запит послу США Д. Френсісу про матеріальну і моральну допомогу союзників радянському уряду у випадку невдалої ратифікації Брест-Литовського миру. У відповідь Д. Френсіс спрямував до Л. Троцького військового аташе Дж. Ругла та його помічника Е. Рігза. Вони мали запевнити наркома, що у разі продовження спротиву Центральним державам з боку Росії, Д. Френсіс радитиме Держдепартаменту співпрацювати з радянським урядом [13, р. 392].

Того ж дня Л. Троцький також передав через очільника Американського Червоного Хреста у Росії Р. Робінса письмовий запит стосовно дій союзників у випадку, якщо Брест-Литовський мир не буде ратифіковано або Німеччина чи Радянська Росія його розірвуть. Основними питаннями у разі такого розвитку подій були наступні: 1) чи забезпечений радянський уряд підтримкою Великої Британії, Франції та США; 2) яка підтримка може бути надана у короткі строки і на яких умовах, маючи на увазі військове забезпечення, транспортні засоби та інше; 3) в чому особливо може полягати допомога від США. Також наркома закордонних справ цікавило, які заходи союзники, зокрема США, приймуть для запобігання вторгненню Японії на Далекий Схід та підтримки функціонування Транссибірської магістралі. Крім того, Л. Троцький ставив питання щодо можливості залучення британської допомоги через Мурманськ й підтвердження відсутності негативних намірів британців стосовно Росії [13, р. 398].

Проте, телеграму із письмовим запитом Л. Троцького Держдепартамент отримав від Д. Френсіса лише 15 березня 1918 р., коли до Росії було спрямоване послання президента В. Вільсона до IV Всеросійського з'їзду Рад.

Відповідно до розпорядження від 5 березня 1918 р. американського посла Д. Френсіса, 8 березня військовий аташе Дж. Руглз та його помічник Е. Рігз зустрілися з Л. Троцьким [9, р. 112]. Під час зустрічі нарком закордонних справ повідомив про плани організації нової армії, чисельністю не менше 1 млн. вояків із «залізною дисципліною». Він заявив, що до Радянської Росії могли б бути запрошені групи офіцерів союзних армій для реорганізації збройних сил, а також американські залізничники. Залучення союзних офіцерів мало стимулювати повернення російських офіцерів до служби. Л. Троцький остерігався встановлення контролю Японії над Сибіром та Транссибірською магістраллю, адже нова армія могла формуватися і на схід від Уралу [18, р. 140–141].

Проте в той час, коли Л. Троцький намагався заручитися підтримкою Сполучених Штатів, зазнала змін американська позиція у питанні японської інтервенції в Росію. У меморандумі США до союзних держав від 5 березня 1918 р. були викладені причини, які викликали потребу інтервенції. Серед них вказувалися анархія у Сибіру і значна загроза німецького вторгнення. Уряд Сполучених Штатів, поряд з урядами держав Антанти, довіряв виконання інтервенції Японії, проте доцільність цього ставилася під сумнів. Японія мала надати

гарантії, що вона здійснюватиме дії як союзник Росії і в російських інтересах, спрямовані проти Німеччини, і виконає рішення повоєнної мирної конференції [17, р. 545].

7 березня 1918 р. японський уповноважений Т. Танака звернувся у Держдепартамент з повідомленням через укладення Брест-Литовського миру. В ньому розглядалося три варіанти дій стосовно Росії: 1) ставлення до неї як до ворога; 2) як до нейтральної держави; 3) невизнання Брест-Литовського миру, оскільки його підписав самопроголошений екстремістський уряд більшовиків, невизнаний союзниками [17, р. 584–585].

Президент В. Вільсон надав японському представнику відповідь 10 березня. В ній вказувалося, що несправедливо розглядати Росію як ворога чи нейтральну країну, проте як союзника. Однак не існувало жодного російського уряду, з яким можна було вести справи. На думку американського президента, «так званий радянський уряд» навіть де-факто не міг бути визнаний, тому Сполучені Штати не визнали Брест-Литовського миру [17, р. 594–595].

Для ратифікації Брест-Литовського мирного договору 14 березня 1918 р. мав відкритися IV Всеросійському з'їзду Рад. Президент В. Вільсон та його радник Е. Хауз вирішили надіслати лист російському народові з метою підтвердження дружнього ставлення до Росії та намірів допомоги в її демократичному розвитку. Лист в дусі п. VI «Чотирнадцяти пунктів» був відправлений у Москву 11 березня і адресувався не з'їзду безпосередньо, а через З'їзд Рад, щоб уникнути його трактування як визнання радянської влади [17, р. 597–598].

Події в Росії у листі йменувалися «боротьбою за свободу» замість «революції», взагалі не згадувалося про мир з Німеччиною. Уряд Сполучених Штатів прагнув надати пряму і ефективну допомогу народу Росії, проте в умовах, які існували, не міг цього зробити. Але він волів скористатися для цього будь-якою можливістю, «яка принесе Росії повний суверенітет і незалежність у власних справах та повне відновлення її великої ролі в житті Європи й сучасного світу» [13, р. 395–396].

Лист В. Вільсона був оголошений на IV Всеросійському з'їзді Рад 15 березня. Голова з'їзду Рад Я. Свердлов надав відповідь від імені Російської Соціалістичної республіки, у якій висловлювалася подяка «американському народові, і в першу чергу всім трудящим та експлуатованим класам Північно-Американських Сполучених Штатів з приводу висловлення Президентом Вільсоном

свого співчуття російському народові». Водночас, у відповіді відзначалося, що Росія стала нейтральною країною, тому висловлює співчуття народам, що «гинуть та страждають через жахи імперіалістичної війни». Наголошувалося на впевненості, що невдовзі «трудящі маси всіх буржуазних країн скинуть ярмо капіталу та встановлять соціалістичний устрій суспільства» [13, р. 399–400]. Наступного дня, 16 березня, після промови В. Леніна, на 3'їзді рад було ратифіковано Брест-Литовську мирну угоду.

На Півночі Росії становище продовжувало загострюватися, про що йшлося в меморандумі британського посольства, надісланому в Держдепартамент 4 березня 1918 р. Фінські білі війська, за меморандумом підбурювані Німеччиною, мали намір перерізати залізницю Петроград–Мурманськ, а у більшовицькому гарнізоні Мурманська були присутні антисоюзницькі настрої. Крім того, у Мурманську перебували біженці з Петрограда та репатрійовані російські вояки. Зважаючи на це, контр-адмірал Т. Кемп вважав необхідною окупацію Мурманська і ним було запрошено підкріплення. Британці просили Сполучені Штати надіслати американські війська, адже «ситуація стрімко розвивалася» [14, р. 469].

Висадка британських морських піхотинців в кількості 130 вояків у Мурманську відбулася 6 березня 1918 р. з крейсера «Глорія» [21, р. 118]. 19 березня з французького крейсера «Адмірал Обе» до британців приєднались 200 французьких бійців. Помічник американського військового аташе в Росії Х. Мартін також підтверджував загрозу від фінських білих військ, інструктованих німецькими офіцерами [14, р. 471]. За повідомленням Х. Мартіна від 7 березня, Мурманська рада висловила жаль через відсутність представника США, який міг би приєднатись до угоди щодо допомоги поряд з представниками Великої Британії та Франції. Будь-яка американська допомога віталася Радою, а американські підрозділи були б прийняті на тих самих умовах як британські і французькі [18, р. 141; 9, р. 50–51].

Британський міністр закордонних справ А. Бальфур 12 березня обґрунтував союзницьку присутність у Мурманську вірогідністю подальших вимог Німеччини евакуювати підрозділи союзників. Крім того, за А. Бальфуром, німці могли зайняти порт з метою використання як бази підводних човнів, здійснення власних планів щодо Шпіцбергену, припинення торгівлі Росії із союзниками та захоплення російських кораблів. Через британського посла у США лорда Рідінга,

А. Бальфур просив переконати американський уряд наслідувати прикладу Франції [14, р. 471].

На Далекому Сході увагу союзників привертала присутність військовополонених Центральних держав. Так, американський повірений у справах американського посольства в Китаї В. Спенсер 3 березня інформував Держдепартамент, що з'явилися чутки стосовно озброєння німецьких військовополонених в Іркутську, які він перевіряв [14, р. 63–64]. Варто відзначити, що повідомлення про звільнення полонених Центральних держав надійшло ще 15 лютого від консула у Владивостоці Дж. К. Колдуела [14, р. 47–48]. 6 березня В. Спенсер повідомляв про 2 тис. озброєних німецьких полонених в Іркутську на чолі з їхніми власними офіцерами, відсоток яких серед військовополонених був високий. На відміну від німців, активність австрійців та турків не була значною. Повірений також уточнював загальну кількість утримуваних в концентраційних таборах військовополонених у Приамур'ї, Забайкаллі та Західному Сибіру. 16 березня В. Спенсер передавав дані про 1200 неозброєних полонених під слабким наглядом в Нікольську біля Владивостока (зараз – Уссурійськ), з якими більшовики браталися та планували озброїти [14, р. 69–70, 80].

Водночас загострювалось протистояння радянської влади із місцевими антибільшовицькими силами. 9 березня 1918 р. більшовикам не вдалося захопити Благовіщенськ, який контролювали місцева міліція та амурські козаки. Більшовицькі спроби взяти під контроль Хабаровськ також не увінчалися успіхом, при чому протистояла їм також японська добровольча міліція. Повіреним у справах В. Спенсер повідомлялося про 15 тис. австрійсько-німецьких військовополонених, які були ізольовані поблизу Хабаровська через контроль Амурського земства над Благовіщенськом. У зв'язку з цим, Амурське провінційне земство та козацький отаман Г. Семенов закликали союзників до втручання [14, р. 77–78, 80–81].

Невдовзі, 15–16 березня 1918 р. Вища військова рада Антанти загалом підтримала здійснення японської інтервенції на Далекому Сході до Росії. На засіданні були присутні прем'єр-міністр Великої Британії Д. Ллойд Джордж, Франції – Ж. Клемансо, Італії – В. Орландо та міністри закордонних справ цих країн. Міністр закордонних справ Великої Британії А. Бальфур зазначав, що за повідомленнями британського представника у Росії Б. Локхарта, Л. Троцький негативно ставився до можливості японської інтервенції. Більшовицький нарком закордонних справ попереджав

Б. Локхарта, що більшовики готові протистояти як Німеччині на заході, так і Японії на сході, тому інтервенція може принести більше незручностей, аніж переваг. У зв'язку з цим, А. Бальфур вважав за необхідне дочекатися рішення IV З'їзду Рад, проте французький міністр С. Пішон радив не гаяти час [18, р. 59–60].

Ж. Клемансо заявляв, що президент США В. Вільсон проводить незвичайну політику, адже хоче «битися пліч-о-пліч з нами, але не бажає бути нашим політичним союзником». Тому на засіданні було прийнято рішення спрямувати до В. Вільсона телеграму від А. Бальфура, в якій би обґрунтовувалася необхідність японської інтервенції. Британський прем'єр-міністр Д. Ллойд Джордж відзначав, що затримка інтервенції неминуча, адже Японія ще проводить приготування. Він зберігав надію, що запит на японську інтервенцію може прийти від самої Росії. Водночас, на думку Д. Ллойд Джорджа, союзники не мали ставитися до Японії як до нижчої та показати впевненість у ній, адже пізніше це зробить меншою вірогідність вимог територіальних компенсацій, якщо «її гідність не буде ображена» [18, р. 61].

У телеграмі А. Бальфура до президента В. Вільсона викладалися аргументи за здійснення японської інтервенції до Сибіру. Зазначалося, що Німеччина бажає, щоб Росія стала на службу до неї, «постачаючи їжу та сировину Центральним державам». Тому засідання Вищої військової ради Антанти вважало неминучим виходом зі становища союзна інтервенція. На думку британського міністра закордонних справ, якщо «Росія не могла допомогти собі сама, то їй допомогти мають її друзі», зокрема двома шляхами: через російські порти на Півночі та східні межі Сибіру. Японія, зважаючи на можливості людської сили та тоннажу суден, могла досягти більшого через Сибір, ніж Велика Британія, Франція, Італія та США через Мурманськ та Архангельськ [18, р. 61–63].

Незважаючи на ратифікацію Брест-Литовського миру, нарком з військових справ Л. Троцький та Г. Чичерін 18 березня обговорювали із Р. Робінсом запрошення до п'яти американських офіцерів. Їхньою метою мало бути інспектування, організація та екіпірування Червоної армії, із залученням фахівців-залізничників і залізничного обладнання. На рахунок останнього запиту військовий аташе Дж. Руглз і Е. Рігз нагадували американському послу Дж. Френсісу про залізничну місію Дж. Стівенса, яка перебувала на той час у Японії та Харбіні [19, р. 104]. Надсилання французьких офіцерів для організації більшовицьких військ,

поряд із американськими інструкторами та залізничниками, також підіймалося Л. Троцьким із членами французької військової місії. Зокрема, 19 березня у розмові із пробільшовицьки налаштованим Ж. Садулем, який вважав доцільним участь французьких інструкторів при забезпеченні транспорту та постачання Сполученими Штатами [20, р. 272–273].

19 березня до Держдепартаменту надійшла відповідь Японії на американський меморандум від 5 березня. Міністерство закордонних справ Японії вказувало, що пропозиція від урядів союзників стосовно втручання до Сибіру виникла не через бажання японського уряду. Проте Японія серйозно занепокоєна хаосом у Сибіру та небезпекою німецької агресії. Ворожа діяльність в Сибіру, на думку японців, могла розвинутися до такої міри, що поставить під питання національну безпеку та життєво важливі інтереси Японії, внаслідок чого японці можуть вдатися до заходів самозахисту.

Відповідно до цього, Японія готова була розглянути будь-який план дій, з яким до них звернуться союзники. Однак утрималась би від дій щодо яких «не досягнуто взаєморозуміння між Сполученими Штатами та іншими великими державами Антанти». Японія запевняла, що будь-які заходи, які могли б бути вжиті стосовно російських територій, вільні від агресивних намірів, а японці є «непохитні у глибокому співчутті до російського народу» [14, р. 81–82].

Посол США Д. Френсіс, який тоді перебував з іншими послами союзників у Вологді, 21 березня інформував Держдепартамент, що Л. Троцький заперечував озброєння більшовиками військовополонених. Водночас до Іркутська з метою перевірки інформації були відправлені член американської місії Червоного Хреста капітан В. Б. Вебстер та офіцер британської місії в Росії капітан В. Хікс [14, р. 83–84]. Результати цієї поїздки до Іркутська, куди місія прибула 29 березня, засвідчили, що інформація про активність військовополонених була перебільшеною [19, р. 180–181]. Тільки 1200 військовополонених були озброєні й присягнули на вірність Російській Соціалістичній Республіці. Однак посол Д. Френсіс робив висновок, що радянський уряд планував використати ці загоны для спротиву японській інтервенції й лише зміна становища вплинула на більшовицькі плани [13, р. 95–96].

У телеграмі Д. Френсіса від 22 березня Держдепартамент був повідомлений про відсутність впевненості американського військового аташе Дж. Руглза в прагненні більшовиків реформувати

армію для продовження боротьби з німцями. Консул у Москві М. Саммерс висловлював думку, що уряд більшовиків не є представницьким і зусилля зі створення нової армії будуть марними. Однак, Д. Френсіс відзначав, що радянський уряд формально контролює територію країни від Мурманська до Тихого океану без видимої опозиції.

На відміну від Р. Робінса, Д. Френсіс вважав, що дії радянського уряду не співпадають із цими намірами. Посол звертав увагу, що у промовах більшовицьких лідерів Леніна й Л. Троцького американський уряд йменується імперіалістичним й стверджується, що організація нової армії має на меті допомогу «всесвітній соціалістичній революції» та скинення всіх існуючих урядів. Д. Френсіс цитував голову Петроградської ради Г. Зинов'єва, який заявляв на З'їзді рад, що відповідь на послання В. Вільсона була «ляпасом» від більшовиків, адже незважаючи на важке становище, вони «завжди казатимуть правду робітничому класу». Крім того, за переданими словами Г. Зинов'єва, послання президента США було ходом у політичній грі, щоб «Німеччині все не розікрала і нічого не залишила» та через роздратування агресивною політикою Японії [13, р. 485–486].

Держсекретар Р. Лансінг відповів на повідомлення Д. Френсіса від 15 березня стосовно запиту радянського уряду про військову допомогу лише 23 березня. Він зазначав, що Держдепартамент схвалював дії американських представників, однак на той момент не бажав змінювати попередні вказівки щодо визнання радянської влади. Сполучені Штати не могли надати безпосередню допомогу народові Росії, проте зберігали ставлення до Росії, висловлене у попередніх повідомленнях. У зв'язку зі швидко змінюваними умовами, Держдепартамент покладався на думки та судження посла Д. Френсіса відповідно до загальних інструкцій. Також Р. Лансінг запитував посла, чи не є запити більшовицьких лідерів стосовно надання військової допомоги сприянням військовим зусиллям німців на Західному фронті, шляхом відволікання зусиль Антанти [13, р. 486–487].

Президент В. Вільсон не знаходив у цей період аргументи прихильників японської інтервенції задовільними і достатніми для зміни позиції США. Він запитував 22 березня держсекретаря Р. Лансінга, як впливатиме та наскільки ефективною буде інтервенція за її здійснення [16, р. 357]. Спираючись на звіти американських представників на Далекому Сході, держсекретар 24 березня повідомляв президента, що за неперевіреними даними, військовополонені Центральних держав

організуються під командуванням німецьких офіцерів в Іркутську. Р. Лансінг припускав правдивість цієї інформації. Він вважав, що поширення німецької присутності у Східному Сибіру змінило становище, порівняно із хаотичним протистоянням російських угруповань. Японія, на думку держсекретаря, буде діяти незалежно від погодження Сполученими Штатами і не зможе утриматись від дій, які б попередили «розширення німецької могутності». Доцільним Р. Лансінг вважав відправлення експедиційного корпусу союзних держав, за основної участі Японії, метою якого було б відновлення російської влади в регіоні та вигнання «німців» [16, р. 357–358].

Водночас, 26 березня посол у Росії Д. Френсіс наводив більш зважену оцінку ситуації. Він повідомляв про переговори більшовицького уряду щодо залучення союзницьких офіцерів до Червоної армії не тільки з військовою місією США, але й Італії. Проте, Д. Френсіс вважав, що ця армія лише номінально призначалася для оборони, проте реальними її цілями є просування соціалізму в усьому світі та скинення всіх існуючих урядів. Конфіденційно від Р. Робінса та Е. Рігза, посол припускав, що організована російська армія може бути виведена з-під більшовицького контролю і використана проти Німеччини або навіть більшовиків, якщо вони стануть союзниками німців. Однак дії керівників Радянської Росії не могли бути більш сприятливими для Німеччини, незалежно від того, чи задумувалось це завчасно [13, р. 485–486].

Британський представник у Росії Б. Локхарт 27 березня провів перемовини із наркомом із військових справ Л. Троцьким стосовно надсилання союзницьких військ через Сибір до Росії. Л. Троцький підтверджував зауваження в. о. наркома закордонних справ Г. Чичеріна, що Росія вітала б допомогу союзників, так як зараз бореться не на життя, а на смерть. Тому соціалістичним силам необхідно співпрацювати у боротьбі навіть із «імперіалістами». За словами Л. Троцького, здійснення допомоги можливе за надання низки гарантій, а серед інших союзницьких сил можуть бути використані японські. Він інформував, що Ленін підтримує встановлення суворої дисципліни та введення смертного покарання в армії. Також надавалися запевняння, що ставлення більшовиків до союзників повністю змінилося, зокрема щодо необхідності боротьби. Однак Л. Троцький вказував, що союзні інтереси в Росії сильно упереджені через контрреволюцію на той момент. У зв'язку з цими заявами, Б. Локхарт зазначав, що союзники можуть

дійти до угоди із більшовиками щодо допомоги, проте діяти треба з обережністю [18, р. 245–246].

Посол Великої Британії у США лорд Рідінг у телеграмі 29 березня, отриманої Держдепартаментом 2 квітня, заявляв, що японські підрозділи, які висадяться у Сибіру, можуть зупинити перекидання німецьких військ на Західний фронт. Також, на думку британського Генштабу, японська армія зможе стати ядром, навколо якого об'єднуюватимуться сили в Росії, які проти домінування Німеччини в їхній країні. Передбачалося, що 8–10 японських дивізій за матеріальної підтримки Сполучених Штатів зможуть досягти Томська. Японці мали запобігти озброєнню та організації ворожих військовополонених у Сибіру та руйнуванню ними мостів й залізничних шляхів. Вважалося за необхідне, щоб експедиція прийняла міжнародний характер [18, р. 243–244].

В подальшому, лорд Рідінг інформував Держдепартамент 1 квітня, що отаман Г. Семенов отримав озброєння від японців. Водночас, повідомлялося, що більшовицькі сили з військовополонених в Іркутську передали через Амурську залізницю військові запаси з Владивостока, який контролювала радянська влада. Більшовики також успішно захопили озброєння зі складів у Красноярську [18, р. 244–245]. 31 березня з повідомлення консула в Харбіні Д. Дженкінса випливало, що до Червоної гвардії у боротьбі проти 10 тис. козаків отамана Г. Семенова приєдналось бл. 8 тис. австрійських полонених. До Омська також направлялася велика кількість озброєних колишніх військовополонених [13, р. 489].

Президент В. Вільсон повідомляв 4 квітня держсекретаря Р. Лансінга, що жоден з отриманих ним меморандумів про необхідність японського втручання в Сибіру не був переконливим для нього. Він сподівався, що держсекретар думає так само [18, р. 241]. Проте В. Вільсон вирішив відправити до Мурманська американський військовий корабель. Капітан судна міг вступити у співробітництво в Мурманську, але мав утримуватися від будь-яких дій без отримання першочергових інструкцій зі Сполучених Штатів [18, р. 246].

Під час зустрічі послів США, Франції й Італії та французького, італійського й сербського військових аташе у Вологді 31 березня 1918 р., вони виступили проти співпраці із більшовицьким урядом, крім як на певних умовах. Послами відзначалось, що російські офіцери, призвані до Червоної армії, продовжують обиратися солдатами. У зв'язку з цим, доходилося до висновку, що така армія не зможе чинити успішний спротив

Німеччині. Посол США Д. Френсіс вважав, що у випадку виявлення німецького контролю в Росії, необхідно зробити заклик до російського народу та надіслати британські, французькі, американські, японські та китайські війська до Росії [13, р. 491].

3 квітня 1918 р. американський, британський і французький послы, їхні військові аташе і британський військовий представник прийняли спільну заяву. По-перше, послы вважали японську інтервенцію в Росію більш ніж необхідною для боротьби з Німеччиною. По-друге, інтервенція досягне ефекту, якщо матиме союзницький характер та більшовицький уряд погодиться на неї. По-третє, в представників союзників склалося враження, що більшовицький уряд може бути змушений прийняти японську інтервенцію. Послы, по-четверте, розглядали за доцільне підтримати співпрацю у справі реорганізації російської армії. Проте остаточне рішення відкладалося б до розгляду конкретних планів. З радянською владою мали бути проведені неофіційні перемовини щодо надання більшовиками певних гарантій. Вони передбачали згоду на японську інтервенцію, а також отримання громадянами та підданими союзницьких держав таких переваг, привілеїв й компенсацій, обіцяних Росією Німеччині за Брест-Литовським мирним договором [14, р. 111].

О 5-й ранку 5 квітня 1918 р. з висадки військ у Владивостоці розпочалася японська інтервенція в Росії. Приводом до неї послугувало вбивство трьох японців в магазині росіянами ввечері 4 квітня. У зв'язку з цим, дві роти японських вояків висадились з двох японських крейсерів і почали патрулювати місто. Японський віце-адмірал Т. Като повідомив британське та американське судна, що Японія має за мету виключно охорону життя та власності японських підданих [14, р. 100–101]. До японців того ж дня доєдналися 50 британських озброєних моряків для охорони британського консульства, які почали патрулювати вулиці довкола нього. 6 квітня японці висадили ще 250 бійців. Владивостоцька та Хабаровська ради виступили із протестом. Водночас Амурське земство та міський голова підтримували союзу інтервенцію, виступаючи лише проти односторонніх японських дій [14, р. 105].

Вранці 6 квітня помічник американського військового аташе Е. Рігз мав розмову із наркомом з військових справ Л. Троцьким. Останній очікував конфіденційної заяви від союзників, яка б прояснила цілі японців у Владивостоку. Адже, на думку Л. Троцького, Японія перебувала у секретній домовленості із Німеччиною. Е. Рігз запропонував

участь американських та британських підрозділів, проте Л. Троцький заявив, що це має бути включене до союзної угоди. Тому помічник військового аташе рекомендував Військовому міністерству негайно сформулювати межі інтервенції, якщо буде вирішено провести її у Сибіру, й передати більшовицькому урядові. Інтервенція мала бути союзною замість японської, а одна дивізія Сполучених Штатів з тихоокеанського регіону мала б бути покликана до служби. Проте консул у Москві Д. К. Пул зауважував щодо пропозицій Е. Рігза, що незважаючи на прагнення досягти згоди із фактичним російським урядом, більшовики мали обмежений контроль над радами у Сибіру. Крім того, відзначалася необхідність в обережності при укладанні угод із «урядом, перебування якого при владі стає щодня більш непевним» [14, р. 104–105].

В. о. наркома закордонних справ Г. Чичерін заявив Р. Робінсу, що Росія знаходилася під важким враженням від висадки японських та британських військ у Владивостоці. На думку Наркомата закордонних справ, відкрито ворожі дії японців та британців, як вторгнення іноземних військ, були спрямовані проти радянської влади та могли мати надзвичайно негативний вплив на відносини між Радянською Росією та США. Єдиним виходом зі становища, яке склалося, Г. Чичерін бачив негайну евакуацію сил інтервентів та необхідність для США зробити певну заяву щодо ставлення американського уряду до інциденту у Владивостоці [14, р. 107].

Держсекретар Р. Лансінг попередив американського посла Д. Френсіса, про невживання будь-яких заходів без повного взаєморозуміння із союзницькими урядами та урядом Сполучених Штатів [14, р. 100]. Відповідаючи на більшовицькі заяви, посол Д. Френсіс зазначив, що «радянський уряд та преса надають надто важливого значення висадці цих морських піхотинців». На думку посла, вона не мала політичного значення, проте була поліцейськими попереджувальними діями японського адмірала під власною відповідальністю задля захисту життя та власності японців. Британські підрозділи висадились на прохання консула Великої Британії задля захисту консульства від можливих безладів. При цьому, американський та французький консули не звертались щодо цього, американські піхотинці не висаджувались, що демонструвало відсутність узгодженості дій між союзниками [14, р. 116–117].

Посол Д. Френсіс також повідомляв Держдепартамент про поставлені до радянського уряду запитання, чому більшовики евакуюють бое-

припаси зі складів Архангельська, не зважаючи на британські протести, і як такі дії співставні із відмовою від сплати боргів. Більшовицький уряд надавав відповідь, що запаси перевозяться до Москви, уральських і сибірських міст, а за кредити планується розрахуватись сировиною, однак радянський уряд потребував часу для організації ресурсів. Тим не менш, Д. Френсіс ще продовжував радити ігнорувати практики управління радянської влади, щоб більшовицький уряд був змушений запросити союзну допомогу і при вступі союзників до Росії вони зустріли запрошення більшовиків, а не відмову. В зв'язку з цим, посол пропонував надіслати залізничну місію до Вологди [15, р. 227–228].

Військово-морський міністр Дж. Деніелс 5 квітня повідомив президента В. Вільсона, що американський адмірал О. Найт не бачив загрози інтересам Сполучених Штатів у Владивостоці, тому не вважав за необхідне приймати якісь заходи. У відповідь на прохання В. Вільсона від 4 квітня відправити до Мурманська американський корабель, Дж. Деніелс зауважив, що американські судна, оперуючі в європейських водах, залучені до розвідки, патрулювання та конвоювання. Тому відправлення судна із ескорту морських транспортувань нашкодить службі. Однак якщо мова йде виключно про присутність з політичною метою, корабель може бути спрямованим [18, р. 263].

Президент В. Вільсон висловив 8 квітня міністру Дж. Деніелсу сподівання, що без принесення у жертву важливих цілей, буде залучено судно, яке змусить ставитись із повагою та забезпечить реальну взаємодію із союзниками у Мурманську. Таким судном виявився колишній флагман адмірала Дж. Девіса «Олімпія», який відправився із Маніли і прибув до Мурманська 24 травня [18, р. 290].

Висновки. Таким чином, після підписання Брест-Литовського миру адміністрація В. Вільсона припинила повністю заперечувати необхідність військового втручання країн Антанти до Росії, зокрема до Сибіру. Представники дипломатичного корпусу та військові аташе Сполучених Штатів розглядали можливість співпраці між Радянською Росією та США у військово-політичній сфері. Радянський уряд вів неофіційні перемовини щодо можливості отримання військової допомоги від Сполучених Штатів і союзників на випадок протистояння із Німеччиною та розірвання Брест-Литовського договору. Співпраця Мурманської ради із союзними силами у Мурманську за дозволом радянського уряду створила прецедент для розширення взаємодії. Однак пре-

зидент В. Вільсон заявляв, що США не визнавали підписаний більшовиками мирний договір, адже не визнавали більшовицький уряд де-факто.

Адміністрація В. Вільсона поставилася із сумнівом щодо намірів радянського уряду із використання більшовицьких військ, у підготовці яких більшовики запрошували взяти участь США і держави Антанти. Проголошення більшовицькою владою курсу на світову революцію та ідеологічна ворожість більшовиків до США й союзників також завадили налагодженню взаємодії. Держдепартамент отримував повідомлення про залучення більшовиками військовополонених Центральних держав до перебігу громадянської війни в Росії. Вивезення боєприпасів зі складів в Архангельську та Владивостоку також не оми-

нуло уваги представників Сполучених Штатів. Ця інформація викликала підозру Держдепартаменту в проницькій налаштованості більшовицького уряду й недовіру до нього.

Невдача у співпраці між Радянською Росією і союзниками з Антанти й США вела до розширення союзницької інтервенції до Росії. Президент В. Вільсон продовжував скептично ставитися до участі Японії в інтервенції на російському Далекому Сході. США не приєдналися до британсько-японської інтервенції до Владивостока, однак вона не була жорстко засуджена адміністрацією В. Вільсона. Рішення адміністрації В. Вільсона про розміщення американського військового корабля в Мурманську яскраво засвідчило прагнення США до узгоджених дій із державами Антанти.

Список літератури:

1. Городня Н. Д. Політика держав Антанти і США щодо державності України (1917–1919 рр.) : автореферат дис. ... канд. іст. наук / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. К., 1996. 24 с.
2. Фісанов В. П. Програне суперництво (США та Австро-Угорщина у Центральній Європі в роки Першої світової війни). Чернівці : Золоті литаври, 1999. 261 с.
3. Churchill W. S. The World Crisis. The Aftermath. London : Thornton Butterworth Limited, 1929. 474 p.
4. Davis D. E., Trani E. P. The First Cold War: The Legacy of Woodrow Wilson in U.S. – Soviet Relations. Columbia : University of Missouri Press, 2002. 360 p.
5. Dunscomb P. E. Japan's Siberian Intervention, 1918–1922: 'A Great Disobedience against the People'. Lexington Books, Lanham, MD, 2011. xiii, 250 p.
6. Fic V. The Collapse of American Policy in Russia and Siberia 1918. Wilson's Decision not to Intervene (march–october 1918). N.Y. : Columbia Univ. press, 1995. 494 p.
7. Foglesong D. S. America's Secret War Against Bolshevism. U.S. Intervention and the Russian Civil War, 1917–1920. Chapel Hill, NC : University of North Carolina Press, 1995. 386 p.
8. Intervention. Cambridge Dictionary. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/intervention> (дата звернення: 24.05.2024)
9. Kennan G. F. Soviet–American Relations, 1917–1920: in 2 vol. Princeton, N.J. : Princeton University Press, 1956–1958. Vol. 2. The Decision to Intervene. 1958. 541 p.
10. McFadden D. Alternative Paths: Soviets and Americans, 1917–1920. N.Y. : Oxford University Press, 1993. 448 p.
11. Morley J. W. The Japanese Thrust Into Siberia, 1918. Columbia University Press, 1957. 395 p.
12. Moffat Ian C. D. The Allied Intervention in Russia, 1918–1920: The Diplomacy of Chaos. London : Palgrave Macmillan, 2015. xiii, 317 p.
13. Papers Relating to the Foreign Relations of the United States (FRUS). 1918. Russia: in 3 vol. Vol. 1. Wash.: Government Printing Office, 1931. lxxii, 754 p.
14. Papers Relating to the Foreign Relations of the United States (FRUS). 1918. Russia: in 3 vol. Vol. 2. Wash.: Government Printing Office, 1932. lxxxii, 887 p.
15. Papers Relating to the Foreign Relations of the United States (FRUS). 1918. Russia: in 3 vol. Vol. 3. Wash.: Government Printing Office, 1932. xlii, 330 p.
16. Papers relating to the Foreign Relations of United States. Lansing Papers. 1914–1920: in 2 vols. Vol. 2. Wash., D.C.: Government Printing Office, 1939–1940. 920 p.
17. Papers of Woodrow Wilson: in 69 vols. Ed. by A. S. Link. 1966–1994. Vol. 46. Princeton, N. J., 1984. xxvi, 682 p.
18. Papers of Woodrow Wilson: in 69 vols. Ed. by A. S. Link. 1966–1994. Vol. 47. Princeton, N. J., 1984. xxvi, 680 p.
19. Russian-American Relations. March, 1917–March, 1920. Documents and Papers. Ed. C. K. Cumming, W. W. Pettit. Harcourt, Brace and Howe, 1920. 375 p.
20. Sadoul J. Notes sur la révolution bolchévique: octobre 1917–janvier 1919. Editions De La Sirene, 1919. 465 p.
21. Ullman R. H. Anglo-Soviet relations, 1917–1921. V.1. Intervention and the War. Princeton, N.J.: Princeton Univ. press, 1961. xvi, 360 p.
22. Unterberger B. M. America's Siberian Expedition, 1918–1920. Durham, NC: Duke Univ. Press, 1956. 271 p.

Zatsepilo V.Ye. THE POSITION OF W. WILSON ADMINISTRATION TOWARDS THE INTERVENTION OF THE ENTENTE POWERS IN RUSSIA (MARCH – APRIL 1918)

The article is dedicated to highlight the position of W. Wilson administration towards the intervention of the Entente Powers in Russia from March 3rd 1918, when Soviet Russia concluded the Brest-Litovsk Peace Treaty, to April 5th 1918, when the British-Japanese intervention in the Russian Far East began.

The author analyzes the unofficial negotiations between the Bolshevik government and representatives of the United States and the Entente Powers regarding the intervention at the «invitation» of Soviet Russia. After the conclusion of the Brest-Litovsk peace treaty, the Soviet government was interested in cooperation with the United States and the Entente Powers in building up the Bolshevik army. The presence of military units of the Entente Powers in Murmansk was approved by the Bolsheviks. The placement of Japanese troops in Siberia became a subject of discussion between the United States and its Allies, as well as with the Soviet government. President W. Wilson was ambiguous about the possibility of Japanese intervention in Russia.

The United States and its Allies were found to be suspicious of the Soviet government's intentions to use the aid it requested. The State Department and the U.S. diplomatic corps in Russia were wary of the spread of German influence supported by the Bolsheviks and Soviet expansion. Suspicions of the United States and the Entente Powers regarding the pro-German attitude of the Bolsheviks were supported by reports of the Bolsheviks' involvement of Central Powers prisoners of war in hostilities during the Russian Civil War. U.S. representatives also negatively perceived the removal of military supplies from warehouses in Arkhangelsk and Vladivostok deep into Russia.

The administration of W. Wilson did not support the beginning of the British-Japanese intervention in the Russian Far East in April 1918, but did not protest against it. The United States sought to act in concert with its Allies, as evidenced by President W. Wilson's decision regarding the need for the presence of American naval forces in Murmansk.

Key words: *the United States, Soviet Russia, Woodrow Wilson administration, intervention, Entente, World War I.*

Лобачова Т.О.

Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

ЧУМА СВЯТОГО КАРЛА У ВЕНЕЦІЇ 1575–1577 РР.: СТРУКТУРИ, ПРАКТИКИ, РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ

Стаття присвячена чумі Святого Карла, яка була у Венеції в період з 1575 по 1577 рік. Чума є прикладом катастрофічних наслідків епідемії у Європі XVI століття. Доведено, що ця епідемія стала справжнім випробуванням для місцевих владних структур та суспільства в цілому, відзначено низку важливих моментів у розвитку медичної та громадської санітарії того часу. У результаті епідемії загинуло понад 50 тисяч осіб, що становило значну частину населення міста. З'ясовано, що це призвело до серйозних соціальних і економічних наслідків, оскільки місто втратило велику кількість своїх жителів та робочої сили. Визначено, що владні структури відреагували на кризу шляхом введення суворих карантинних заходів і поновленням спеціалізованих лазаретів, які було призначено для ізоляції та лікування хворих. Виявлено, що ключовими заходами стали введення карантинних обмежень для новоприбулих кораблів, контроль за їхньою документацією та обов'язковість перебування у карантині. Векселі здоров'я та інші документи стали стандартними засобами перевірки, що дозволило владі контролювати поширення заразної хвороби через морський та торговельний шляхи. Соціальні конфлікти та спроби торговців обходити карантинні правила свідчили про напружену ситуацію та важкість введення таких суворих заходів у практиці. Простежується, що під час епідемії відзначалося значне зниження народжуваності. Спостерігалось збільшення кількості укладених шлюбів, що можна пояснити отриманням спадку та зниженням вікового рівня для чоловіків під час входження до шлюбу в періоди кризи. Розглянуто, що ці динамічні зміни в соціальних практиках ведуть до підвищення народжуваності в подальших роках, оскільки нове покоління людей, що народилося після епідемії, починало зростати в численності. Визначено, що такі тенденції особливо часто спостерігалися в історії після пережитих епідемії бубонної чуми, коли соціальна реконструкція сприяла зростанню населення та відновленню суспільного розвитку. З'ясовано, що чума Святого Карла стала важливим предметом досліджень для істориків, медиків та громадських діячів, що дозволяло краще зрозуміти вплив епідемії на соціальне життя та розвиток медичної науки у період переходу від середньовіччя до ранньомодерної Європи.

Ключові слова: чума Святого Карла, структури, практики, репрезентації, чума у Венеції, епідемії в Італії, карантин, лазарет.

Постановка проблеми. Епідемія COVID-19, яка стала своєрідною чумою XXI століття, значно вплинула на суспільство в глобальному масштабі. Ця сучасна пандемія підкреслила важливість вивчення історичних епідемії, щоб краще зрозуміти їхні наслідки та ефективність заходів, що були вжиті для боротьби з ними. Одним з таких історичних прикладів є чума Святого Карла, що охопила Венецію в період з 1575 по 1577 рр.

Чума Святого Карла стала серйозним випробуванням для місцевих владних структур та суспільства в цілому, відзначаючи низку важливих моментів у розвитку медичної та громадської санітарії того часу. Епідемія призвела до загибелі понад 50 тисяч осіб, що становило значну частину населення міста. Ця катастрофічна втрата не лише підірвала демографічну ситуацію, але й мала сер-

йозні соціальні та економічні наслідки, зокрема значне зменшення робочої сили та руйнування традиційних суспільних структур.

Реакція венеціанської влади на цю кризу включала введення суворих карантинних заходів та поновлення спеціалізованих лазаретів, призначених для ізоляції та лікування хворих. Ключовими заходами стали введення карантинних обмежень для новоприбулих кораблів, ретельний контроль за їхньою документацією та обов'язкове перебування у карантині.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У роботі Г. Альфані «Чума в Європі XVII століття і занепад Італії: епідеміологічна гіпотеза» автор загалом торкається епідемії попередніх сторіч. М. Ліві Баччі «Населення і харчування: Нарис європейської демографічної історії» роз-

повідает про впровадження у Венеції органів охорони здоров'я. І. Качіавилані «Охорона здоров'я у венеціанській системі» розкриває впроваджені магістратом заходи проти поширення епідемії. Г. Дженсіні «Поняття карантину в історії: від чуми до атипової пневмонії», розповідає про впровадження карантинної системи під час епідемії та векселів здоров'я. Сумісна робота авторів бібліотеки Марчіана «Венеція та середземноморські лазарети» освітлює питання лазаретів, їх устаткування і т.п. Також до дослідження було залучено й інші роботи для ширшого ознайомлення з епідеміями того часу, проте жодна з використаних робіт не розкриває повністю тему дослідження «Чума святого Карла у Венеції 1575–1577 рр.: структури, практики, репрезентації».

Постановка завдання є всебічне висвітлення структур, практик та репрезентацій, що виникли під час чуми Святого Карла у Венеції в період 1575–1577 рр. Для досягнення цієї мети ми вирішимо наступні завдання:

– Розгляд структурних одиниць, впроваджених під час епідемії у місті:

Дослідження спеціалізованих лазаретів, призначених для ізоляції та лікування хворих, їхня організація та функціонування. Аналіз системи карантинних заходів, включаючи векселі здоров'я та інші документи, що використовувалися для контролю над поширенням чуми через морські та торговельні шляхи. Огляд ролі влади та медичних магістратів у координації боротьби з епідемією, а також їхня реакція на кризу.

– Простеження практик боротьби з чумою означених років:

Вивчення запроваджених санітарних та карантинних заходів, їхня ефективність та вплив на зменшення поширення хвороби. Аналіз заходів, спрямованих на забезпечення безпеки новоприбулих кораблів та їхніх екіпажів, включаючи процедури перевірки та обов'язкове перебування у карантині. Розгляд соціальних конфліктів та випадків спроб обходу карантинних правил з боку торговців, що свідчить про напружену ситуацію та труднощі впровадження суворих заходів.

– Опрацювання репрезентацій зміни у поведінці населення у Венеції чумних років:

Дослідження демографічних змін під час та після епідемії, включаючи зниження народжуваності та збільшення кількості укладених шлюбів. Аналіз соціальних практик та поведінки населення в умовах епідемії, зокрема, як змінилися моральні та етичні норми. Вивчення впливу епідемії на міграційні процеси, зокрема переміщення

молодих жінок із сільських районів до міста для роботи в якості домашніх служниць.

Це дослідження спрямоване на глибоке розуміння складних процесів, які відбувалися у Венеції під час чуми Святого Карла, та їхнього впливу на розвиток міста. Аналіз структур, практик та репрезентацій дозволить краще зрозуміти, як історичні епідемії формували сучасні підходи до громадської охорони здоров'я та соціальної організації, що є надзвичайно актуальним у контексті сучасних пандемій.

Виклад основного матеріалу. Венеціанська республіка першою запровадила карантин як захід проти чуми. Звідси цей захід поширився по всьому Апеннінському п-ові і далі по Європі. Ефективність карантинних заходів забезпечувалася адміністрацією республіки, яка постійно дбала про добробут і процвітання торгового міста.

Мореплавання та торгівля були фундаментом численних культурних зв'язків Венеції з цивілізаціями Середземномор'я та Далекого Сходу [8, с. 7]. Однак варто враховувати, що розширення торгівлі не лише сприяло збагаченню, але й призводило до занесення певних хвороб, як це було у випадку з чумою [4, с. 37]. Чума поширювалася завдяки торгівлі з Дальнім Сходом через гризунів у трюмах кораблів, які переносили на собі заражених бліх. Через міцні зв'язки зі Сходом, Венеція опинилася на передовій у цій боротьбі: місто не могло відмовитися від торговельних зв'язків, які забезпечували суспільне благо, але повинно було вжити заходів для захисту громадського здоров'я. Таким чином, було створено лазарет [8, с. 8].

Концепція сучасного профілактичного карантину походить з 1377 року, коли ректор морського порту Рагузи (нині Дубровник, Хорватія) офіційно ввів «Трентіно» – ізоляцію на 30 днів (італійське слово «Trenta» означає число 30). Кораблі з інфікованими або підозрюваними на інфекцію повинні були залишатися на якорі протягом цього часу перед швартовкою. Пізніше цей період збільшився до 40 днів для землевласників, можливо, тому що 30 днів виявилось недостатньо для запобігання поширенню хвороби. Саме від італійського слова «quaranta» (сорок) походить термін «карантин» [7, с. 165]. Крім того, головний лікар Рагузи, Яків з Падуї, рекомендував створити місце за межами міських стін для лікування хворих або тих, хто підозрюється в інфікуванні.

Ізоляція на 30–40 днів була необхідна не тільки для контролю стану здоров'я, але й через економічні потреби, оскільки якість та безпеку торговельної

мережі треба було захистити від Чорної Смерті. Таким чином, чума сприяла створенню першої «офіційної» системи карантину як правової міри для захисту здоров'я та комерційних інтересів.

Щодо Венеції, після першої епідемії влада республіки розширила карантинні заходи та створила нові структурні одиниці, включаючи адміністративні посади. У подальшому тексті буде розглянуто адміністративні заходи щодо карантинів і органи, що відповідали за охорону здоров'я, а також питання структурних одиниць, таких як лазарети, і їх працівників.

Варто зауважити, що у Венеції вже функціонували два магістрати, які відповідали за підтримання громадського порядку: нічна сторожа (*Signori di notte*) та езекутори у справах богохульства (*Esecutori contro la bestemmia*) [4, с. 33]. Перший орган виник приблизно в середині XIII століття і поступово розширював свої повноваження, зосереджуючись виключно на міських справах, таких як підтримка громадського порядку та моралі. У 1544 році цей орган був поділений на дві структури – для кримінальних та цивільних справ, кожна з яких складалася з шести осіб [5, с. 122]. Другий орган було засновано на початку XVI століття; він накладав штрафи та виносив вирoki особам, які зневажали Бога [4, с. 34; 5, с. 110]. Отже, робота цих двох магістратів забезпечувала порядок у міському житті. Коли два магістрати стикалися з питаннями здоров'я, в дію вступали органи охорони здоров'я (*Provveditori di Sanità*).

У своєму трактаті «Про магістрат та влаштування Венеціанської республіки» Гаспаро Контаріні пише: «Далі йде магістрат, відповідальний за здоров'я жителів міста. Його головне завдання – стежити, щоб в місто не проникла заразна хвороба, і, якщо це станеться, негайно зупинити її поширення. Для цього на лагуні були побудовані великі громадські будівлі, віддалені від міста на три тисячі кроків і оточені садами. У ці будівлі поміщають простолюдинів з домочадцями, які починають хворіти заразною хворобою. Ті, хто контактував з хворими, повинні залишити свої будинки і перебраться в інші громадські приміщення, побудовані за містом, щоб запобігти подальшому поширенню хвороби. Вони перебувають там 40 днів, і якщо за цей час з'ясується, що вони здорові, їм дозволяється повернутися додому. Ці чиновники також дбають про безпеку предметів вжитку і слідкують, щоб у продаж не надходили зіпсовані продукти, які загрожують здоров'ю міста. Вони забезпечують здорові умови проживання у Венеції» [5, с. 136].

Ми бачимо, що з XV ст. в Італії почали створюватися органи охорони здоров'я, які у XVI ст. поширилися у всіх великих містах. Ці органи займалися різними аспектами безпеки міста, від надання санітарних посвідок (вказуючи, чи прибув подорожуючий і товари з заразного місця) до патентів, що зазначали походження кораблів. Вони також призначали карантин і встановлювали санітарні кордони [2, с. 23].

Були впроваджені засоби та процедури для побутових товарів з країн, підозрюваних у зараженні, на період, достатній для зменшення ризику передачі інфекції цими товарами [8, с. 5], але це не завжди допомагало.

Епідемія чуми 1575–1577 призвела до понад 50,000 смертей, похованих на острові Лідо. Тисячі будинків були покинуті, їхнє майно інвентаризувалося і потім або спалювалося, або дезінфікувалося кип'ятінням, занурюванням у солону проточну воду чи похованням у піску [4, с. 40].

М. Ліві Баччі в своїй «Демографічній історії Європи» описує діяльність органів охорони здоров'я так: «З одного боку, це епідеміологічні спостереження на міждержавному рівні та швидкий, безперервний обмін інформацією. Інші магістратури негайно повідомляються про прийняті рішення. З іншого боку, впроваджуються внутрішні заходи: координація дій для запобігання зараженню і придушення його спалахів, контроль переміщення людей і товарів, видача санітарних свідоцтв, облаштування лазаретів, карантини для суден, створення місцевих органів для реалізації директив» [2, с. 23].

Повертаючись до практичних заходів, зокрема до створення структурних одиниць (лазаретів та їх персоналу), варто відзначити, що саме у 1423 році Венеція впровадила постійний лазарет як засіб ізоляції жертв чуми. Карантинний Лазаретто був заснований у 1468 році для тимчасової ізоляції осіб, які одужували від чуми перед їхнім поверненням у місто. Лазаретто, відомий як «Nuovo» (Новий), на відміну від попереднього «Vecchio» (Старий), також використовувався для карантину людей і товарів, що прибували з інфікованих регіонів. Введені заходи – ізоляція і дезінфекція, потребували постійних економічних витрат і призводили до затримок у торгівлі [8, с. 23].

У венеціанських лазаретах працював медичний персонал, який отримував зарплату за рахунок держави. Як місце для розташування лазарету був обраний один з островів Венеційської лагуни, а саме Santa Maria di Nazareth, який раніше був відомий як монастир. Пізніше назву Nazareth

змінили на «Lazaretto», і після цього термін став використовуватися для аналогічних структур на Заході, що були створені за зразком венеціанських лазаретів [8, с. 22].

Далі перераховуються заходи, які магістрат введе для підтримки карантину та запобігання поширенню епідемії. У 1423 році Сенат відзначив, що інформація є необхідною умовою для ефективної та оперативної ізоляції, а також успішної профілактики. Всі венеціанці, від капітанів кораблів до моряків та мешканців міста, були залучені до боротьби з інфекцією, і їм було вказано негайно збирати та передавати будь-яку інформацію, яка могла сприяти оперативній ізоляції всіх випадків чуми в місті і на кораблях [4, с. 39].

Система венеціанських лазаретів була впроваджена Magistrato alla Sanità (Громадською охороною здоров'я), створеною у 1486 році Венеціанською Республікою в рамках більш широкої національної і міжнародної стратегії санітарної профілактики. Ця система надала ідеальну модель для всіх портів Середземномор'я, які прагнуть конкурувати з Венецією [8, с. 23]. Однак, незважаючи на зусилля магістратів у використанні карантину та лазаретів для запобігання епідеміям, відбулися випадки поширення хвороб (чуми у 1575–1577 та 1630–1631 роках). Це стало наслідком значного збільшення населення, що прибуло до торговельного та портового міста Венеції [5, с. 137].

Цікавим фактом є впровадження сертифікації кораблів для запобігання поширенню епідемій. У XVI столітті система карантину була розширена за рахунок введення векселів здоров'я, за якими кораблі повинні були мати документ, підтверджуючий їхнє здоров'я після останнього відвідування порту. Наявність такого чистого векселя, з візою консула країни прибуття, дозволяла кораблю безперешкодно пересуватись та використовувати порти без проходження карантину [6].

В XVI столітті карантинні заходи постійно розвивалися. Санітарний кордон, який оточував Венецію, поступово зміцнювався, що призвело до того, що жоден корабель, що наближався до міста, не міг уникнути контролю магістрату охорони здоров'я.

Озброєні човни регулярно прочісували лагуну, перевіряючи, чи не вивантажували з прибулих кораблів нічого небезпечного. Капітани кораблів мусили з'являтися перед санітарними властями, уникаючи будь-яких контактів, щоб надати детальний звіт про свої плавання. Переписувачі з магістрату відповідали за збір свідчень від капітанів та перевірку звітних паперів щодо маршрутів кораблів і портів, які вони відвідували, для визна-

чення можливої загрози епідемії [8, с. 32]. Капітани несли особисту відповідальність за достовірність своїх звітів, проте у виняткових випадках вони могли знищувати документи (мабуть, з мотивів комерційної вигоди). Крім того, діяла мережа інформаторів та шпигунів, які збирали інформацію про порти Середземномор'я.

Після вирішення всіх адміністративних питань товари та люди направлялися до лазарету, залежно від ризику, пов'язаного з судном. Лазарет став карантинним портом з професійним персоналом, який займався санаційними процедурами: Lazzaretto Vecchio міг розмістити до 6130 тюків товарів у різні карантинні зони, складені з шести секторів, кожен з яких мав 13 кімнат і загальну місткість 294 особи. Lazzaretto Nuovo мав значну місткість: тут можна було розмістити велику кількість товарів і близько 200 кімнат для пасажирів. Без товарів у ньому можна було помістити 4000 солдат та 200 коней [8, с. 32]. Під час перебування у карантині торговці намагалися використати хабарі для того, щоб отримати доступ до свого товару та вивезти його раніше, ніж передбачено. Це призводило до того, що магістрат шукав способи покарати порушників, щоб запобігти подібним підкупам інших охоронців. Крім того, відбувалися випадки зіткнень між митниками та торговцями, які намагалися вивезти товар із карантину незаконно.

Репрезентації зміни у поведінці населення відбулися через руйнування моральних рамок, що спочатку призвело до занепаду, а потім до відродження міста. Після того як чума 1577 року покинула місто, воно стало іншим, з новими мешканцями. Відбулась майже повна демографічна зміна [3, с. 455].

Під час епідемій спостерігалось зменшення народжуваності, однак збільшувалась кількість укладених шлюбів. Це призводило до підвищення народжуваності у наступні роки, що особливо часто відбувалося після епідемій бубонної чуми.

У містах відбувалася нерівномірність за віковим складом: у віці 10–14 років було більше чоловіків, тоді як від 15 до 25 років переважали жінки. Це пояснюється міграцією молодих жінок з сіл до міст, де вони часто займали посади домашніх працівників.

У другій половині XVI століття і в XVII столітті не відбувалося значного збільшення населення. Цей період характеризувався стагнацією [1, с. 421]. У той час позитивні демографічні зрушення не призвели до помітного прогресу у соціальних та економічних відносинах. Основне

відновлення населення після стагнації відбувалося за рахунок прибуття нових мешканців, включаючи мешканців з сіл, також торгівля сприяла відновленню міста. Завдяки наявності надмірної кількості населення у сільських районах завдані збитки швидко відновлювалися.

Висновки. Отже, чума 1575–1577 років мала локальний характер, що є типовим для епідемії у XVI столітті. Щоб уникнути поширення епідемії серед торговельного міста, магістрати впроваджували нові механізми контролю за кораблями, такі як векселі та корабельні журнали, що мали підтверджувати відсутність хворих на борту корабля або підтвердження відвідування портів з каран-

тином. Після врегулювання питань з документацією подорожнім дозволялося перебувати у карантині, і лише після цього їм дозволялося виходити у місто. Лазарети, в свою чергу, мали свій обслуговуючий персонал та фінансувалися за рахунок держави. Одночасно з цим формувалися структури магістрату, які спеціалізувалися на охороні здоров'я. Наявність запобіжних практик і відповідних структур у вигляді лазаретів і магістратів допомагали знижувати ризик поширення епідемії, хоча це не завжди було ефективним. Виникали спроби торговців покинути карантин раніше встановленого терміну, що, на нашу думку, часто призводило до надходження хвороби до міста.

Список літератури:

1. Alfani G. Plague in seventeenth-century Europe and the decline of Italy: an epidemiological hypothesis. *European Review of Economic History*, Volume 14, Issue 4, November 2013. P. 408–430.
2. Bacci M. L. Population and nutrition: An essay on European demographic history. Cambridge [England] : Cambridge University Press, 1990. 149 p.
3. Braudel F. The Mediterranean and the Mediterranean world in the age of Philip II. Berkeley, California : University of California Press, 1995. 1375 p.
4. Cacciavillani I. La sanità pubblica nell'ordinamento veneziano / presentazione Mariano Carraro. ARPAV, 2010. 164 p.
5. Contarini Gasparo Republic of Venice: De Magistratibus et Republica Venetorum / A. Murphy et al. University of Toronto Press, 2022.
6. Gensini G. F. The concept of quarantine in history: from plague to SARS. *Journal of Infection*. 2004. No. 49. P. 257–261.
7. Stuard S.M. A state of Deference: Ragusa. *Dubrovnik in the Medieval Centuries*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1992. 288 p.
8. Venice and the mediterranean lazarettos / by Nelli-Elena Vanzan Marchini. Venice: Biblioteca Nazionale Marciana: Edizioni Della Laguna, 2004. 71 p.

Lobachova T.O. THE PLAGUE OF ST. CHARLES IN VENICE IN 1575–1577: STRUCTURES, PRACTICES, REPRESENTATIONS

The article is dedicated to the Saint Charles plague, which occurred in Venice from 1575 to 1577. This plague exemplifies the catastrophic consequences of an epidemic in 16th-century Europe. It has been shown that this epidemic posed a significant challenge for local authorities and society as a whole, highlighting several crucial aspects in the development of medical and public sanitation of that era. As a result of the epidemic, over 50,000 people died, representing a significant portion of the city's population. This led to severe social and economic consequences, as the city lost a large number of its residents and workforce. The authorities responded to the crisis by implementing strict quarantine measures and re-establishing specialized lazarettos for the isolation and treatment of the sick. Key measures included the introduction of quarantine restrictions for newly arrived ships, the control of their documentation, and mandatory quarantine periods. Health bills and other documents became standard verification tools, allowing the authorities to control the spread of the infectious disease through maritime and trade routes. Social conflicts and attempts by merchants to circumvent quarantine rules indicated the tense situation and the difficulty of enforcing such strict measures in practice. During epidemics, there was a significant decline in birth rates. However, there was an increase in the number of marriages, which can be explained by the receipt of inheritance and the lowering of the age for men entering marriage during crises. These dynamic changes in social practices led to increased birth rates in subsequent years, as the new generation born after the epidemic began to grow in numbers. Such trends were particularly common in history after bubonic plague epidemics, where social reconstruction contributed to population growth and the restoration of social development. The Saint Charles plague has become an important subject of research for historians, medical professionals, and public figures, providing a better understanding of the impact of epidemics on social life and the development of medical science during the transition from medieval to early modern Europe.

Key words: St. Charles's plague, structures, practices, representations, plague in Venice, epidemics in Italy, quarantine, infirmary.

ЕТНОЛОГІЯ

УДК 39 (092) (477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/2.18>

Костюк Л.В.

Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка

Григорук Н.А.

Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка

ЗЕЛЕНІ СВЯТА: НАРОДНІ ВІРУВАННЯ ТА ТРАДИЦІЇ ЛЕМКІВЩИНИ

Мета. У статті авторами проведено аналіз ряду історіографічних джерел та подано характеристику обрядовості Зелених свят, структурних елементів звичаєвості та розкрито основні традиції святкування Трійці та Русалії. Висвітлено специфіку поминання померлих родичів, особливості ритуальних дій, спрямованих на закликання врожаю та захист тварин лемками. Виявлено, що в умовах натуралістичного господарювання ці обряди були невід'ємною частиною життя представників цієї етнічної групи. З'ясовано, що трудова та поминальна обрядовість населення Лемківщини на загальноукраїнському рівні визначається певними особливостями та варіаціями. Розкрито локальні особливості досліджуваної обрядовості населення Лемківщини та окреслено місце цієї системи обрядодій у масиві загальноукраїнських традицій крізь призму фігурування у них культу врожаю, культу рослин та культу предків. **Методологія дослідження.** Для реалізації окресленої мети використано історичні методи (порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний, порівняльно-етнографічний). **Наукова новизна** полягає у ґрунтовному аналізі всього комплексу обрядів та звичаїв русального циклу свят лемків та визначенні їхнього значення для етнокультурного простору українців, пояснено вплив досліджуваної обрядовості на сучасне суспільство. **Висновки.** Дослідження традицій святкування обрядовості Зелених свят серед населення Лемківщини дає можливість сучасним поколінням вирішити низку проблем сьогодення: збереження родової пам'яті, вивчення витоків духовності етнічної групи в локальному розмаїтті, гуманізації культури для перспектив її розвитку, розкриття місця та ролі досліджуваної обрядовості у духовному процесі сьогодення та спроби спрогнозувати функціонування його в майбутньому

Ключові слова: регіональна етнографія, Лемківщина, народний календар, звичаї, обряди.

Постановка проблеми. Духовна культура нашого народу загалом та окремих етнографічних груп зокрема завжди посідала важливе місце в наукових працях учених різних поколінь українства. Одним із пріоритетних завдань сучасного суспільства є збереження духовності й культурно-обрядової спадщини минулого. Саме календарна обрядовість виступає одним із найактивніших засобів самореалізації суспільства, бо кожна нація, кожна етнічна група з властивими саме їм традиціями, звичаями, обрядами, в умовах глобалізації зазнає змін. Календарна звичаєвість є не лише органічною складовою духовної культури, але й цінним

джерелом для осмислення закономірностей культурно-історичного розвитку нашої нації, вивчення світоглядних орієнтирів українства.

У сучасних народознавчих працях більше зацентровано увагу на родинній обрядовості представників цієї етнографічної групи. Проте не менш цікавою та колоритною є їхня календарна звичаєвість, зокрема традиції Зелених свят. Водночас їх дослідження має важливе значення для побудови культурної матриці українства, адже цей процес є актуальним для з'ясування витоків та підґрунтя традицій українського народу, коренів його духовної культури.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Обрядовість Зелених свят лемків стала об'єктом дослідження ряду відомих етнографів, істориків та фольклористів. Так, перші дослідження були опубліковані у 30-х р. ХХ ст., а саме праці Ф. Колесси [7], а згодом перевиданні у 2022 р. [8], де автор подає характеристику досліджуваної обрядовості та підкріплює описи фольклорними зразками. При вивченні весняно-літньої обрядовості України (Лемківщини) необхідно згадати дослідження С. Килимника [6], І. Добрянської [5], М. Сивицького [14] та М. Мушинки [12], де автори простежують історію становлення календарної обрядовості, визначають її роль в житті народу, апелюють до джерел її походження, проводять опис, аналіз окремих обрядів та виявляють типологію адресатів. Сьогодні увага до Лемківщини та її культури не зменшується, а навпаки – зростає. Чимало сучасних дослідників присвячують свої праці дослідженню духовної культури, а особливо обрядовості Зелених свят, котра збереглася у середовищі лемків набагато краще, ніж серед представників інших субетносів, незважаючи на пережиті представниками цієї етнографічної групи вимушені події. Серед сучасних праць на порушену нами тематику можна назвати розвідки І. Красовського [9], А. Барни [2], Я. Бодака [1], Й. Верхоли [3], у яких автори описують календарні весняно-літні свята, обряди, пісні лемків Словаччини та Польщі.

Водночас більшість матеріалів опубліковані протягом ХХ ст. і дотепер не втрачають своєї наукової цінності та дають можливість порівняти сучасну і давню обрядовість, констатувати факт збереженості цього пласту духовної культури до наших днів.

Постановка завдання. На основі комплексного й об'єктивного аналізу наукової літератури визначити особливості обрядовості Зелених свят лемків із урахуванням низки процесів, котрі відбувалися упродовж ХХ століття під впливом церкви та глобалізаційного розвитку.

Виклад основного матеріалу. У календарній обрядовості лемків обрядовість Зелених свят (Трійці) або її нерідко ще називали Русальом, що знаменувало завершення весняного та початок літнього календарного циклів. В основі цих вірувань – культ рослинності, магія закликання майбутнього врожаю та поминання предків. Так, у лемківській системі градування величності релігійних свят церковного року Трійця посідає чільне місце після Христового Різдва та Воскресіння, бо Зіслання Святого Духа – це своєрідний вінець спасіння людського роду.

Доречно додати, що тиждень перед Зеленою неділею називається «зеленим» або «кличальним», бо за давним звичаєм лемків в цей період існує традиція прикрашати оселі та храми зеленими гілками, польовими квітами, травами. Вважається, що зелень символізує не тільки оновлення природи, очищення людської душі, але й володіє особливою силою, яка захищає оселю від різного зла. Тому лемки вірили, що зібрані в цей період трави зцілюють від багатьох хвороб. Так, листки ліщини із Зелених свят лемки відкладали для лікування ніг («кедь ноги ломало») або господар гілку втикав у гній на багатий врожай («жеби урода біла така розмаїта, же то з того гною шя родить») [3, с. 116].

Слід зазначити, що в дохристиянський період в українців були вірування, що духи померлих за несприятливих обставин (русалок, самогубців, потерчат) узимку перебувають у водоймах, а в літку оселяються у дерева та трави. Тому господар перед Зеленими святами йшов до лісу по рослини для «кличання» (там жили добрі духи) оселі, котрими освячували, очищали господарство та задобрювали духів, щоб не пошкодили врожаю [6, с. 28].

Водночас у карпатському регіоні (лемків) побутувала сувора заборона здійснювати будь-які сільськогосподарські роботи, але було дозволено прибирати хижі галузками (кличанням), застеляти долівки пахучим зіллям, лепехою та прикрашати зеленню поля. Також існувала традиція готувати на Зелені свята новий одяг та вечерю із семи страв [4, с. 335]. Одночасно на Зелені свята лемки прикрашали не лише хижі, але й простір біля храмових споруд – вкопували невисокі берізки. Такий звичай побутував і в інших регіонах України, а саме на Поліссі, де теж біля оселі вкопували дві-три маленькі берізки, функції яких – оберігати від русалок. Разом з тим, цієї традиції дотримувалися батьки в яких померли діти на Трійцю [13, с. 157].

Зауважимо, що в окремих селах Південної Лемківщини існувала традиція, що парубки ставили перед хатою дівчини (нареченої) зелені деревця (маї), котрі були оздоблені кольоровими стрічками (як символ любові). Дівчата за це хлопців обдаровували кількома «пірками» або носовими хустинками [9, с. 117]. Хоча зустрічалися випадки, як зазначає Й. Верхола, коли хлопець насміхався зі свого суперника, маїв дівчину сухою березою, оздобленою старим ганчір'ям [3, с. 117]. Цей звичай маїти оселі зберігся сьогодні не лише у лемків, але по всій території України, бо вірили, що це символізує прихід весни.

Слід зазначити, що на Північній Лемківщині існувала традиція після недільної Літургії йти із процесією в поля та освячував їх. Урочиста процесія супроводжувалася піснями-молитвами за врожай та охорону поля від вітрів та буревіїв:

Сбором ідеме, полон несеме!
 Мольмесья Богу і всі посполу,
 Жеби нас тучі не заходили,
 Злиї вітрове не пановали.
 Оборонь, Боже, гори, долини,
 Гори, долини, наші царини!
 Прийми, Божейку, труд дорожейку,
 Же-сме обійшли гори, долини,
 Гори, долини, наші царини [8, с. 90].

Також на межі із полем сусіднього села лемки закопували в землю невеликий дерев'яний хрест, щоб небесні сили берегли поле та врожай [14, с. 120]. Цей звичай мав давні традиції, бо люди вірили, якщо на Зелені свята освятити та засіяти ниви, то все буде набирати соків для росту, а для лемків земля була святиною, котра вважалася невід'ємною частиною господаря, годувальником родини [15, с. 2].

Інший звичай побутував на Південній Лемківщині: освячені земні галузки кожний господар запишав у свою ріллю, засіяну зерном («жеби град не згубив») [12, с. 305]. У такий спосіб землероби старалися захистити своє поле від стихії.

Також на Північній Лемківщині під час освячення полів лемки окроплювали свяченою водою та благословили худобу, прикрашали голови тварин сплетеними віночками. Також підмічали: якщо корова з неушкодженим віночком поверталася із пасовища, то це був добрий знак для скотарів. Господиня згодовувала прикрасу тварині, щоб та була здоровою і приносила дохід. Розірваний віночок віщував несприятливий рік і для господаря, і для його худоби [14, с. 122].

Окремої уваги заслуговують дохристиянські вірування в русалок, адже до наших днів збереглися елементи задобрювання цих істот. Так, на Зелені свята дівчата робили із зеленого галуззя альтанки над потоками прибирали квітами й вінками, наносили їсти й пити, а над вечір зустрічали русалок піснями та танцями.

Ой, ля- ля- ля, ля-ля-ля
 Пришли дівки, Русалю
 Подме вшйткї на фалю (хвилю) /2/
 Та гвидиме Русалю.
 Русалю, Русалю,
 Юж ся порусалило,
 Стратило дівча вінец /2/
 Ой што ж буде робило? [14, с. 124].

Звичайно, всі ці дійства відбувалися за участі хлопців і перетворювалися на веселі забави молоді. Також існував звичай топити або палили мотану з ганчір'я ляльку-опудало (куклу) богині зими – Марени (варіантна назва – Мерен). Також на зелених луках лемки організували веселі забави-фестини, де ставили дерев'яну підлогу, майданчик городили жердинами та маїли. Власне гуляння тривали від обіду до вечора [2, с. 95]. Веселе святкування із музиками, співами і танцями існувало на Лемківщині аж до середини ХХ століття, а пізніше спростилося до сходин (посиденьок).

Зауважимо, що річкові (водні) русалки як яскраві образи української демонології, ототожуються із міфічними мешканцями водоймищ. Згідно із віруваннями лемків, русалками ставали утоплені дівчата або наречені, які померли перед шлюбом. Також русалок могли супроводжувати потерчата – це душі дітей, що народилися мертвими або померли нехрещеними (за них не моляться і їх не згадують в молитві цілий рік, крім трійчаної суботи, бо вони не стали християнами). Русалок українці зображають, як гарних дівчат у вінках із осоки та зілля, голих чи в тонких сорочках або в іншому дівочому прозорому вбранні, з довгим русявим або зеленим розпущеним волоссям до колін. Русалки і потерчата – неупокоєні душі, які особливо активні в період буйного розквіту природи. Саме тому в трійчану суботу (передень Зелених свят) у церквах дозволено поминати «нечистих покійників» – утоплених, нехрещених, самогубців, щоб їхні душі не шкодили живим. А тиждень напередодні Трійці називали русальним (русалім).

На Лемківщині, як і на всій решта всій території України існували певні заборони, які стосувалися русального тижня, а саме: купатися у водоймах (щоб русалки не залоскотали), прати в одяг, шити, прясти, копати, сапати та пересаджувати рослини. Також для задобрювання цих міфічних істот селяни могли робити на полі обіди або розкидали хліб на межах, поливали молоком сліди, де ходила (пасовище, біля водойм) худоби. Ще цього тижня остерігалися ходити в ліс або в поле, хоча дівчата не завжди дотримувалися заборони – потайки ходили в ліс та виплітали вінки для русалок (щоб послали доброго нареченого). Оберегом від русалок були хрест, часник, полин (евшан-зілля) та любисток [7, с. 221].

В окремих населених пунктах Лемківщини існували прямо протилежні звичаї – селяни на Зелені свята влаштовували Русалії (свято пасту-

хів). Дівчата та хлопці гнали корів у поле та брали із собою частування: варені курячі яйця (хтось припасав ще й свячене від Великодня), зеленину, хліб або пампушки та сіль (дівчата), пляшечку палюнки (горілки) (хлопці). Обійшовши свої ниви та пасовиська, пастухи запалювали русалчину ватру та закопували у всі кутки поля свячені яйця, сіль, а згодом, роздавши їх, запивали його паленкою та організовували танці [16, с. 45].

На Півдні Лемківщини Русалію пастухи відзначали в лісі протягом трьох днів. Хлопці робили спеціальну чоловічу фігуру (джадку – символ плодючості) з дерева або соломи і обходили з нею всі хижі, просили полотна (щоб прикрити сором) та харчів. Із зібраними подарунками пастухи й пастушки йшли в ліс, де весело святкували [12, с. 309]. Разом з тим, в цей день було прийнято святкувати «пастирське весілля», до якого залучалася молодь із навколишніх сіл. Так, серед хлопців-пастухів обирався староста, а серед іншої групи – видавець, котрі слідкували за проведенням інсценізації та дотримання актів справжнього весілля. Це дійство могло тривати цілу ніч, хоча народна мораль його засуджувала [12, с. 310]. Зауважимо, що І. Красовський уточнює варіант святкування Русалій, зокрема вказує, що в Ясельському повіті гуляння відбувалися безпосередньо на пасовищі. Так представниками общини заздалегідь обиралася ділянка, куди кілька днів перед святом не пускали худобу. Проте в день забави худобу випасали там до обіда, а згодом влаштували веселощі [10, с. 141].

Звичай поклоніння ниві, худобі в лемків (як по всій території України) тісно переплітаються із поховальною та поминальною обрядовістю. Фактично поминання померлих родичів лемки здійснюють на Невський Великдень, а також під час Зелених свят, що характерно – в цей день поминують і тих, що померли своєю смертю, і навіть самогубців. Віруючі в цей день приносять в храми панахиди, і роздають милостиню з проханням помолитися за душі покійних. Люди вимолюють у Господа прощення гріхів для тих, хто відійшов до Бога, так як вони вже не можуть допомогти

своїй душі. Також йшли на цвинтар та молилися на гробах [5, с. 3]. На ці свята також було прийнято поминати нечистих мерців, щоби ті не приносили шкоди своїм рідними.

Ще на Лемківщині було прийнято освячувати зілля, котре використовували у поминальній обрядовості. Разом із зіллям лемки освячували вінки та використовували їх як оберіг. Ці віночки могли одягати корові на роги або ж ними підкурювали корову, щоб була здоровою. Щодо самих вінків та квітів, то з них робили «подушку» для померлого, котру клали під голову небіжчику під час похоронного обряду. Даний звичай був зафіксований також на Західному Поділлі, а також на бойківсько-покутському пограниччі, де свячене зілля використовували як оберіг для мерців на тому світі.

Проте лемки вірили, що на великі свята Бог може відпускати душі померлих на землю: на Трійцю, на Спаса, під час Русалчиного тижня тощо. Так, на день святого Пророка Іллі душам померлих праведників дозволялося раюватися у воді, а грішникам – лише обмити свої гріхи. Тому в цей день за церковною традицією заборонялося купатися, бо покійники можуть забрати на той світ. На противагу Лемківщині на Покутті, якщо в цей день йшли купатися, перед першим заходом у воду хрестили її та кидали в неї освячене зілля (щоб не було утопленика) [11, с. 45].

Висновки. За результатами аналізу досліджень значної кількості етнографічного матеріалу, зокрема звичаєвості Лемківщини, підкреслимо виразний колорит обрядовості Зелених свят, котра непогано збереглася, незважаючи на депортацію населення із етнічних територій. Саме історіографічний матеріал засвідчив, що звичаєвість Зелених свят лемків об'єднує магію врожаю, культ рослин, культ предків, що характерні як для обрядовості лемків, так і представників інших етнічних груп українства. Вважаємо, що в сучасних умовах потрібно на державному рівні популяризувати та відроджувати національні звичаї та обряди, що сприятимуть вихованню української молоді на кращих традиціях нашого народу.

Список літератури:

1. Бодак Я. Календарні свята, обряди, пісня Горличчини (Лемківщина). *Народна творчість та етнографія*. № 1. 2010. С. 66–82.
2. Барна А. Хмари і сонце над Лемковином. Лігниця, 2008. 204 с.
3. Верхола Й. Календарна та сімейна обрядовість українців Словаччини. Київ : Видавництво ІМФЕ, 2019. 268 с.
4. Гошціца І. Вірування пов'язані з деревами у весняно-літній обрядовості українських Карпат. *Народознавчі зошити*. 2019. № 2(146). С. 328–345.
5. Добрянська І. Нариси про матеріальну і духовну культуру лемків. *Наше слово*. 1964. № 25. С. 3.
6. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні. Вінніпег, 1995. Т. 4. (Літній цикл). 178 с.

7. Колесса Ф. Українська усна словесність (Загальний огляд і вибір творів). Львів: Накладом фонду «Учітеся, брати мої», 1938, 645 с.
8. Колесса Ф. Університетські виклади про український фольклор і фольклористику: у 13 зошитах. Зошити VIII–IX: Групи, зв'язані з народним календарем і господарськими сезонами / Упорядкування, підготування тексту, вступні зауваги, коментарі Ірини Довгалюк. Львів : СПОЛОМ, 2022. 144 с. іл.
9. Красовський І. Календарна обрядовість. Лемківщина. Львів : Інститут народознавства НАН України, 2002. Т. 2. Духовна культура. С. 113–123.
10. Красовський І., Товпаш А. Незабутня Лемківщина у верхів'ї ріки Вислоки. Львів : «Думка світу», 2004. 164 с.
11. Міщенко М. Народний календар. К., 1995. 126 с.
12. Мушинка М. Південь. *Лемківщина: Земля – люди – історія – культура*. Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1988. Т. II. С. 292–402.
13. Пархоменко Т. Календарні звичаї та обряди. Етнокультура Рівненського Полісся. Рівне, 2009. С. 119.
14. Сивицький М. Північ. *Лемківщина: Земля – люди – історія – культура*. Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1988. Т. II. С. 102–195.
15. Ром Г. Зелені свята Лемківщина. 1990. Ч. 2. Літо. С. 2.
16. Фабрика О. Духовна культура лемків. *Лемківський календар на 2001*. Львів, 2000. С. 45–48.

Kostyuk L.V., Hryhoruk N.A. GREEN HOLIDAYS: FOLK BELIEFS AND TRADITIONS OF THE LEMKO REGION

*In the article, the authors analyzed a number of historiographical sources and provided a description of the ceremonial nature of the Green Holidays, the structural elements of custom, and revealed the main traditions of the celebration of the Trinity and Rusalia. The specifics of commemorating deceased relatives, the specifics of ritual actions aimed at invoking the harvest and protecting animals with lemmas are highlighted. It was found that in the conditions of naturalistic management, these rites were an integral part of the life of the representatives of this ethnic group. It has been found that labor and commemorative rituals of the population of Lemkiv region at the all-Ukrainian level are determined by certain features and variations. The local features of the researched rituals of the population of Lemkiv region are revealed and the place of this system of rituals in the array of all-Ukrainian traditions is outlined through the prism of the cult of the harvest, the cult of plants and the cult of ancestors. **Research methodology.** Historical methods (comparative-historical, problem-chronological, comparative-ethnographic) were used to realize the outlined goal. **The scientific novelty** consists in a thorough analysis of the entire complex of rites and customs of the Rusal cycle of Lemko holidays and the determination of their significance for the ethno-cultural space of Ukrainians, the influence of the researched rites on modern society is explained. **Conclusions.** The study of the traditions of the celebration of the Green Holidays ritual among the population of Lemkiv region enables modern generations to solve a number of contemporary problems: preservation of ancestral memory, study of the origins of the spirituality of an ethnic group in local diversity, humanization of culture for the prospects of its development, revealing the place and role of the studied ritual in the spiritual process of today and attempts to predict its functioning in the future*

Key words: regional ethnography, Lemkivshchyna, folk calendar, customs, rites.

Костючок П.Л.

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

ВІД СВЯТА ГУЦУЛЬЩИНИ ДО СОЮЗУ ГІРСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ: ОКРЕМІ ЕЛЕМЕНТИ КОНСТРУЮВАННЯ ПОЛЬСЬКОЇ ЕТНОПОЛІТИКИ В КАРПАТСЬКОМУ РЕГІОНІ У 1930-Х РР.

У статті проаналізовано етнополітику Польщі щодо українського населення Карпатського регіону у 1930-х рр. Простежено теоретичні аспекти ставлення влади до національних меншин. Заперечуючи належність українців до власного народу, офіційна Варшава твердила про існування окремих місцевих народів: гуцулів, лемків, бойків. Карпатський регіон став полігоном для національних експериментів, де апробувалися різні інструменти та формати підтримки самобутності етнографічних груп з метою нейтралізації українськості, зменшення впливів українських товариств, партій. Наукові дослідження польських вчених доводили окремішність, унікальність населення та регіону. Практичним виміром державної політики стали робота конференцій, діяльність різних товариств (Польського Татранського Товариства, Товариства приятелів Гуцульщини, Товариства розвитку східних земель), проведення свят, імпрез. З пропагандистською метою проводилось Свято гір, яке мало репрезентувати досягнення художніх аматорських ансамблів горян. Висвітлено організаційні та інституційні особливості підготовки та проведення свят гір, Гірського з'їзду. Простежено перебіг та зміст, локації та чисельність, способи заохочення учасників цих заходів. Союз Гірських земель координував діяльність товариств в громадській, культурній, освітній, науковій, економічній, туристичній сферах з метою охорони регіональної народної культури гуралів, друкував та тиражував різноманітні матеріали для збереження польської своєрідності. Інтенсифікація Союзу Гірських земель відбулася зі створенням Бюро регіонального планування гірських земель. Польській політиці асиміляції протидіяв український національний рух, чия ефективність доводилась непопулярністю польських проєктів серед місцевого населення.

Ключові слова: національні ідентичність, гуцули, бойки, лемки, Карпатський регіон, свято гір, свято Гуцульщини, Гірський з'їзд, Друга Річ Посполита.

Постановка проблеми. У 1930-х рр. польська етнополітика була спрямована на конструювання лояльності представників національних меншин до польської державності, заперечення та викорінення будь-яких проявів українськості. У практичному плані посиленню державної асиміляції сприяло прийняття законів та утворення товариств, чия діяльність проєктувала новий (національний, політичний, регіональний) ландшафт ідентичностей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Політиці щодо національних меншин у Другій Речі Посполитій присвячено чимало досліджень. Етнополітичні процеси у Карпатському регіоні інтербелуму висвітлено у наукових працях О. Жерноклеєва [8–9; 37], І. Гоменюка [1], В. Комара [12–15], О. Рудої [17]. Діяльність Товариства приятелів Гуцульщини відображають дослідження Т. Пацай [16], С. Іваньо [10]. Через призму «відкриття» Карпат висвітлює проблему національної ідентичності П. Дабровські [23]. М. Кужея-Свійон-

тек і Є. Каплон проаналізували проведення регіональних і загально польських свят, ініційованих польською владою [30; 28].

Сучасний дискурс гуманітаристики спрямований на переосмислення (ре)конструювання національних ідентичностей на основі міждисциплінарного підходу, вивчення уявних та фантомних кордонів, осмислення (пере)брендування просторів регіонів після територіальних змін.

Постановка завдання. Висвітлити проведення свят Гуцульщини, гір, діяльність Союзу Гірських земель як окремих елементів конструювання польської етнополітики в Карпатському регіоні у 1930-х рр.

Виклад основного матеріалу. Регіоналістичний рух і його ідеологія сформувалися у Польщі в 1920-х рр. під впливом трьох ідейно-політичних орієнтацій: народової (ендеція), державотворчої (санація) і аграристичної (рух людовий) [22, с. 23]. На південно-східних кресах відповідником регіоналізму був територіалізм, який був

пропагований Л. Васілевським і В. Липинським. Він був звернений до «відчуття територіальної спільності», незалежно від етнічної, національної чи державної приналежності. Територіалізм був заснований на ідеї спільної праці українців і поляків, об'єднаних додатково римо-католицькою вірою, з метою реалізації «територіально-демократичної програм». На думку В. Липинського, територіальний зв'язок з країною проживання не послаблював, лише зміцнював національну ідентичність [22, с. 26].

Власне у 1920-х рр. законотворча діяльність уряду С. Грабського прямувала до усунення «української справи» і надання їй специфіки «руської справи». Виконання тих інтенцій означало поворот до польської політичної думки середини XIX ст., коли часто в русинах бачили поляків, а руська мова була трактована як відміна польської мови, як певний регіональний діалект [29, с. 57–58].

Теорія «українського піску» С. Грабського мала на меті подальшу диференціацію українців на гуцулів, бойків, поліщуків та інших [19, с. 29; 24, с. 9–12]. Поляки намагалися денационалізувати українців, шляхом витворення окремих народів: лемків, бойків, гуцулів та інших «тутейших» [18, с. 32].

Передумовами з'їздів Гір були наради з розвитку Східних Карпат та Карпатські з'їзди. Як зазначають польські історики, вони проводилися для пропаганди ідеї наукових досліджень з культури та туризму Карпатського регіону.

Вагоме значення для кристалізації практичної роботи щодо проведення загальнодержавних заходів відіграли урядові наради та активізація діяльності Польського Татранського Товариства.

Наради з розвитку Східних Карпат відбулися в 1931 р. [11, с. 64]. З 1933 р. Відділ туризму Міністерства комунікації Польщі розпочав скликання конференцій, присвячених туристиці на терені всіх Карпат. Конференції такого спрямування відбулися у Варшаві (1933), Яремчі (1934), Віслі (1935), Криниці (1936) [34].

Карпатський з'їзд був започаткований в 1933 р. в Закопаному. Організатором відповідних заходів виступало Міністерство комунікації Другої Речі Посполитої [26; 33].

Святу Гір передувало проведення Свята Гуцульщини. Перше з них відбулося 15–18 червня 1933 р. Згідно з концепцією заходу воно стартувало у Станіславові, і по колу проходило в Кутах, Коломиї, Яремчі, Ворохті, Ямній, Дорі, Микуличині і Надвірній. У кожному з них була затверджена програма заходів, яка відображала

локальну специфіку краю. Польська влада звітувала про 20 тис. прибулих гостей, хоча насправді їх було кілька сотень [28, с. 267].

Важлива значення для підсилення регіоналізації відіграло створення в кінці 1933 р. Товариства розвитку східних земель [28, с. 267] та Товариства Приятелів Гуцульщини Державний архів Івано-Франківської області [5, арк. 6, 10; 6, арк. 22; 7, арк. 1]. Вони користувалися широкою офіційною підтримкою, фінансувалися з державного бюджету, маючи протекцію силових інституцій. Маскуючи свої наміри під проведенням у краї широкомасштабної господарської акції, охорони та збереження етнокультурної специфіки гуцульської групи, товариства прагнули реалізувати на практиці концепцію регіоналізму.

Така децентралізація дійства змусила організаторів визнати про недоцільність його проведення в кількох центрах через незадовільний стан транспортної мережі. Тому Друге Свято Гуцульщини відбулося 7–8 липня 1934 р. у Жаб'єму та Ворохті. Третє Свято Гуцульщини відбулося 12–14 липня 1935 р. у Ворохті, Жаб'єму і Яремчі. Свято Гуцульщини було своєрідною репетицією відповідного заходу загальнодержавного значення, яким мало стати Свято Гір. На 1935 р. польській владі стало очевидним про подальшу недоцільність проведення даного регіонального дійства, оскільки для неї у пріоритеті стало проведення Свята Гір.

Активну позицію у створенні Свят гір відіграло Польське Татранське Товариство. Воно запропонувало у 1933 р. з нагоди свого 60-річчя провести свято у Закопаному. Проте тоді від цього наміру змушені були відмовитися через значні фінансові витрати та інші труднощі [35, с. 3].

За своїм змістом Свято гір було пропагандистською подією фольклористично-туристично характеру. Атракційною стороною таких фестивалів стала участь художніх аматорських ансамблів горян із усієї території тодішніх польських гірських земель.

У 1934 р. з'явився ще один проєкт проведення Свята Гір. Його патроном виступив Ю. Пілсудський. Він був підготовлений комітетом делегатів різних державних органів і товариств, які очолював генерал Т. Каспшицький, у співпраці з ПТТ, Союзом Підгалля, ТПГ. Проте липнева велика повінь 1934 р. в Підгаллі змусила організаторів скасувати захід [25; 35, с. 3].

У 1935 р. у Варшаві був створений Головний комітет «Свята Гір» під патронатом польського Президента І. Мосцицького. До почесного комітету увійшли члени польського уряду на чолі

з прем'єр-міністром, генеральним інспектором збройних сил, маршалками Сейму і Сенату, архієпископом А. Сапегою [35, s. 4].

Перше Свято Гір відбулося 7–11 серпня 1935 р. в Закопаному. План його організації підготували ТПГ і Союз Підгаллян. У ньому взяли участь делегації польських гуралів з Орави, Спішу і Підгалля (329 осіб) та шльонзаків (140 осіб). Чисельною була делегація східнокарпатських горян: лемків (289 осіб), бойків (65 осіб) та гуцулів (83 особи). Задля цієї події були призначені спеціальні поїзди та знижки на них задля відвідування Свята. Його глядачами стали громадяни з усієї Польщі [36]. За підрахунками учасниками Свята було близько 30 тис. осіб [35, s. 5].

14–17 серпня 1936 р. в Сяноці відбулися Свято гір і перший Гірський з'їзд. На ньому було вирішено щодва роки проводити Тижні гір на зміну Святу гір. Участь у Святі гір взяли представники усіх гірських регіонів «від чешинського Шльонська по гринявські полонини». Зокрема, Лемківщину на ньому представляли мистецькі колективи з Сяноку, Ясла, Горлиць, Кросна; Бойківщину – з Самбора, Стрия, Турки і Долини; Гуцульщину – з Надвірної і Косова [30, s. 138–140].

На Гірському з'їзді в Сяноку була висунута ініціатива створення Союзу Гірських земель. Утворений Союз був у листопаді 1936 р. у Варшаві. Очолив цю інституцію міністр внутрішніх справ Польщі генерал Т. Каспжицький, його заступниками стали А. Бобковський, В. Готел і Я. Рудницький. Погоджуємось з думкою Т. Пацай, що факти очолювання цих товариств вищим військовим керівництвом або безпосередньо підпорядкування військовому міністерству свідчать про те, що етнічне питання було справою пріоритету внутрішньої політики II Речі Посполитої [16, с. 113].

До президії Союзу гірських земель входило 95 осіб [20]. Головну президію складали 15 членів. Голова Союзу генерал Т. Каспжицький вважав, що «пунктом виходу є наші загальнодержавні, загальнонаціональні основи», тому «регіоналізм...ідея взаємного завершення цінності раціонального поділу бажань для загального добра. На практиці не може бути мови про цілковите виокремлення замкнутих в своєму призначенні чи ролі регіонів. Існує взаємне проникнення» [21].

До складу Союзу входили як державні інституції, так і громадські організації. Серед них виділялися Промислово-Торгова Палата, Сільськогосподарська Палата, Ремісничя Палата, Сільськогосподарські товариства Шльонського, Краківського, Львівського і Станіславівського

воєводств, а також Польський лижний союз, Польське товариство Татранське, Ліга сприяння туристиці, Ліга дорожня, Союз польських здравниць і курортів, які працювали на терені гірських масивів Татр і Карпат. До тісної співпраці в рамках Союзу були залучені регіональні осередки Союз Підгаллян, Союз Шльонських гуралів, Союз Спішсько-Оравських гуралів, Лемкосоюз, Товариство Приятелів Гуцульщини, Союз Шляхти загродової Підкарпаття. Важливе місце в наукових студіях над карпатознавчою проблематикою посідала Польська Академія Мистецтв [27, s. 20]. Дієвим інструментом Союзу було створення в 1936 р. Бюро регіонального плану Карпат

За змістом своєї діяльності Союз Гірських земель координував діяльність вищеозначених товариств в громадській, культурній, освітній, науковій, економічній, туристичній сферах. Пріоритетом для Союзу була охорона регіональної народної культури гуралів.

Також Союз видавав значну кількість різнопланових друкованих матеріалів, присвячених збереженню польської «swojszczyzny» (своїчизни, самобутності, своєрідності – П.К.): «Бюлетень Союзу Гірських» (1938–1939 рр.), «Відомості Гірських земель» (1939 р.), «Річник Гірських земель» (1939 р.). Були опубліковані звіти інституції та публікації різного змісту.

Становлення і діяльність Союзу гірських земель було складовою державного регіоналізму, який був пропагований урядом з 1927 р. [22, s. 63]. Поляки проводили широкомасштабні імпрези – «Свято зими», «Свято гір», «Свято Гуцульщини» – та експедиції по місцях бойової слави Другої бригади польських легіоністів, рейд лижників по Східних Карпатах. Цими діями польська влада прагнула послабити значення українських урочистостей серед гуцулів.

Метою Союзу гірських земель були «збирання всього населення, яке проживає в гірських землях, в культурно-економічних роботах, координація діяльності установ та організацій, що працюють в гірських районах, підтримка дій, спрямованих на задоволення економічних потреб гірського населення, поширення освіти, культури щоденного життя, фізичного виховання, зміцнення позитивних характеристик населення, культивування регіональні властивості, пропаганда гірських земель у країні та за її межами, а також підтримка завдань охорони гірської природи» [22, s. 56–57].

У рамках Союзу на початках діяло два відділи (Східний і Західний), а згодом вони були розширені до чотирьох відділів (Львівський, Станісла-

вівський, Краківський і Шльонський). 9 лютого 1939 р. у польському парламенті було створено Коло Союзу гірських земель, до якого увійшли послі і сенатори, які були вибрані з гірських теренів.

Крім розширення та інтенсифікації економічної підтримки і комунікацій, підтримки туризму і використання природних ресурсів Союз мав одним із головних чинників діяльності прищеплення «почуття спільності карпатських гуралів» при збереженні регіональних відмінностей, а також вирішення національних і релігійних проблем [22, s. 59–60].

Важливою віхою діяльності Союзу гірських земель була державна пропаганда. З цією метою учасники з'їздів Гір подорожували територією Другої Речі Посполитої. Так, 13–18 вересня 1936 р. учасники з'їзду в Сяноку здійснили подорож Польщею під гаслом «Гуралі вітають Армію!» [30, s. 142].

З 1936 р. схожі акції проводив Союз гірських земель через введення щорічних господарських засідань над культуральним і господарським розвитком Карпат. За ініціативою Спільки відбулися наради в Сяноку (1936), Віслі (1937) і Новому Сончі (1938) [31–32].

Для посилення діяльності Союзу Гірських земель наприкінці 1936 р. було створено Бюро регіонального планування гірських земель, метою якого було надання матеріальної, методичної і організаційної допомоги регіональним відділенням [28, с. 267–268].

15–22 серпня 1937 р. у Віслі відбувся Тиждень гір під патронатом Президента І. Мосцицького. До Почесного комітету увійшла вся польська політична еліта на чолі з прем'єр-міністром Ф. Славой-Сладковським. Участь взяли 32 колективи горян, які показали власні регіональні обряди, музику, пісні, одяг [30, s. 146].

Наступні Свято гір і Гірський з'їзд відбулися 12–15 серпня 1938 р. в Новому Сончі. У ньому взяли участь фольклористичні колективи з Лемківщини, Гуцульщини і Бойківщини, а також колектив з Румунії [30, s. 150–155].

Наступний Тиждень гір планувався на першу декаду 1939 р. в Закопаному, водночас черговий Гірський з'їзд в 1940 р. в одній із місцевостей долини Пруту [22, s. 62]. 30–31 жовтня 1938 р. відбувся з'їзд, присвячений Східним Карпатам.

Відмітимо, що польська політика державної асиміляції не дала бажаних результатів у Карпатському регіоні. Попри значне державне фінансування, пропаганду, масові святкування та імпрези дії польської влади наштотувалися на опір з боку українських карпатських горян. Активізація та масштабність української національної праці на теренах Гуцульщини протидіяли польським намірам та ускладнювали їх впровадження. Національно свідомі гуцули, зокрема місцева інтелігенція, вороже поставилися до діяльності ТПГ і «не брала участі у тій роботі» [5, арк. 3]. У цьому ж контексті, коломийський староста Є. Віммер підкреслював, що «гуцул...не бере в акції жодної участі» [2, арк. 66].

Один із представників воєводського проводу ТПГ А. Пікульський на з'їзді товариства в Станіславові в листопаді 1935 р. відзначав, що ідейна праця не дає результату і повинна провадитися разом з матеріальною допомогою [3, арк. 18]. Представники товариства зазначали, що «гуцул є хтивим на гроші» [4, арк. 6]. Однак меркантильність населення була результатом застою в економічній сфері, що для Гуцульщини, з огляду на її вузьку господарську спеціалізацію, обернулося масовим безробіттям в соціальній сфері та ідейним бродінням в громадсько-політичному житті.

Висновки. Польська етнополітика 1930-х рр. базувалась на культивуванні регіоналізму у різних проявах. Зважаючи на поліетнічність Другої Речі Посполитої, національна політика зосереджувалась на мінімізації сепаратистських настроїв на периферії. Одним з таких просторів був Карпатський регіон. Польська влада вдалася до створення, діяльності розвитку товариств, союзів, з'їздів, організації свят, які в кінцевому варіанті слугували засобами денационалізації українського населення Карпат.

Список літератури:

1. Гоменюк І. Мурашник. Нотатки на манжетах історії Галичини, Буковини та Закарпаття. Київ, 2023. 336 с.
2. Держархів Івано-Франківської області. Ф. 370, оп. 1, спр. 3, арк. 66.
3. Держархів Івано-Франківської області. Ф. 370, оп. 1, спр. 4, арк. 18.
4. Держархів Івано-Франківської області. Ф. 370, оп. 1, спр. 31, арк. 6.
5. Держархів Івано-Франківської області. Ф. 370, оп. 1, спр. 9, арк. 6, 10;
6. Держархів Івано-Франківської області. Ф. 370, спр. 42, арк. 22.
7. Держархів Івано-Франківської області. Ф. 370, спр. 43, арк. 1.
8. Жерноклеєв О. «Товариство приятелів Гуцульщини» в контексті етнополітики Польщі у 30-ті роки ХХ ст. *Міжнародний науковий конгрес «Українська історична наука на порозі ХХІ ст.»* Чернівці, 16–18 травня 2000 р. Доповіді та повідомлення. Чернівці, 2001. Т. 2. С. 270–273.

9. Жерноклеєв О. Галицька Гуцульщина: етнополітичні процеси і національна ідентичність. *Українознавчі студії*. 1999. № 2. С. 195–204.
10. Іваньо С. М. Причини створення і діяльність Товариства приятелів Гуцульщини у 1930-х рр. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2021. Вип. 45. Т. 1. С. 4–9.
11. Кляпчук В. Рекреаційне господарство Галичини другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст. *Карпатський край*. 2012. № 1. С. 55–67.
12. Комар В. Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921–1939 рр.). Івано-Франківськ, 2011. 360 с.
13. Комар В. Польська політика на Гуцульщині у 30-х рр. ХХ ст. *Краснознавчий збірник на пошану Богдана Гавриліва*. Івано-Франківськ, 2003. С.168–170.
14. Комар В. Українське питання в національній політиці Польщі (1935–1939 рр.): Дис. ...канд. іст. наук: 07.00.02. Івано-Франківськ, 1998. 180 с.
15. Комар В. Українське питання в політиці Польщі (1935–1939 рр.) *Галичина*. 1998. № 1. С. 99–105.
16. Пацай Т. Етнографічні експедиції Товариства приятелів Гуцульщини. *Народознавчі зошити*. 2018. № 1. С. 112–124.
17. Руда О. Національно-освітня політика урядів Польщі щодо населення Галичини в 20–30-х роках ХХ століття: реалізація та рецепції. Львів, 2019. 802 с.
18. Таньчак К. Між Мадьярщиною, Польщею і Чехословаччиною. Прага: Накладом автора, 1936.
19. Томашівський С. Десять літ українського питання в Польщі: Переклад стенограми відчиту улаженого «Інститутом дослідів національних справ» у Варшаві 12.IV.1929. Львів : Накладом автора, 1929. 54 с.
20. Centralne Archiwum Wojskowe (далі CAW), Gabinet Ministra Spraw Wojskowych 1918–1939 (далі GMW), CAW, GMW, 644, k. 45–47.
21. Centralne Archiwum Wojskowe CAW, GMW, 644, k. 50–52.
22. Chudziński E. Regionalizm idea – ludzie – instytucje Warszawa. Mazowiecka Oficyna Wydawnicza ; Muzeum Niepodległości. 2013. 153 s.
23. Dabrowski, P. M. Reinforcing the border, reconfiguring identities: Polish initiatives in the Carpathians in the interwar period. *European Review of History: Revue Européenne d'histoire*. 2020. 27(6), P. 847–865. <https://doi.org/10.1080/13507486.2020.1747405>
24. Giertych J. O program polityki kresowej / Z przedm. O. Dębskiego. Warszawa: Patria, 1932. S. 9–12.
25. Giertych J. O przyszłość Huculszczyzny. *Gazeta Warszawska*. 1934, 17 lipca Gąsiorowski H. Przewodnik po Beskidach Wschodnich. T. II. Pasma Czarnohorskie. Lwów–Warszawa, 1932.
26. Goetel W. Święto gór. Wierchy. 13, 1935.
27. Goetel W. Zagadnienia regionalizmu górskiego w Polsce. Kraków, 1936. 40 s.
28. Kaplon J. Poznanie turystyczne Czarnohory. *Карпати: людина, етнос, цивілізація*. 2012. Вип. 4. С. 263–280.
29. Kępa M. Polityka narodowościowa II Rzeczypospolitej wobec Łemków. *Wrocławskie Studia Politologiczne*. 2016. № 20. S. 55–68.
30. Kurzeja-Świątek M. Święta Gór (1936–1938) i ich rola w krzewieniu wiedzy o regionach. *Małopolska: regiony, regionalizmy, małe ojczyzny*. Kraków 2013. S. 129–162.
31. Leszczycki S. Karpaty jako region letniskowy. Samorząd. Warszawa, 1937. R. XIX. No 56. S. 551–555.
32. Mileski W. Elementy planowej gospodarki turystycznej w Karpatach Turyzm Polski. Kraków, 1938. R. I. No 6. S. 89–94.
33. Mileski W: *Tydzień Gór 1937*. "Wierchy" 15, 1937.
34. Orłowicz M. Turystyka w Karpatach Polskich. Warszawa, 1955. 320 s.
35. Program Zjazdu Górskiego w Sanoku w 1936 r. 14-17 sierpnia.
36. Święto Gór. URL: https://z-ne.pl/t,haslo,4979,swieto_gor.html
37. Zhernokleiev O. (2021). Ethnopolitical Processes in the Hutsul and Boykos Regions in the 1920s (On the Documents of Local Authorities of Stanislaviv Voivodeship). *Journal of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University*. 8, 2, 34–44.

Kostyuchok P.L. FROM THE SAINT OF HUTSULSKYNA TO THE UNION OF MOUNTAIN LANDS: SEPARATE ELEMENTS OF THE CONSTRUCTION OF POLISH ETHNOPOLITICS IN THE CARPATHIAN REGION IN THE 1930s

The article analyzes Poland's ethnopolitics regarding the Ukrainian population of the Carpathian region in the 1930s. The theoretical aspects of the government's attitude towards national minorities are traced. Denying that Ukrainians belong to their own people, official Warsaw insisted on the existence of separate local peoples: Hutsuls, Lemki, Boyki. The Carpathian region became a training ground for national experiments, where various tools and formats for supporting the identity of ethnographic groups were tested with the aim of neutralizing Ukrainianness and reducing the influence of Ukrainian associations and parties. Scientific studies of Polish scientists proved the individuality and uniqueness of the population and the region. The work of conferences, the activities of various societies (the Polish Tatra Society, the Society of Friends of the Hutsul region, the Society for the Development of Eastern Lands), the holding of holidays and events became the practical dimension of state policy. The Festival of the Mountains was held for propaganda purposes, which was supposed to represent the achievements of the amateur artistic ensembles of the highlanders. The organizational and institutional features of the preparation and holding of the mountain festival, the Mountain Congress, are highlighted. The course and content, locations and number, methods of encouraging the participants of these events were monitored. The Union of Mountainous Lands coordinated the activities of associations in the public, cultural, educational, scientific, economic, and tourist spheres with the aim of protecting the regional folk culture of the Gurals, printed and replicated various materials to preserve Polish originality. The intensification of the Union of Mountain Lands took place with the creation of the Bureau of Regional Planning of Mountain Lands. The Polish policy of assimilation was opposed by the Ukrainian national movement, whose effectiveness was proved by the unpopularity of Polish projects among the local population.

Key words: national identity, Hutsuls, fights, Lemkas, Carpathian region, holiday of mountains, holiday of Hutsul region, Mountain Congress, Second Polish-Lithuanian Commonwealth.

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК 9 352.075(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/2.20>

Котельницький Н.А.

Міжнародний науково-технічний університет
імені академіка Юрія Бугая

ПРАЦІ О.Ф. ЛІНДФОРСА ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ЗЕМСЬКОГО ЛІБЕРАЛЬНОГО РУХУ НА ПІВНОЧІ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (70 РР. ХІХ СТ.)

Публікація присвячена аналізу основних праць яскравого представника опозиційної аристократичної фронди північної України – Олександра Федоровича Ліндфорса (1837–1890). Автор прийшов до висновку про те, що авторські роботи відомого політика є дуже вагомим джерелом з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України у 70 рр. ХІХ ст., оскільки відображають не тільки особисту точку зору опозиціонера на ряд важливих проблем функціонування та життєдіяльності суспільства регіону у цей період, а й концептуальну візію, програматику земської ліберальної партії північної України на цьому етапі. Критично оцінюючи стан розвитку системи народної освіти у Городнянському повіті, О. Ліндфорс ініціював запровадження пакету стимулюючих пропозицій з метою подальшого розвитку та поступу галузі. У сфері податкової політики О. Ліндфорс принципово наполягав на термінових змінах у податковому законодавстві держави Романових, враховуючи ганебні факти зловживань і корупції та застосування виключно диференційного підходу у формуванні податкової системи країни. У галузі провінційної кредитно-банківської політики О. Ліндфорс акцентував увагу громадськості на появі спотвореної системи функціонування ощадно-позичкових товариств, які обслуговували інтереси лише «своїх», зацікавлених персон, а члени селянських громад, які дійсно потребували невідкладної допомоги, не отримували її. Ліберал вказував на потребу встановлення чіткого нагляду та контролю за функціонуванням цих спілок.

Ключові слова: О.Ф. Ліндфорс, земський ліберальний рух, освітня політика, ощадно-позичкові товариства, податкова політика.

Постановка проблеми. Історія українського земського лібералізму продовжує залишатись актуальною, але малодослідженою проблемою вітчизняної історичної науки. У контексті цього, вивчення маловідомих історичних першоджерел має виключне значення, оскільки дозволяє науковцям сформувати необхідний корпус джерел для дослідження цілого кола питань, пов'язаних з різними напрямками подвижницької діяльності українського земського лібералізму. На нашу думку, дуже показовим прикладом у цьому плані можна вважати праці видатного представника опозиційної аристократичної фронди північної України 60–80 рр. ХІХ ст., відомого адвоката й політичного діяча – Олександра Федоровича Ліндфорса (1837–1890).

Аналіз останніх досліджень. Сучасна українська історіографія вже має у своєму розпорядженні фундаментальне дослідження, присвячене життю та діяльності О. Ліндфорса, яке належить перу чернігівського дослідника – П.О. Юцевича [1]. Однак, оскільки науковець не приділив належної уваги авторським працям О. Ліндфорса, низка питань, безпосередньо пов'язаних з історією земського ліберального руху Північного Лівобережжя, зокрема – програмним засадам подвижницької діяльності вказаної опозиційної течії у визвольному русі Російської імперії другої половини ХІХ ст., залишились поза увагою згаданого автора та історичної корпорації у цілому.

Постановка завдання. Є контент-аналіз виявлених нами праць О. Ліндфорса, які хоч і були опубліковані на сторінках профільних земських періодичних видань, але і до сьогодні не були спеціальним об'єктом дослідження в історіографії.

Виклад основного матеріалу. У 1875 р. в опублікованих, стенографічно зафіксованих протоколах засідань сесії Городнянського повітового земського зібрання, були надруковані дві праці О. Ліндфорса. Першу з них – «Доклад гласного А.Ф. Линдфорса об организации в Городницком уезде гончарных производительных артелей» ми вже аналізували в одній з попередніх наукових праць [2], тому тут лише нагадаємо про те, що вказана робота Олександра Федоровича стала вагомим практичним внеском ліберальної партії регіону у формування аграрної політики цієї течії у визвольному русі на етапі 70 рр. XIX ст.

Друга праця – «Доклад члена училищного совета от земства А.Ф. Линдфорса о состоянии народного образования в Городницком уезде за 1874–75 гг.» була відображенням інспекційної місії Олександра Федоровича, яку він здійснив під час відрядження до початкових навчальних закладів Городнянського повіту, у ранзі члена повітової училищної ради.

О. Ліндфорс поінформував повітові земські збори про те, що у волостях повіту функціонує 13 шкіл, з яких 8 – земські, тобто які фінансуються і підпорядковуються повітській управі та повітській училищній раді і 5 – приватні та громадські, себто які отримують лише фінансові субсидії від повітового земства. Доповідач, у цілому схвально охарактеризувавши роботу Добрянської школи, Олешнянського та Любечського народних училищ, зокрема той факт, що діти усіляко прагнуть здобувати знання й ходять до навчальних закладів з інших сіл, долаючи відстань у 5 верст, зауважив, що стан справ у Радульській школі, яка претендує на трансформацію у народне училище і Городнянському приходському училищі бажають бути набагато кращими. Тому, він буде пропонувати зібранню асигнувати фінансові субсидії тільки на Добрянську школу, Олешнянське та Любечське народні училища.

Що ж стосується власне земських шкіл, то О. Ліндфорс констатував факт того, що з 1868 р. загальна кількість шкіл не збільшилась і становить 8 одиниць. Основною причиною цього автор вважав відсутність фінансової підтримки прагнень до освіти серед селянських громад з боку органів земського самоврядування. У контексті цього, Олександр Федорович ініціював асигнування з бюджету Городнянського повітового зем-

ства фінансової субсидії для відкриття ще 2 шкіл, які мають потенціал стати народними училищами. Що стосується інших закладів, то О. Ліндфорс дуже критично оцінював їх стан, вказуючи на відсутність навіть «косметичного» ремонту.

У зв'язку з цим діяч запропонував земським повітовим зборам сформувати пакет стимулюючих пропозицій для селянських громад повіту, щоб їм було вигідно піклуватись про початкові навчальні заклади у провінції: 1) визнати школи селянськими, а не волосними; 2) запропонувати селянським громадам, які погодяться ремонтувати школи, можливість користуватися безвідсотковими позиками від Чернігівської губернської управи у розмірі до 300 рублів на рік; 3) підвищити якість освіти у школах до такого рівня, який дозволить їй випускникам скористатись 2-річною відстрочкою від загальної військової повинності у державі. О. Ліндфорс відзначив, що краще замінити волосні податки селянськими, оскільки за таких умов земські школи звільняться від впливу волосних правлінь, а батьки, сплачуючи зрозумілі фіскальні збори, будуть впевнені саме у селянському статусі шкіл, де навчаються їх нащадки. Негативною стороною буде «аристократизм» просвіти, оскільки мова йде про навчання на комерційних умовах, але це вже проблема рівня верховної влади та законодавства Російської імперії.

Консолідуючи свої думки, О. Ліндфорс задекларував наступні ідеї: 1) доручити Городнянській повітській земській управі оголосити селянам на волосних сходах про те, що замість волосних податків батьки дітей будуть сплачувати до земської управи спеціальний освітній податок; 2) сума вказаного податку буде фіксованою, незмінною і складатиме 75 копійок на рік, з правом для батьків сплачувати по 5–7 копійок щомісяця; 3) у випадку великої заборгованості по сплаті освітнього податку, дітей тимчасово мають позбавити права на здобуття освіти і виховання; 4) усі витрати на опалення, освітлення, водопостачання, охорону шкіл та придбання канцелярського облаштування покривати з ресурсу, який буде накопичений у результаті акумуляції на рахунках земської повітової управи освітнього податку; 5) у разі виникнення фінансових недоїмок, покривати їх за рахунок кредитних ліній, які будуть надані повітовими земськими зборами управи, у розмірі не менше 30 рублів на рік для кожного учбового закладу; 6) обліком фінансових ресурсів повинні займатись уповноважені представники педагогічних колективів закладів, які зобов'язані щорічно надавати звіти як загальним батьківським зборам, так і повітській земській управі.

З метою підвищення якості освітнього та виховного процесу в учбових закладах Городнянського повіту, О. Ліндфорс ініціював пакет наступних пропозицій: 1) підвищити посадові оклади земським службовцям – вчителям шкіл і педагогам училищ, особливо випускникам Чернігівської учительської семінарії, яка є «кузнею» кадрів для галузі просвіти краю; 2) у найкоротші терміни забезпечити кожен навчальний заклад сучасною науковою літературою та учбовими методичними посібниками; 3) доручити повітовій земській управі збільшити контингент студентів Чернігівської учительської семінарії з тим, щоб уродженці Городнянського повіту, після отримання педагогічної освіти повернулись додому і працювали у повітовому земстві на посадах найманих службовців – учителів шкіл та викладачів училищ.

Завершуючи свою доповідь, О. Ліндфорс запропонував проект кошторису сфери народної просвіти на 1876 р.: 1) асигнувати з бюджету 366 рублів на рік у якості субсидії для неземських шкіл; 2) затвердити загальний обсяг посадових окладів учителів, з урахуванням компенсації за оренду житла на рівні 2000 рублів на рік; 3) кожному педагогу, випускнику Чернігівської учительської семінарії встановити доплату та надбавку з повітового земського бюджету у розмірі не менше 50 рублів на рік; 4) для передплати педагогічних видань асигнувати 9 рублів на рік; 5) для підготовки студентів – власних педагогів у Чернігівській учительській семінарії асигнувати 420 рублів на рік; 6) представникам клерикального світу – викладачам релігійних дисциплін виділити з бюджету 360 рублів; 7) відкрити повітовій земській управі кредит у розмірі 572 рублів на рік для забезпечення початку функціонування 2 нових шкіл у повіті та ліквідації можливих податкових недоїмок протягом календарного року; 8) затвердити загальний бюджет повітової галузі освіти у сумі 3255 рублів на рік, що на 30% більше, ніж кошторис 1875 р. [3].

У 1876 р., у збірці журналів засідань Городнянського повітового земського зібрання побачила світ ще одна робота О. Ліндфорса – «Доклад члена училищного совета от земства А.Ф. Линдфорса Городническому земскому собранию», як була присвячена як питанням освіти, так і проблемам участі у цих процесах репрезентантів Російської Православної Церкви. Оскільки клерикальний аспект цієї праці вже був досліджений нами в одній з минулих публікацій [4], зосередимось на частині авторської роботи, яка була присвячена сфері просвіти.

О. Ліндфорс розпочав свою доповідь з того, що відзначив дуже якісну роботу Городнянської повітової земської управи з практичної імплементації його пропозицій земським зборам, які були оприлюднені у 1875 р. Олександр Федорович зазначив, що у вже селянських школах справа просвіти йде дуже непогано, оскільки батьки, сплачуючи профільний земський податок та педагогічні колективи дуже відповідально ставляться до усіх процесів і процедур, адже вже від них, а не волосних правлінь залежить прогрес на цій ниві. Опозиціонер особливо наголосив на тому факті, що найбільший поступ у розвитку спостерігається саме у тих навчальних закладах, де фіксується лише мінімальна заборгованість по сплаті спеціалізованого податку: чим більше батьки вкладають ресурсів у просвіту своїх нащадків, тим якісніше стає учбовий та виховний процес. Політик зауважив, що при усій полемічності питання про комерційну плату за навчання, практичні результати говорять про те, що така система дає конкретні результати. Звісно, наявні і негативні приклади розвитку освітніх справ, але вони, у більшості своїй, пов'язані з категорично недостатньою роботою повітової земської управи у царині комунікації з населенням повіту.

Поступ власне земських шкіл та складання іспитів на отримання дворічної пільги по звільненню від загальної військової повинності ліберал оцінював достатньо скептично. На його погляд, це було пов'язано з тим, що педагогічні колективи закладів мали дуже обмежену кількість вчителів та викладачів з вищою та повністю завершеною середньою світською освітою. У контексті цього він запропонував формувати штат земських службовців – вчителів виключно фахівцями, які відповідають компетенціям та рівню освіти, які необхідні системі місцевого самоврядування. Поряд з цим, Олександр Федорович ініціював запровадження диференційного підходу у справі призначення посадових окладів педагогічних працівників Городнянського повіту: службовці з вищою освітою повинні отримувати 250 рублів на рік, викладачі з завершеним курсом гімназії або народного училища – 200 рублів, інші учителі – по 170 рублів [5].

У 1877 р. на сторінках профільного мас-медіа інституцій місцевого самоврядування Північного Лівобережжя – «Земском сборнике Черниговской губернии» були опубліковані ще чотири авторських праці О. Ліндфорса.

У роботі «Характеристика оснований раскладок для уездного земского сбора в Черниговской губернии» Олександр Федорович проаналізував

земську податкову систему, яка склалася у регіоні. Автор вказував на те, що різниця між системами державного оподаткування і місцевого самоврядування полягає у тому, що інститути місцевого управління не мають такої широкої бази для податкоутворення та оподаткування як державні установи. Головна проблема, на переконання О. Ліндфорса, полягала у податковому законодавстві Російської імперії. Ліберал справедливо наголошував на тому, що згідно закону від 21 листопада 1866р. як повітовим, так і губернським земським установам було офіційно заборонено оподатковувати будь-які торгівельні та промислові підприємства, які провадили діяльність на території краю. Свідоцтва та патенти, які видавались для комерційної діяльності купцям та різного роду підприємцям могли підлягати земському оподаткуванню, але лише до рівня законодавчо встановленого максимуму, який не дозволяв виконавчим органам земського самоврядування – управам сформулювати достатню фінансову базу для належного функціонування земських установ.

О. Ліндфорс, використовуючи актуальну на той час фінансову статистику, дуже переконливо і аргументовано довів, що державна податкова система є вкрай несправедливою та економічно необґрунтованою, а система місцевого самоврядування дуже обмежена імперським законодавством як у справі оцінки активів майна, які розташовані на території регіону, так й у впровадженні нових податків.

Олександр Федорович сміливо наголосив на тому, що недосконале податкове законодавство, а саме дозвіл держави про надання податкової звітності виключно власниками підприємств, дозволяє дуже багатьом репрезентантам комерції, торгівлі та промислової індустрії усіяко уникати звітності щодо структури власності, її якості та прибутковості; не подавати до державних інституцій інформацію про ринкову оцінку активів та обсяги сплачених у державний бюджет податків, що, у кінцевому результаті, призводить до того, що абсолютна більшість фіскальних зборів не поповнює кошторис країни, а осідає у власних кишнях представників як верховної бюрократії держави, так і їх підлеглих – призначених регіональних чиновників, адже в офіційній документації не відображається увесь спектр фінансово-економічної і торгівельної діяльності господарюючих суб'єктів, а перевірити достовірність поданої інформації дуже складно, оскільки представники вказаного сегменту економіки держави вміло використовують протекціоністську політику імперського уряду. Завершуючи, О. Ліндфорс вка-

зав на термінову необхідність якісної зміни податкового законодавства Російської імперії [6].

В іншій своїй праці – «Заметка о ссудо-сберегательных товариществах Черниговской губернии», О. Ліндфорс оприлюднив своє бачення стану справ у галузі провінційної кредитно-банківської системи. Автор зазначив, що не дивлячись на поширення цього виду кредитно-банківської діяльності у державі, тільки у 1873 р. Чернігівське губернське земство вирішило підтримати ощадно-позичкові товариства краю й асигнувало на їх підтримку з бюджету 30 тисяч рублів. Однак, аналіз звітів діяльності функціонуючих на території Чернігівської губернії ощадно-позичкових товариств не дає підстав для особливого оптимізму і свідчить про відсутність прогресу у цій сфері.

У якості хрестоматійного прикладу О. Ліндфорс проілюстрував досвід відкритого у 1875 р. Олешнянського ощадно-позичкового товариства, яке функціонувало при ремісничо-кустарній артілі гончарів. Олександр Федорович визнавав усі позитиви, які мали місце: кількість членів товариства збільшилась у 7 разів, а обсяг фінансових капіталів – у 3.

Однак, дуже прогресивну справу зруйнувала економічна бюрократія. Справа у тому, що була запроваджена згубна практика документальних махінацій щодо фіксації обсягів запозичень і позик. Наприклад, суб'єкт, який узяв у борг кошти, міг повернути лише комерційний банківський відсоток, а не саму суму займу, а «тіло» фінансового ресурсу знову декларувалося у документації вже як новий борг. Тобто, так чи інакше, гроші залишались у розпорядженні одних і тих же персон, а члени товариства, які дійсно потребували негайної фінансової підтримки, залишались без жодних можливостей її отримати. Звісно, це свідчило про те, що у товаристві процвітають корупційні оборотки, до яких були залучені лише «свої люди». Боргові ж зобов'язання у банках сплачувались керівництвом товариства шляхом відкриття кредитної лінії в іншому комерційному банку.

Олександр Федорович висловив переконання, що при подібних реаліях належне функціонування, розвиток та економічний прогрес ощадно-позичкових товариств неможливий. Опозиціонер відзначив, що вирішити цю проблему можна лише шляхом прискіпливого та детального вивчення усього спектру діяльності кожного діючого на території Чернігівської губернії товариства [7].

У профільній спеціалізованій розвідці «Статистические материалы для уяснения вопроса о равномерной раскладке губернского земского сбора»

Олександр Федорович опублікував унікальні для того часу статистичні таблиці, які були продуктом подвижницької діяльності відкритого у 1875 р. при Чернігівській губернській земській управі статистичного бюро, у якому на офіційних посадах земських службовців працювали члени опозиційної аристократичної фронди північної України.

Використовуючи неспростовні наукові дані економічної географії та порівняльної статистики, О. Ліндфорс на прикладі земельних активів наочно показав кричущу несправедливість існуючої на той момент податкової політики у державі, акцентуючи увагу на тому, що система податкуотворення та оподаткування повинна ґрунтуватись на прогресивних принципах соціальної та економічної справедливості, коли той, хто має гірші умови господарювання не повинен платити однакові податки та збори у порівнянні з тим, у кого є сприятливі умови для діяльності. Себто, принцип економічної диференціації був визначальним в економічній філософії Олександра Федоровича.

Наголосимо, що вказані опубліковані матеріали і сьогодні є унікальним джерелом для вчених, які займаються дослідженням соціальної та економічної діяльності земств в Україні. Слід особливо відзначити і той факт, що оприлюднені О. Ліндфорсом епохальні здобутки статистичного бюро губернської земської управи стали науковим першоджерелом для формування прогресивної податкової політики земського ліберального руху регіону, яка хоч і була оскаржена верховною владою Російської імперії та чернігівським губернатором, але була імplementована на практиці у тих повітах краю, де більшість у земських інститутах складала члени ліберальної партії [8].

Викликає цікавість і доповідь О. Ліндфорса ревізійній комісії Чернігівського губернського земства щодо функціонування ощадно-позичкових товариств у регіоні. Олександр Федорович, говорячи про свій аналіз діяльності товариств визнав, що звіти вказаних провінційних кредитно-банківських установ не можна вважати достовірними та повними. Причину такого стану речей він бачив у змішуванні при формуванні звітності інформаційних даних з двох різних суб'єктів кредитно-банківської діяльності – товариств як комерційних установ та фінансових кас взаємодопомоги при повітових та губернських земських управах, де члени ощадно-позичкових товариств теж брали фінансові позики. У наслідок цього виникав бюрократичний безлад та відсутність необхідної ясності при розробці відповідної документації. У зв'язку з цим, О. Лінд-

форс просив губернську земську управу обрати у якості зразкового прикладу формат звітності будь-якого ощадно-позичкового товариства, яке функціонує на території Російської імперії, наприклад – Санкт-Петербурзького, але у якому чітко розмежовані дані по земським фінансовим касам взаємодопомоги і власне товариствам. Ревізійна комісія Чернігівського губернського земства, прийнявши доповідь О. Ліндфорса, ухвалила: звітність по ощадно-позичковим товариствам формувати з урахуванням рекомендацій О. Ліндфорса; запровадити обов'язкову рубрику у всіх звітах щодо висвітлення загального фінансового балансу, фіксації доходів та видатків товариств, ілюстрації рівня заборгованості; звіти повинні подаватися щорічно, будь-які рішення повинні прийматися колегіально, документацію необхідно зберігати окремо за кожний календарний рік; звітну інформацію по товариствам збирати за прикладом Санкт-Петербурзького ощадно-позичкового товариства.

Проаналізувавши стан функціонування ощадно-позичкових товариств Чернігівської губернії, ревізійна комісія губернського земства постановила: 1) надіслати повідомлення усім ощадно-позичковим товариствам губернії про те, що 30 тисяч рублів, асигновані Чернігівським губернським земським зібранням є фондом народного кредитування і субсидією, яка була надана вказаним установам, тому нецільове використання цих коштів суворо забороняється; 2) встановити, що максимальний розмір позики у товариствах не може перевищувати суму у 1 тисячу рублів і 3% комерційних; 3) усі позики повинні гарантуватись юридичною особою товариства, а не персональним складом його членів; 4) губерньська земська управа, з метою контролю та нагляду за усіма комерційними процесами і процедурами, запроваджує інститут Попечителя ощадно-позичкового товариства, який повинен рекомендуватись губернської земською управою; 5) губерньська земська управа щорічно делегує своїх представників для ревізії діяльності товариства; 6) товариства, до яких є претензії контрольних та наглядових органів не можуть надавати позики [9].

Що ж стосується 80 рр. XIX ст., то нам вдалося знайти лише одну опубліковану у 1881 р. авторську працю О. Ліндфорса – «Городничкому земському собранію гласного А. Ліндфорса доклад». У короткій доповіді Олександр Федорович проінформував земські збори про те, що у с. Нові Млини Городнянського повіту є перспективна земельна латифундія дворянської родини Лукашевичів, на території якої розташований комплекс млинів,

які можуть давати не менше 500 рублів прибутку на рік, у тому числі на умовах оренди. Оскільки династія Лукашевичів мала борг під заставу у місцевому товаристві поземельного кредиту, представники аристократії вирішили продати як сам маєток, так і його фінансові зобов'язання представникам єврейської комерції по окремим частинам, тим самим звільнившись від статусу провінційних землевласників.

У контексті цього О. Ліндфорс акцентував увагу повітового земського зібрання на тому, що вказаний актив власності є привабливим для земства з точки зору забезпечення селянства земельними наділами по справедливій ринковій ціні, з урахуванням земських дисконтів для селян. Тому він запропонував повітовій управі детально вивчити усі аспекти цієї справи, депутатському корпусу обрати спеціально уповноваженого представника земства у взаємовідносинах з усіма зацікавленими сторонами і підготувати профільну доповідь по цьому питанню з переліком можливих варіантів його вирішення [10].

Висновки. Здійснивши аналіз основних авторських праць О. Ліндфорса можемо стверджувати, що вони є дуже вагомим джерелом з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України у 70 рр. XIX ст., оскільки відображають не тільки особисту точку зору опозиціонера на ряд важливих проблем функціонування та життєдіяльності суспільства регіону у цей період, а й концептуальну візію, програматику опозиційної аристократичної фронди північної України на цьому етапі. Праці Олександра Федоровича були присвячені фундаментальним питанням податкової політики, розвитку просвіти краю та кредитно-банківській політиці у провінційних громадах.

Критично оцінюючи стан розвитку системи народної освіти у Городнянському повіті, О. Ліндфорс ініціював запровадження пакету стимулюючих пропозицій, з метою подальшого розвитку та поступу галузі: підпорядкування колишніх волосних шкіл земських установам, шляхом впровадження профільного освітнього податку для селянських громад у розмірі 75 копійок на рік; забезпечення представникам селянської верстви, в обмін за піклування про початкові школи, щорічних кредитних ліній від органів місцевого самоврядування у розмірі не менше 300 рублів на рік; надання нащадкам селянських родин спеціалізованої дворічної освітньої відстрочки від виконання загальної військової повинності у Російській імперії, за умови успішного складання відповідних учбових завдань; системне та всебічне підви-

щення фінансового забезпечення земських найманих службовців – вчителів та викладачів, але з обов'язковим застосуванням диференційної системи посадових окладів для педагогічних працівників, у залежності від рівня та ступеню освіти.

У сфері податкової політики, О. Ліндфорс принципово наполягав на термінових змінах у податковому законодавстві держави Романових, оскільки земські інституції не мали права оподатковувати промислові, торгівельні та комерційні підприємства Північного Лівобережжя, а оподаткування купецьких свідоцтв та патентів було неприйнятно обмежено. Опозиціонер прямо вказував на усталену злочинну практику ухилення від сплати податків та наявності очевидних фактів корупційних фінансових махінацій, які мали місце у середовищі промислової індустрії, торгівлі та комерції, оскільки вказані кола усіяло уникали подання будь-якої звітності, а їх оподаткуванням займалися виключно державні інстанції. Значною заслугою політика можна вважати публічне оприлюднення революційно важливих здобутків статистичного бюро при Чернігівській губернській земській управі, які демонстрували кричущу несправедливість податкової системи у країні і наголошували на необхідності впровадження виключно диференційного принципу у формуванні податкової політики, враховуючи географічні, соціальні, фінансові та економічні аспекти становища кожного платника фіскальних зборів.

У галузі провінційної кредитно-банківської політики, О. Ліндфорс акцентував увагу громадськості на появі ганебної, спотвореної системи функціонування ощадно-позичкових товариств, коли крім численних корупційних обгородок були наявні і міжбанківські кредитні махінації, які обслуговували інтереси лише «своїх», зацікавлених персон, а члени селянських громад, які дійсно потребували невідкладної допомоги, не отримували її. Що ж стосується ревізій товариств, то О. Ліндфорс вказував на потребі розмежування земських та неземських спілок; чіткої рубрикації опцій у звітній документації товариств; колегіальності прийняття рішень; впровадженні інституту Попечителя ощадно-позичкових товариств, який рекомендувався губернською земською управою та мав виконувати наглядово-контрольні функції; встановленні однозначних фінансових показників при максимальному банківському забезпеченні життєдіяльності ощадно-позичкових товариств.

У цілому, можемо констатувати, що праці О. Ліндфорса є дуже цікавим та промовистим джерелом для спеціалізованого вивчення істо-

рії земського лібералізму на півночі Лівобережної України, оскільки крім виявлення проблем життєдіяльності провінційних громад регіону, Олександр Федорович ініціював й конкретні реформаційні пропозиції, які були спрямовані на вирішення цих питань.

Список літератури:

1. Юцевич П.О. Громадська та політична діяльність Олександра Федоровича Ліндфорса (1837–1890) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / НУ «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка. Чернігів, 2021. 21 с.; Він же. Громадська та політична діяльність Олександра Федоровича Ліндфорса (1837–1890) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / НУ «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка. Чернігів, 2021. 190 с.
2. Котельницький Н.А. Політика земської ліберальної партії північної України у галузі сільського господарства (70 рр. ХІХ ст.). *Вісник Черкаського національного університету. Серія: Історичні науки.* 2023. № 1. С. 100–110; Доклад гласного А.Ф.Ліндфорса об організації в Городницьком уезді гончарних виробительних артелей. *Журнали очередного и экстренного Городницького земского собрания 1875 года.* Чернигов : Земская типография, 1875. С. 27–31.
3. Доклад члена училищного совета от земства А. Ф. Линдфорса о состоянии народного образования в Городницьком уезде за 1874–75 гг. *Журнали очередного и чрезвычайного Городницького уездного земского собрания 1875 года.* Чернигов : Земская типография, 1875. С. 62–69.
4. Котельницький Н.А. Земська ліберальна партія України та Російська Православна Церква : від спроб практичної взаємодії і партнерства до соціальної конкуренції та опонування (60–80-ті роки ХІХ ст.). *Сіверщина в історії України.* 2023. Випуск 16. С. 74–88.
5. Доклад члена училищного совета от земства А. Ф. Линдфорса Городницькому земскому собранию. *Журнали очередного и экстренного заседаний Городницького уездного земского собрания 1876 года.* Чернигов : Земская типография, 1876. С. 25–33.
6. Линдфорс А.Ф. Характеристика оснований раскладок для уездного земского сбора в Черниговской губернии. *Земский сборник Черниговской губернии.* 1877. № 9–12. Чернигов : Земская типография, 1877. С. 81–94.
7. Линдфорс А.Ф. Заметка о ссудо-сберегательных товариществах Черниговской губернии. *Земский сборник Черниговской губернии.* 1877. № 9–12. Чернигов : Земская типография, 1877. С. 71–76.
8. Линдфорс А.Ф. Статистические материалы для уяснения вопроса о равномерной раскладке губернского земского сбора. *Земский сборник Черниговской губернии.* 1877. № 9–12. Чернигов : Земская типография, 1877. С. 76–81.
9. Линдфорс А.Ф. Доклад губернского гласного А.Ф. Линдфорса ревизионной комиссии Черниговского губернского земства о ссудо-сберегательных товариществах. *Земский сборник Черниговской губернии.* 1877. № 9–12. Чернигов : Земская типография, 1877. С. 64–70.
10. Линдфорс А.Ф. Городницькому земскому собранию гласного А. Линдфорса доклад. *Журнали Городницького очередного уездного земского собрания 1881 года.* Гомель : Типография Ш. Фридланда, 1881. С. 27–28.

Kotelnytskyi N.A. THE WORKS OF O.F. LINDFORS AS A SOURCE FROM THE HISTORY OF THE LAND LIBERAL MOVEMENT IN THE NORTH OF THE LEFT BANK UKRAINE (70S OF THE 19TH CENTURY)

The publication is dedicated to the analysis of the main works of a bright representative of the opposition aristocratic front of northern Ukraine – Oleksandr Fedorovych Lindfors (1837–1890). The author came to the conclusion that the author's works of the famous politician are a very important source of the history of the Zemstvo liberal movement in the north of Left Bank Ukraine in the 70s of the 18th century, as they reflect not only the personal point of view of the oppositionist on a number of important problems of the functioning and vital activities of the society of the region in this period. period, but also the conceptual vision, programmatics of the Zemstvo Liberal Party of Northern Ukraine at this stage. Critically assessing the state of development of the public education system in Horodnya County, O. Lindfors initiated the introduction of a package of stimulating proposals for the further development and progress of the industry. In the field of tax policy, O. Lindfors fundamentally insisted on urgent changes in the tax legislation of the Romanov state, taking into account the shameful facts of abuse and corruption and the use of an exclusively differential approach in the formation of the country's tax system. In the field of provincial credit and banking policy, O. Lindfors focused the attention of the public on the emergence of a distorted system of operation of savings and loan associations, which served the interests of only "their" interested persons, while members of peasant communities who really needed urgent help did not receive it. The liberal pointed to the need to establish clear supervision and control over the functioning of these unions.

Key words: O.F. Lindfors, Zemstvo liberal movement, educational policy, savings and loan associations, tax policy.

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ІСТОРІЇ

УДК 930.1

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/2.21>

Пальчевський Р.С.

Рівненський державний гуманітарний університет

ORCID ID: 0000-0003-0812-1731

Філіпович М.Б.

Балтійський науково-дослідний інститут проблем трансформації економічної сфери
(м. Рига, Латвійська Республіка)

ORCID: 0000-0002-3220-6746

ResearcherID Web of Science: GPW-7877-2022

ІСТОРИЧНА СПАДЩИНА ЯК СКЛАДОВА ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ (НА ПРИКЛАДІ ЛИТВИ ТА УКРАЇНИ)

У статті розглядаються питання історичної спадщини двох держав – України і Литви, які мають спільну історію у минулому і схожі проблеми з формуванням національної пам'яті. Оскільки дві держави були у складі СРСР та і надалі відчувають сильний вплив східних сусідів на формування гуманітарних складових сучасного розвитку – перед науковцями постає питання очищення від заідеологізованості власної історії. Для українських вчених буде цікавим досвід Литви у формуванні національної пам'яті та подоланні постімперських нарративів.

Спільна історія України та Литви не є така трагічна і заідеологізована, як спільна історія з Росією, Польщею, Туреччиною, а чи Угорщиною. Тому дослідження, популяризація, збереження цих сторінок може стати успішним прикладом як формувати історичний світогляд громадян щодо своїх держав-сусідів. Адже, коли мова йде про Литву, то в українській історичній літературі не прийнято використовувати такі терміни як «захоплення», «завоювання», зазвичай дослідники називають цей період як «проникнення», «включення», «приседнання» з огляду на те, що дії литовців на теренах України ніколи не мали характеру експансії, схожої, наприклад, на завоювання монголів. Політика Литви була м'якшою в порівнянні з Польщею, більше того, у наших стосунках прослідковується історична тяглість, ще у середньовіччі Литва допомагала Руським князівствам у боротьбі проти Золотої Орди. Литовська доба в українській історії чомусь залишається не дуже затребуваною і малокультивованою на відміну, наприклад від наших східних чи західних сусідів (Росії, Польщі, Угорщини). У ХІХ столітті українці і литовці теж були разом у спільній боротьбі, підтримавши ідею самовизначення нації. А між двома світовими війнами литовці надали прихисток провідникам українського націоналізму. Литва стала домівкою корінному народові України – караїмам. Це лише невеликі епізоди спільної історії, ми можемо наводити ще чимало спільних сторінок.

Ключові слова: Литва, Україна, історична спадщина, національна пам'ять, нарративи.

Постановка проблеми. Україна має не лише спільні сторінки історії з Литвою, але й спільні болячки. Адже у різні часи дві держави була у Литовському князівстві, Річі Посполитій, Російській імперії, Радянському Союзі – все це наклало на нації свій відбиток.

Україна як і Литва має й схожі проблеми національного становлення – формування нації та збереження мови. Для обох держав питання національного відродження, попри те що його витoki

сягають минулого та позаминулого століття, є актуальним і до сьогодні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогоднішній день питанням історичної спадщини та формуванню національної пам'яті приділяється увага як в Україні, так і в Литві. Особливостями сучасної історіографії є те, що ці дослідження розраховані на власну внутрішню аудиторію. Однак, майже відсутні праці литовських науковців для українського суспільства і навпаки. Є окремі

праці узагальнюючої історії України для Литви та історії Литви для України [5, 6]. Однак, майже відсутня комперативістика.

Метою статті є: з'ясувати спільні та відмінні риси у формуванні політики національної пам'яті в Україні та Литві та ставлення держави до власної історичної спадщини.

Виклад основного матеріалу. Самовизначення литовців у XIX столітті призвело до формування сучасної литовської нації. Литовське національне відродження – доба в історії Литви, коли над більшістю заселених литовцями земель панувала Російська імперія. Українське національне відродження започатковане теж у XIX столітті, на території Російської та Австро-Угорської імперій, мало на меті визнання факту існування, національно-культурного відродження й становлення української нації з власною мовою, історією та культурою. І литовське, і українське відродження були органічними складовими національних рухів тогочасної Європи.

Національна культура і національна ідентичність обох сучасних держав зазнала чимало болючих втрат та загроз. Чого варті лише Валувський указ 1863 р., а згодом Емський указ 1876 р. про заборону українського книгодрукування, та всього українського культурного руху. Подібну сторінку у своїй історії має і Литва, коли у 1863–1864 рр. було заборонено видавати литовською мовою книги. Загалом як українська, так і литовська мови пройшли не лише русифікацію і полонізацію, а, і через політику меншовартості і приниження [5].

І у XXI столітті Росія продовжує свою агресивну політику, окрім України, країни Балтії часто ідентифікуються як ще один можливий об'єкт гібридних дій з боку Росії, тому термін «гібридна війна» набуває не лише теоретичного, а особливого практичного характеру і трансформувався з академічного у стратегічний виклик. Як відомо, основними цілями гібридної операції є виявлення вразливих і слабких місць країни, яка зазнала або зазнає нападу. Це можуть бути будь-як події повсякденного чи історичного значення, адже Росія, як спадкоємиця СРСР, перейняла всі засоби впливу розроблені ще КДБ, такі як ідеологічна боротьба, пропаганда, агітація, «обман», «рефлексивне правління», а також «активні заходи» [9].

Нині ж, як перед Україною, так і перед Литвою стоїть реальна загроза збереження національної самоідентичності, складовими якої є історична спадщина та національна пам'ять. Адже ми є свідками часів ведення гібридних війн, коли боротьба йде не лише за територіальні чи економічні заво-

ювання, але й за підкорення свідомості, ефективним знаряддям цього підкорення стає формування історичної пам'яті. Анексія Росією Криму та повномасштабне вторгнення в Україну нагадало, що поняття гібридної війни має низку історичних аналогій, у тому числі і на теренах Балтійських країн. Історики протиставляли ці події таким процесам XX століття, як анексія Клайпеди нацистською Німеччиною, спроба СРСР здійснити більшовицький переворот в Естонії у 1924-роках, або дії Лучіяна Желіговського, які призвели до окупації Вільнюської області у 1920-х роках [1].

Литва, на відміну від України, має більш однорідне суспільство, адже 84 відсотки населення Литви відносять себе до – до литовської нації. 79 відсотків є римо-католицької релігії, литовська мова пануюча [2]. У той же час в Україні, не зважаючи на повномасштабне вторгнення, лишаються проблеми мови, релігії, самоідентифікації. І хоча багато дослідників допускає, те що в одній і тій же нації можливі розбіжності саме з питань, які повинні пов'язувати її узами спільності і утримувати разом однак, у всьому світі існує консенсус щодо того, що членів нації повинна об'єднувати спільна мова, історія та культура [4]. Ці фактори у свою чергу можна розбити на традиції, звичаї, почуття спільного походження і долі, символи державності, пантеон героїв нації тощо. Саме на ці складові сьогодні здійснюється найбільша агресія та тиск зі сторони Росії, і саме ці дії є одними із ключових у стратегії ведення гібридної війни.

Спільним як для сучасної України, так і для Литви є те, що і литовському, і українському суспільству характерна дуже різноманітна історична пам'ять. При оцінці історії Литви, а особливо подій XX століття, які ще присутні в живій пам'яті, литовське суспільство вкрай розділене і навіть поляризоване як і в Україні.

Для обох націй болючими залишаються питання сприйняття та інтерпретації історії міжвоєнної/довоєнної української/литовської держави, партизанського опору/діяльності ОУН-УПА, радянської окупації, національного відродження та інших великих подій, називання борців за свободу вбивцями, бандитами тощо. Ці та інші сторінки історії свідчать про відсутність консенсусу в середині суспільства кожної з держав. Тут варто погодитися з тезою з Вітаутаса Сініці, що «це не просто емоційні питання. Та чи інша оцінка історії або виправдовує легітимність держави та права на існування, або заперечує її. Історична пам'ять не є і не може бути простором для необов'язкових інтелектуальних міркувань» [2].

Тому питання національної пам'яті є засадничими для державного будівництва й формування відчуття належності до нації, оскільки національна пам'ять є процесом збереження і відтворення інформації про минуле, символічною формою передачі культурних смислів, а в основі формування національної пам'яті лежить історична спадщина. Політика пам'яті допомагає формувати колективну інтерпретацію минулого та визначає, як певні події або фігури слід розуміти та вшановувати в суспільстві.

Впродовж останніх двадцяти років цьому питанню приділяють значну увагу у багатьох державах які можуть стати жертвою військової агресії або глобалізації. Очевидно стало питання, що держава має диктувати засади національної політики пам'яті з метою консолідації суспільства на ґрунті історичної пам'яті. Ці складові мають зміцнювати у свою чергу державність а не руйнувати її підвалини. Сьогоднішня реальність в обох державах така, що питання національної пам'яті досить часто спекулюються політиками, бувають емоційними, контраверсійними та хаотичними. Тому постає питання про потребу узгодження таких не речей на основі напрацьованих принципів.

Загалом, Україні і Литві притаманний ряд однакових проблем пов'язаних з формуванням та статусом політики національної пам'яті та історичної спадщини. Зважаючи на те, що держава не повинна вказувати громадянам, що думати, а вченим, що вивчати в питаннях історичної пам'яті, однак держави повинні б були гостро реагувати на прояви точок зору, що відкрито суперечать історичним фактам і заперечують злочини окупантів та окупацію. Таким чином, держави дотримуючись принципу вільно мати свою точку зору застерігали б громадян щодо можливості зміни установки сформованої особистості.

В обов'язок держави мало б входити повідомлення громадянам, що вона сама думає в питаннях історичної пам'яті, якими подіями і особистостями в історії нації і держави пишаються, а які засуджуються. З давніх-давен відомо, що закони і навіть державні декларації несуть про-світницьку функцію - не тільки дозволяють, заохочують або забороняють конкретні дії, а й розвивають у громадян усвідомлення того, що ці дії або установки є цілеспрямованими і правильними. Держава не повинна боятися цієї функції. Мати позицію з питань історичної пам'яті демократично навіть тоді, коли в суспільстві немає консенсусу з цих питань.

Початки формування історичної пам'яті громадян мали б закладатися ще в школі за допомогою публічної інформації. Це робиться і сьогодні, але ця робота стикається з ідеологічними викликами, такими як спроби заперечити значущість національної історії, радикальне знецінення історії як дисципліни та недостатнє викладання історії про боротьбу за свободу.

Формування політики національної пам'яті має у своїй меті і об'єднувальну функцію, яка повинна ґрунтуватися на принципах прозорості та справедливості. Нація, яка не дозволяє собі нав'язувати колективну провину або ганьбити своїх героїв за їхні погляди чи передбачувані дії, повинна водночас чесно визнавати злочини, вчинені конкретними особами. З іншого боку, вона має право і обов'язок категорично відкидати звинувачення, які не відповідають істині. Відмова від брехні (включно з недоведеними звинуваченнями на адресу людей, які вже не можуть захистити себе) є необхідною умовою демократії та верховенства права. Водночас вимога правди означає, що політика згуртування історичної пам'яті має ґрунтуватися на професійно вивірених історичних джерелах і знаннях, а також на розкритті наявних джерел. Ці позиції мають бути сформульовані на основі досліджень істориків. При формуванні таких підходів у Литві суспільство наполягає на консультаціях та дослідженнях Центру геноциду та спротиву литовського населення. В Україні такі функції мали б бути покладені на Інститут національної пам'яті. Однак в обох державах ці інституції мають швидше дорадчий голос, а не основний. Обом державам притаманна проблема якісної роботи істориків, яка обумовлюється відсутністю належне фінансування наукових досліджень та поширення їх результатів.

Однозначним вбачається той факт, держава чи підпорядковані їй інституції не можуть самі піднімати напругу щодо історичної пам'яті там, де є суспільний консенсус. Якщо суспільство домовляється про оцінку або увічнення конкретної особи, і якщо такий консенсус не суперечить істині і зміцненню державності, то явно шкідливо протистояти або ігнорувати такі установки суспільства. Держава має сприяти консенсусу та поважати його прояви. Типовим прикладом для Литви є питання пам'ятника Вітісу на площі Лукішкіо, де аж 76 відсотків громадян підтримують будівництво пам'ятника Вітісу, але проти цього рішуче виступають мер Вільнюса, чиновники Міністерства культури та аудиторія Центру сучасного мис-

тецтва, які мають непропорційний вплив і можуть ігнорувати громадську думку. В Україні подібним питанням є постать Степана Бандери, коли один президент нагороджує його посмертно званням Герой України, інший це звання відбирає.

При формуванні політики національної пам'яті на ґрунті історичної спадщини необхідно пам'ятати, що різні держави завжди будуть по-різному ставитися до одних і тих же подій, так як відправні точки для їх оцінки будуть відрізнятися. Це означає, що жодна іноземна країна не може диктувати іншій країні політику історичної пам'яті. Водночас це не означає, що не потрібно прагнути до діалогу та взаєморозуміння, щоб максимально розв'язати напруту історичної пам'яті.

Для політики згуртування історичної пам'яті необхідно акцентувати увагу на персоналіях і символах, які об'єднують суспільство, популяризувати їх у засобах масової інформації, у суспільному та повсякденному житті. Загальновідомо, що нації об'єднують їхні батьки-творці, борці за свободу та національні символи. Як у Литві, так у в Україні це вкрай слабо експлуатований ресурс.

Також, слід зважати на те, що необхідно бути активним у представленні історії свого народу в усьому світі, робити це не лише академічними засобами, а й масовими інформаційними та мистецькими засобами. Не проводячи жодної політики історичної пам'яті. Україна як і Литва протягом багатьох десятиліть пасивно спостерігала за тим, як інші народи писали і поширювали у світі власні, часто несумісні з правдою, версії своєї історії. Необхідні інвестиції в кіно світового рівня, комп'ютерні ігри, популярну літературу та інші продукти, які найбільш ефективно поширюють правду про українську/литовську історію в усьому світі, а особливо в суспільствах партнерів по євроатлантичній інтеграції.

З метою кращої інтеграції етнічних громад в українське/литовське суспільство та у спільне поле історичної пам'яті потрібні окремі програми та заходи, які б формували історичну самосвідомість. Відправною точкою у цьому процесі має бути відповідна національна держава Україна/Литва. Результатом такої діяльності була б лояльність до держави проживання і сприйняття себе українськими чи литовськими євреями, поляками чи особами іншої національності. Основними засобами формування такої лояльності беззаперечно є вивчення історії та літератури України/Литви, а не їхніх титульних країн поляків, росіян, євреїв.

Таким чином мав би сформуватися ланцюжок основи державності яка ґрунтується на політиці

національної пам'яті, через історичну спадщину в основі якої формування та мобілізація історичної самосвідомості та лояльності до держав України/Литви.

Також варто враховувати, те що для виправдання російської окупації ворогом широко застосовується інструмент пропаганди історичний фреймінг - універсальна схема інтерпретації, яка дозволяє людям знаходити, сприймати, ідентифікувати та ярикувати життєвий досвід [8].

Не випадково сьогодні у багатьох країнах питання національної пам'яті, пошуку допустимої міри втручання держави в осмислення історичних подій, проблема нав'язаних ззовні обмежень для історичних академічних досліджень стало наріжним каменем. Війна в Україні значно загострила питання національної пам'яті, «оскільки насильство війни тягне за собою справжнє насильство у використанні історії. Це насильство полягає в цензурі, накладеній на мову, та в ідеологічному використанні історії, у якому вигадане минуле використовується як виправдання для військової агресії» [3].

Як стверджує італійський історик Массімо Валлерані, перефразовуючи відомий вислів класиків марксизму: «новий привид блукає Європою: національна пам'ять» [3].

Одним із завдань національної пам'яті, яка повинна опиратися на суспільні знання правдивої історії, що не оминає важких та суперечливих питань, є формування сусідських відносин між державами.

Саме з метою формування цих відносин потрібно впроваджувати інноваційні підходи серед освітян, дослідників та музейників, метою яких має бути не лише зацикловання на віктимності, негативності історичної спадщини, але й формування позитивістських практик, переосмислення наративів у музеях та історичній освіті. Нажаль традиційним є подання та інтерпретація історії з точки зору поразок, а не досягнень, розповсюдження різного роду ідеологем та пропагандистських кліше.

Особливу увагу слід приділити аналізу наукових досліджень, в яких актуалізуються питання «війн пам'яті»; конфліктів історичних версій пам'яті; проблеми співвідношення пам'яті та історії; історичної амнезії; локальної пам'яті; історії як інструменту держави; забуття як механізму влади; винищення важливих історичних фактів; аспектів конструювання політики пам'яті; законів пам'яті; комеморації (процесу збереження спогадів про людей або події, це може бути церемонія пам'яті чи форма вшанування); витіснення

пам'яті; міфологізації минулого та інші. Чимало робіт потребують переосмислення.

Одним із засобів, які сприяють формуванню добросусідських взаємин є діалоги науковців-фахівців з суспільних та гуманітарних наук, що ставлять собі за мету обмін ідеями щодо критичних питань, пов'язаних з історичною репрезентацією та інтерпретацією. Саме такі заходи дозволи б поділитися думками щодо поточної практики та майбутні напрямки в музейному маркуванні та історичних нарративах, а також досвідом, як працювати зі спірними нарративами, ярликами та об'єктами в музеях, як уникати принизливих та інших проблемних формулювання.

Спілкування науковців дозволило б не тільки ефективно сформувати кожній стороні свою національну пам'ять на добросусідській основі, але й дало б можливість визначити сфери, які потребують вдосконалення, та випробувати шляхи зміни публічних текстів, стати історичним практикам інклюзивними та гостинним простором, уникнути утвердження історичних фейків.

Ще одним із засобів формування національної пам'яті, є емоційний нетворкінг – це розмовний метод, орієнтований на розуміння інших і вивчення альтернативних точок зору, а не на пошук спільного висновку чи компромісу. Термін «емоційний нетворкінг» був введений у 2014 році Марлусом Віллемсеном (Imagine IC) та Хестер Діббітс (Reinwardt Academy). Цей підхід, що похо-

дить від роботи зі спадщиною, наголошує на тому, що якщо спадщина відображає те, ким ми є і прагнемо бути, то голос кожного має бути почутий у власній інтерпретації та виборі [7]. У застосуванні до об'єктів спадщини або суб'єктів емоційна мережа сприяє «мудрості спадщини». Ця концепція визнає, що значення, які ми надаємо як матеріальним, так і нематеріальним об'єктам, плінні та різноманітні. «Мудрість спадщини» визнає, що спадщина – це не даність, а вибір, сформований постійними переговорами та інклюзивними розмовами [7]. Громадяни, які дбають про національну спадщину, здатні зробити питання спадщини темою для обговорення, беручи до уваги власні інтереси та емоції інших людей. Компетенції, вироблені завдяки емоційним зв'язкам та мудрості спадщини, є неocenними в сучасних дискусіях про ідентичність та ідентифікацію. Вони допомагають налагоджувати зв'язки та протидіяти поділу, поляризації та ехо-камерам – «середовищами, коли людина стикається лише з інформацією чи думками, які відображають і підкріплюють її власну думку» [7].

Висновки. Таким чином, в Україні як і Литві історична спадщина є складовою формування національної пам'яті, і зважаючи на виклики та загрози, сьогодні стоїть перед обома державами потреба кардинальних змін у підходах формування національної пам'яті. Для обох держав проблеми у цій сфері, нажаль, однакові.

Список літератури:

1. Nacionalinis susivienijimas. Telkianti istorinės atminties politika. <https://susivienijimas.lt/straipsniai/nacionalinis-susivienijimas-telkianti-istorines-atminties-politika/>
2. Sinica Vytautas. Do we still need the state of Lithuania? <https://www.delfi.lt/en/corporate/vytautas-sinica-do-we-still-need-the-state-of-lithuania-77367329>
3. Vallerani M. A. Spectre Is Haunting Europe: National Memory. *Storicamente*, 2022, 18. https://storicamente.org/vallerani_history_under_attack
4. Василевська Т., Бевз Т. Конструювання політики національної пам'яті: ідеї, смисли, акценти. https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2024/05/7_Vasylevska.pdf
5. Україна: литовська доба 1320-1569. О. Русіна, І. Сварник, Л. Войтович та ін. Київ: Балтія-Друк, [2010]. 176 с.
6. Філіпович М. Державна мова та історія держави як чинники національної безпеки. *ACTA SECURITATAE VOLYNIENSES*. N 1, 2023. Волинський національний університету імені Лесі Українки. Видавничий дім «Гельветика». с.48-53
7. Філіпович М. Історичні стереотипи та міфологічні нарації у публічній історії. *Public history: selected issues: Collective monograph*. Riga, Latvia : “Baltija Publishing”, 2024. 492 p. P. 207-236
8. Філіпович М. Проблеми формування історичної пам'яті в освітній сфері України. *Літопис Волині*, (28), 174-178.
9. Що таке «гібридна війна» file:///C:/Users/miros/Downloads/lmsa-16-1-5_bajarunas_kersanskas16.pdf

Palchevskyi R.S., Filipovych M.B. HISTORICAL HERITAGE AS A COMPONENT OF THE FORMATION OF NATIONAL MEMORY (THE CASE OF LITHUANIA AND UKRAINE)

The article discusses the issues of the historical heritage of the two states – Ukraine and Lithuania, which have a common history in the past and similar problems with the formation of national memory. Since the two states were part of the USSR and continue to feel the strong influence of their eastern neighbors on the formation of the humanitarian components of modern development, scientists face the question of cleansing their own history from ideologizing. Ukrainian scientists will be interested in the experience of Lithuania in the formation of national memory and overcoming post-imperial narratives.

The common history of Ukraine and Lithuania is not as tragic and ideologized as the common history with Russia, Poland, Turkey, or Hungary. Therefore, research, popularization, and preservation of these pages can become a successful example of how to form the historical worldview of citizens in relation to their neighboring states. After all, when it comes to Lithuania, it is not customary in Ukrainian historical literature to use such terms as «capture», «conquest», usually researchers refer to this period as «penetration», «inclusion», «accession» due to the fact that the actions of the Lithuanians in Ukraine have never had the character of expansion, similar, for example, to the conquest of the Mongols. The policy of Lithuania was softer compared to Poland, moreover, there is a historical continuity in our relations, even in the Middle Ages Lithuania helped the Ruthenian principalities in the struggle against the Golden Horde. For some reason, the Lithuanian era in Ukrainian history remains not very popular and poorly cultivated, unlike, for example, our eastern or western neighbors (Russia, Poland, Hungary). In the nineteenth century, Ukrainians and Lithuanians were also together in a common struggle, supporting the idea of self-determination of nations. And between the two world wars, Lithuanians provided shelter to the leaders of Ukrainian nationalism. Lithuania became the home of the indigenous people of Ukraine - the Karaites. These are just small episodes of a common history, we can cite many more common pages.

Key words: Lithuania, Ukraine, historical heritage, national memory, narratives.

Бондар Ю.О.

Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського

ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ РСР У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД (1946–1965 РР.): РЕПРЕЗЕНТАТИВНІСТЬ ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ

В статті розкриваються особливості джерельної бази історіографічного дослідження промисловості Української РСР у повоєнний період (1946–1965 рр.). Акцентована увага на тому, що природа історіографічних джерел суттєво відрізняється від специфіки багатьох інших комплексів інформаційних ресурсів тим, що вона передбачає необхідність досягнення об'єктивного, заснованого на реальних доказах уявлення про історичне минуле. Будь-який автор намагається довести своїм опонентам правильність своїх суджень та оцінок. Власне це і складає шлях до досягнення соціальної затребуваності. Тому визначення історіографічного джерела має непостійний, відносний у часі і просторі характер. Дослідження будь-якого автора, а також фіксована у ньому інформація є історіографічним джерелом тільки у тому випадку, якщо воно затребуване у суспільній свідомості і має на нього об'єктивний вплив. У разі відсутності такого інформаційного ефекту воно залишається в якості історіографічного факту чи повертається в цю якість після періоду своєї розповсюдженості та популярності.

Виокремлено наступні групи історіографічних джерел: монографії (вузькопрофільні тематичні та узагальнюючі синтетичні), дисертації та автореферати дисертацій, рецензії та відгуки, наукові статті у періодиці та збірниках праць, матеріали науково-практичних конференцій та «круглих столів», статистичні збірники документів та матеріалів, навчальна та довідкова література, бібліографічні покажчики, мемуарна література.

Авторка приходять до висновку, що аналіз особливостей всього комплексу історіографічних джерел, їх характеристика та класифікація підтверджують гіпотезу про те, що історіографічне дослідження промисловості Української РСР у повоєнний період (1946–1965 рр.) у повній мірі забезпечене всім спектром історіографічної джерельної бази і це дає можливість виконати усі поставлені в дисертаційному проекті завдання.

Ключові слова: виробництво, економіка, індустрія, історіографія, історіописання, машинобудування, підприємство, повоєнна відбудова, промисловість, робітництво, техніка, УРСР.

Постановка проблеми. У жодного фахівця історичної науки не викликає сумнівів твердження про те, що праці з історії історичної науки – найвищий за своїм теоретичним рівнем вид наукової творчості в галузі історії. Представниками різних наукових шкіл в різний проміжок часу по-своєму розумівся теоретичний базис історичної науки: філософська основа, теорія історичного процесу, методологічний апарат. Але у будь-якому разі для створення саме історіографічної праці необхідно у повному обсязі володіти конкретно-історичним предметом дослідження, мати суттєву філософсько-світоглядну позицію та зібрану в максимально досконалому складі джерельну базу.

Не викликає сумніву факт того, що саме від історіографічних джерел, їхньої самодостатності, завершеності, об'єктивності, репрезентативності рівня обробки, наукової критики та методоло-

гічного інструментарію використання залежить якість та науковий рівень історіографічного дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед наукових праць, які йдуть у форватері нашого дослідження, побічно чи тотожно торкаючись нашої теми особливо слід виділити роботи Н. О. Лаас [1], Ю. В. Лаєвської [2], І. М. Мищака [3], Ю. О. Ніколайця [4], Д. В. Нефьодова [5].

Постановка завдання. Метою статті є аналіз репрезентативності джерельної бази історіографічного дослідження промисловості Української РСР у повоєнний період (1946–1965 рр.).

Виклад основного матеріалу. На сьогоднішній день в історичній науці домінує твердження про те, що класичне конкретно-історичне джерело, яке включене в процес історіографічного аналізу автоматично набуває нового статусу – ста-

тусу історіографічного джерела. І дійсно, в певній мірі можна визнати факт того, що історіографічне джерело – це частина історичного джерела. Під історіографічним джерелом слід розуміти будь-яке історичне джерело, яке містить дані з історії історичної науки. Історичне джерело, яке хоча б опосередковано має відношення до фактів історії історичної науки може бути віднесене до історіографічного джерела.

У той же самий час у край важливо підходити до історіографічного джерела із врахуванням наукового принципу трьохаспектності науки, згідно якого у будь-якому науковому явищі необхідно окрім предметної сторони (у нашому випадку – розвитку історичної думки) бачити сторони соціальної та індивідуально-психологічної (мається на увазі психологія та світобачення автора). Розглядаючи історіографічне джерело в цих трьох аспектах ми трактуємо його як соціокультурну практику і виходимо за межі історіографічного факту в культурологічне поле.

В цілому, до категорії історіографічних джерел можна віднести різнотипові історичні джерела, які містять інформацію про творчість та життя істориків, про виникнення та розвиток історичної науки, про характерне для кожної даної епохи політичне та наукове світосприйняття. Навіть відсутність тих чи інших даних в певному історіографічному явищі стає важливим історіографічним фактом.

Тим не менш, якщо вести розмову о проблемно-тематичній історіографії, до історіографічних джерел треба віднести взагалі всі публікації та рукописні праці, які мають відношення до теми, яка стала об'єктом і предметом проблемно-тематичного історіографічного дослідження, а не лише різнотипні історичні джерела, які містять інформацію про творчість і життя відомих істориків, про вчення і розвиток історичної науки, про характерне для кожної даної епохи політичне та наукове світосприйняття.

Природа історіографічних джерел суттєво відрізняється від специфіки багатьох інших комплексів інформаційних ресурсів тим, що вона передбачає необхідність досягнення об'єктивного, заснованого на реальних доказах уявлення про історичне минуле. Будь-який автор намагається довести своїм опонентам правильність своїх суджень та оцінок. Власне це і складає шлях до досягнення соціальної затребуваності. Тому визначення історіографічного джерела має непростий, відносний у часі і просторі характер. Дослідження будь-якого автора, а також фіксована у ньому інформація є історіографічним джерелом

тільки у тому випадку, якщо воно затребуване у суспільній свідомості і має на нього об'єктивний вплив. У разі відсутності такого інформаційного ефекту воно залишається в якості історіографічного факту чи повертається в цю якість після періоду своєї розповсюдженості та популярності.

Враховуючи весь зазначений вище історіософський базис, у нашому дослідженні ми виокремили наступні групи історіографічних джерел: монографії (вужкопрофільні тематичні та узагальнюючі синтетичні), дисертації та автореферати дисертацій, рецензії та відгуки, наукові статті у періодиці та збірниках праць, матеріали науково-практичних конференцій та «круглих столів», статистичні збірники документів та матеріалів, навчальна та довідкова література, бібліографічні покажчики, мемуарна література.

Пропонуємо надати хоча б коротку характеристику особливостям кожної із вказаних груп історіографічних джерел.

Монографії представляють із себе ключову групу історіографічних джерел. Заснована на першоджерелах, які, як правило, вперше введені до наукового обігу, монографія представляє собою самостійне дослідження, яке, містить в собі нові, оригінальні ідеї, гарантує приріст наукових знань. Характеризуючи вужкопрофільні конкретно-історичні одноосібні та колективні монографії попутно нас цікавить авторство, історія написання роботи, її проблематика, структура, джерельна база, методи та методики обробки виявленого матеріалу, місце даної роботи в історіографічному потоці, рівень її впливу на розвиток історичного знання [6–8].

Важливо враховувати й факт того, що монографічні праці пов'язані з певними умовами, правилами роботи. До найважливіших вимог можна віднести: несуперечність документальних даних; вміння «вжитися» у матеріал; необхідність «вписування» проблеми в певний комплекс конкретного, баченого; непринужденість викладу матеріалу, яка гарантує те, що автор у повній мірі володіє предметом дослідження.

Надаючи характеристику синтетичним узагальнюючим виданням у першу чергу треба відмітити, що подібні праці слугували і слугують історикам у статусі певних дороговказів, не лише висвітлюючи актуальні підсумки та рівень історичної науки на даному проміжку часу, але й допомагають визначити багаторічні етапи розвитку, дослідницьку логіку та культуру історичного мислення десятиліть, якщо не сотень авторів праць подійного рівня.

Праці подібного характеру важливі для історіографа тим, що вони відображають рівень вивчення тієї або іншої конкретно-історичної проблеми, як у нашому випадку розвиток промисловості Української РСР у повоєнне двадцятиріччя, визначити домінуючі на той час підходи, концепції, офіційне трактування та панорамне бачення [9].

Деяко тотожною групою до монографій є дисертації та автореферати дисертацій конкретно-історичного спрямування. Характеризуючи їх у якості історіографічного джерела маємо відмітити важливу для нас тріаду: працюючи над дисертацією її автор, у першу чергу, вводить до наукового обігу велику кількість невідомих раніше першоджерел, ознайомлення з якими можуть дозволити по-новому подивитись на досліджувану тему. Як результат – будь-яка якісна дисертація – це завжди найновіше досягнення історіописання на даному етапі і, відповідно, історіограф має приділяти аналізу цього історіографічного джерела найприскіпливішу увагу. І в третє, останній пункт висновків дисертаційного проекту це завжди як правило постановка кола питань, які потребують подальшого конкретно-історичного опрацювання. Що також є тотожним із завданнями історіографічної роботи [10–16].

За логікою нашого дослідження маємо висловити хоча б декілька думок стосовно використання в історіографічному дослідженні у якості джерел рецензій на монографії та відгуків офіційних опонентів на дисертаційні проекти. Сучасна історична наука виокремлює три підходи щодо трактування рецензій: а) безапеляційно є історіографічним фактом; б) самостійний вид історіографічної праці і водночас важливий «будівельний матеріал» для ґрунтовних історіографічних праць; в) бібліографічне явище, яке має інформаційний характер і тому не є історіографічним фактом.

На нашу думку, рецензія може бути кваліфікована як історіографічний факт, якщо вона має наступні ознаки: а) надрукована у провідному науковому журналі; б) в тексті рецензії рецензент зосередився на аналітичному аналізі роботи, а не суто інформаційних аспектах; в) рецензент висвітлив дискусійні проблеми в рецензованій праці та недоліки, які – за його аргументацією – наявні. Те ж саме стосується і відгуків офіційних опонентів на дисертаційні дослідження.

Одним із наймасовіших і тим не менш важливих джерел, необхідних для якісного аналізу динаміки історіографічного процесу є публікації в рецензованих наукових періодичних виданнях та збірниках наукових праць. Враховуючи загальновідомі процеси останнього десятиліття,

які відбуваються в Україні варто відмітити значне зростання наукового рівня самих фахових видань. Уніфікація вимог до журналів на рівні з провідними європейськими та світовими виданнями, свого роду «перезапуск» великої кількості університетських вісників, активна публікативна активність вітчизняних вчених в західних журналах, які входять до баз цитування Scopus та Web of Science підвищили рівень наукових статей новітньої доби. Загальними рисами наукової періодики є вузькість проблематики і, як наслідок, можливість ґрунтовної глибини розробки, оперативне підняття та актуалізація нових, до цього не розроблювальних аспектів проблеми, можливість проаналізувати саму еволюцію того чи іншого аспекту конкретно-історичної досліджуваної проблеми. Саме специфіка публікацій в науковій періодиці дає змогу детально проаналізувати момент зародження проблематики, особливості її вивчення на всіх наступних історіографічних етапах, визначити дискусійні моменти та підходи до розкриття проблеми з боку різних історіографічних шкіл, центрів та еволюцію поглядів окремих фахівців, показати наступність досліджень [17–22].

Наступний пласт історіографічних джерел – наукові, науково-практичні конференції, «круглі столи», симпозіуми і видані за результатами роботи їх учасників збірники. Достатньо часто в матеріалах наукових конференцій, які використовуються в якості історіографічних джерел, можна побачити проривні, знакові публікації, адже на сторінках подібних збірників розміщуються у тому числі публікації дисертантів, які використовують їх у якості майданчика для апробації результатів своїх дисертаційних досліджень.

Не меншого значення мають і підручники та певні (безумовно не всі) навчальні посібники. Це свого роду історіографічні факти, які є свідками популярності певних концепцій, розповсюдження ідей тієї чи іншої історичної школи. Порівняльний аналіз підручників з історії дозволяє визначити, які напрями, школи та концепції домінували в науці і були популярні не лише в наукових колах в той чи інший період, які з них отримали можливість вийти в соціальну практику. Сама по собі поява нових підручників, які популяризують ту чи іншу концепцію, має велике значення як історіографічний факт. Дане твердження, засноване на тих обставинах, що більша частина підручників створювалась не вченими дослідниками, а педагогами та методистами, які у своїх підручниках лише відтворювали ту чи іншу історичну концепцію. Це дозволяє судити як про самий процес

становлення, розвитку і взаємовпливу основних історичних теорій, так і про їхнє сприйняття суспільством [23–26].

Також окремим видом джерел історіографічного дослідження є мемуарна та епістолярна література, а саме спогади керівників та функціонерів української радянської промисловості, робітників-передовиків виробництва [27–32].

У деяких істориків викликають сумніви твердження про те, чи відносяться до предмету історіографії (і відповідно є об'єктами історіографічного дослідження) публіцистичні, художні та інші твори авторів, які не є професійними істориками. Втім, в результаті багаторічної дискусії історіографи прийшли до висновку, що історія історичної науки повинна включати в себе не лише «офіційну», «академічну», «університетську» науку, але й непрофесійну, аматорську, без штучного відсічення її «живих», хоча й специфічних складових. Об'єктивних причин цьому декілька: офіційна історична наука може бути консервативна в результаті реакційного політичного ладу в країні. І в таких умовах (не дивлячись на видавничу цензуру) справжній стан справ, не «глян-

цева» і вичищена, а реальна справжня історія просочувалась на сторінки істориків-непрофесіоналів. Більш того, на творчість істориків-професіоналів дуже часто мали вплив не тільки офіційні документи і промови «перших обличь» партії, держави і профільних міністерств, а як раз твори мемуарної, епістолярної та художньої літератури. Втім звичайно треба чітко розуміти, що якісна різниця між ними не повинна викликати сумнівів: професійне та комплексне осмислення історичних явищ і процесів дає, у першу чергу, наукова, а не інші форми історичного знання. Тому джерела історіографії нерівноцінні, і саме дослідження професіонала для історіографа, як правило, важливіше книги літератора.

Висновки. Таким чином, аналіз особливостей всього комплексу історіографічних джерел, їх характеристика та класифікація дають нам можливість зробити висновок, що історіографічне дослідження промисловості Української РСР у повоєнний період (1946–1965 рр.) у повній мірі забезпечене всім спектром історіографічної джерельної бази і це дає можливість виконати усі поставлені в дисертаційному проєкті завдання.

Список літератури:

1. Лаас Н. О. Проблеми соціальної історії України другої половини 40-х – середини 60-х рр. ХХ ст. в англomовній історіографії : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. К., 2009. 245 с.
2. Лаєвська Ю. В. Перетворення в економіці України в 1953–1964 рр.: історіографія проблеми : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Донецьк, 2008. 218 с.
3. Мишак І. М. Історіографія інкорпорації та радянзації західноукраїнських земель (1939–2010 рр.) : дис. ... доктора іст. наук : 07.00.06. К., 2010. 458 с.
4. Ніколаєць Ю. О. Суспільно-політичні процеси в УРСР другої половини 1940-х – першої половини 1960-х років. *Українська історіографія*. Вінниця : Інфракон, 2007. 360 с.
5. Нефьодов Д. В. Робітництво УРСР повоєнного двадцятиріччя (1946–1965 рр.) в історіографії : монографія. Миколаїв : Іліон, 2018. 404 с.
6. Лобода М. К. Трудові ресурси у важкій промисловості України під час нацистської окупації та у відбудовний період (1941–1950). К. : Ін-т історії України НАН України, 2012. 206 с.
7. Алексеева-Процюк Д. О. Використання праці іноземних військовополонених та інтернованих на території України (1939–1953): нормативно-правові та організаційні засади. К. : Просвіт, 2011. 240 с.
8. Верменич Я. В. Південна Україна на цивілізаційному пограниччі / Відп. ред. В. А. Смолій. К. : Ін-т історії України НАН України, 2015. 482 с.
9. Смолій В., Кульчицький С., Якубова Л. Донбас і Крим в економічному, суспільно-політичному та етнокультурному просторі України: історичний досвід, модерні виклики, перспективи. К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. 616 с.
10. Буяк Б. Б. Розвиток промислової сфери в західних областях Української РСР упродовж 1944 – 50-х років. (На матеріалах Дрогобицької, Львівської, Станіславської, Тернопільської областей): дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Тернопіль, 2001. 258 с.
11. Хойнацька Л. М. Відбудова машинобудівної індустрії України та її соціальні наслідки (1943–1950 рр.) : дис. ... канд.а іст. наук : 07.00.01. К., 2001. 241 с.
12. Дудник В. М. Відбудова міського господарства України у 1943-1950 рр. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. К., 2004. 194 с.
13. Саржан А. О. Зміни в соціально-економічній сфері Донбасу. Друга половина 40-х – кінець 80-х рр. ХХ ст. : дис. ... доктора іст. наук : 07.00.01. Донецьк, 2004. 567 с.
14. Горло Н. В. Спорудження водосховищ Дніпровського гідрокаскаду: соціальний та економічний аспекти (50–70-ті рр. ХХ ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Запоріжжя, 2007. 20 с.

15. Клименко В. В. Промислова кооперація в УРСР у повоєнний період (1944–1960 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Черкаси, 2011. 203 с.
16. Тітка О. О. Відбудова і функціонування місцевої промисловості України в 1943–1950 рр.: історичний аспект : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Черкаси, 2014. 20 с.
17. Бажан О. Г. Особливості відбудовчого періоду в Українській РСР у другій половині 40-х – на початку 50-х років ХХ ст. *Наук. зап. НаУКМА. Сер. Іст. науки*. 2005. Т. 41. С. 20–28.
18. Даниленко В. Спроби «соціалізації» радянської економіки в роки хрущовської «відлиги» (1955–1965 рр.). *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. К.*, 2011. Вип. 16. С. 5–20.
19. Кислинська С. А. Відбудова промисловості півдня України в період першої повоєнної п'ятирічки. *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського : збірник наукових праць*. Вип. 3.37(105). 2014. С. 86–89.
20. Реуцька А. М. Державна політика як фактор впливу на повсякденне життя робітників підприємств чорної металургії УРСР у контексті їх виробничої діяльності (1950–1980-і рр.). *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія, політологія*. 2016. Вип. 16. С. 116–131.
21. Татарінов І. Рівень життя працівників важкої промисловості України у 1944–1956 рр. *Український історичний збірник*. Вип. 13. Ч. 2. С. 19–28.
22. Янковська О. Житлова проблема в УРСР у повоєнні роки. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. К.*, 2008. № 14. С. 117–126.
23. Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст. К. : Генеза, 1996. 360 с.
24. Історія економіки та економічної думки: Курс лекцій. С. В. Степаненко та ін. К.: КНЕУ, 2006. 664 с.
25. Україна: Хроніка ХХ ст.: Роки 1946–1960: Довід. вид.: У 2 ч. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Упоряд. М. Смольницька. К. : Ін-т історії України НАН України, 2005. Ч. 2: 1953–1960. 326 с.
26. Україна: Хроніка ХХ ст.: Роки 1946–1960: Довід. вид.: У 2 ч. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Упоряд.: О. Рабенчук, М. Смольницька. К. : Ін-т історії України НАН України, 2005. Ч. 1: 1946–1952. 286 с.
27. В сім'ї вільній, новій: збірник споминів / За ред. Г. Комкова. Львів : Каменяр, 1964. 168 с.
28. Гургаль В. Й. На великих швидкостях. Львів, 1953. 64 с.
29. Гургаль В. Й. Сторінки робітничого життя. К., 1963. 222 с.
30. Кучерин М. Как я варю сталь. М., 1946. 36 с.
31. Лисак К. Мої товарищі. Львів, 1961. 40 с.
32. Семинский В. Скоростное резание металлов. К.-М., 1951. 88 с.

Bondar Yu. O. HISTORIOGRAPHY OF THE INDUSTRY OF THE UKRAINIAN SSR IN THE POSTWAR PERIOD (1946–1965): REPRESENTATIVENESS OF DATABASE

The article covers the peculiarities of the database of the historiographical study of the industry of the Ukrainian SSR in the postwar period (1946–1965). The author highlights that the nature of historiographic sources significantly differs from the specifics of other complexes of information sources by the need to achieve an objective, evidence-based view of the historical past. Any author tries to prove to their opponents the correctness of their judgments and assessments. This is the way to achieve social relevance. Therefore, determining a historiographical source is impermanent and relative in time and space. The research of any author, as well as the information it records, is a historiographical source only if it is in demand in the public consciousness and has an objective impact on it. Without such an informational effect, it exists as a historiographical fact or obtains such quality after its widespread nature and popularity.

The author identifies the following groups of historiographical sources: monographs (narrowly-focused thematic and synthetic generalizations), dissertations and dissertation abstracts, reviews and feedback, scholarly articles in periodicals and collections, proceedings of scientific-practical conferences and round tables, statistical collections of documents and materials, educational and reference literature, bibliographic indexes, and memoirs.

It is concluded that the analysis of the features of the entire complex of historiographical sources and their characteristics and classification confirm the hypothesis that the historiographical study of the industry of the Ukrainian SSR in the postwar period (1946–1965) is fully provided with the whole spectrum of the historiographical database. Thus, it allows fulfilling all the tasks set in the dissertation.

Key words: *production, economy, manufacture, historiography, history writing, machine building, enterprise, postwar reconstruction, industry, labor, technology, Ukrainian SSR.*

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

- Біліченко Л.С.** – магістр історії, аспірант кафедри історії (2020–2022 рр.) Чорноморського національного університету імені Петра Могили
- Бондар Ю. О.** – аспірантка кафедри історії Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського
- Бурачок Л.В.** – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
- Васільсва О.С.** – кандидат філософських наук, доцент, викладач вищої категорії, викладач методист ВСП «Стрийський фаховий коледж Львівського національного університету природокористування»
- Галицька-Дідух Т.В.** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України і методики викладання історії Прикарпатського національного університету імені Василя Стефана
- Григорук Н.А.** – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та релігієзнавства Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
- Долина Д.Є.** – аспірант Національної академії керівних кадрів культури та мистецтв
- Дояр Л.В.** – кандидатка історичних наук, доцентка, завідувачка Державного архіву друку Книжкової палати України імені Івана Федорова
- Житков О.А.** – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії України та всесвітньої історії Центральноукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка
- Зацепіло В.Є.** – аспірант історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Костюк Л.В.** – доцент кафедри всесвітньої історії та релігієзнавства Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
- Костючок П.Л.** – кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології і археології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
- Котельницький Н.А.** – член-кореспондент Української Академії наук, кандидат історичних наук, доцент кафедри права Міжнародного науково-технічного університету імені академіка Юрія Бугая
- Кушнір Я.В.** – аспірант I-го курсу спеціальності 032 Історія та археологія Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
- Лаврут О.О.** – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри суспільно-гуманітарної та медійної освіти Донецького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти
- Лизень Є.В.** – доктор філософії з історії та археології, стажер Аналітичного центру балканських досліджень
- Литвиновська Ю.А.** – аспірантка кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка
- Лобачова Т.О.** – аспірантка III-го року навчання Одеського національного університету імені І.І. Мечникова
- Мателешко Ю.П.** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри міжнародних студій та суспільних комунікацій Ужгородського національного університету
- Оліцький В.О.** – кандидат історичних наук, завідувач кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка
- Пальчевський Р.С.** – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії України Рівненського державного гуманітарного університету
- Папенко Є.М.** – кандидат історичних наук, член ГО «Спілка науковців України», вчитель вищої категорії спеціалізованої загальноосвітньої школи I–III ступенів з поглибленим вивченням предметів художньо-естетичного циклу № 302 міста Києва
- Священко З.В.** – доктор історичних наук, професор, професор кафедри всесвітньої історії та методик навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
- Сорокотяг В.І.** – здобувач Ph.D кафедри історії та філософії Бердянського державного педагогічного університету

- Стрильчик О.В.** – членкиня ГО «Спілка науковців України», учениця спеціалізованої загальноосвітньої школи I–III ступенів з поглибленим вивченням предметів художньо-естетичного циклу № 302 міста Києва
- Суходолова А.Є.** – PhD доктор філософії з журналістики, магістрантка Інституту тюркології Університету Мармара
- Філіпович М.Б.** – кандидат історичних наук, доцент, Почесний професор Балтійського науково-дослідного інституту проблем трансформації економічної сфери (м. Рига, Латвійська Республіка)

НОТАТКИ

Науковий журнал

**ВЧЕНІ ЗАПИСКИ
ТАВРІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Серія: Історичні науки

Том 35 (74) № 2 2024

Коректура • *Н. Славогородська*

Комп'ютерна верстка • *С. Калабухова*

Адреса редакції:

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

м. Київ, вул. Джона Маккейна, 33

Електронна пошта: editor@hist.vernadskyjournals.in.ua

Сторінка журналу: www.hist.vernadskyjournals.in.ua

Формат 60×84/8. Гарнітура Times New Roman.

Папір офсетний. Цифровий друк. Обл.-вид. арк. 16,57. Ум. друк. арк. 18,36. Зам. № 0824/564

Підписано до друку 02.09.2024. Наклад 150 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»

65101, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1

Телефони: +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08

E-mail: mailbox@helvetica.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 7623 від 22.06.2022 р.